

- माद्री-पांडु
चित्रकार : कनु देसाय

સાહિત્ય પલ્લવ

ભાગ ત્રીજો

જીણાભાઈ દસાઈ
ઉમાશંકર જોષી

વોરા ઓનડ કું. પબ્લીશર્સ લિમિટેડ

રાઉડ બિલ્ડિંગ, કાલ્યાણેવી રોડ, મુંબઈ ૨

મનહરલાલ કે. વોરા
 વોરા એન્ડ કું. પબ્લીશર્સ લિમિટેડ
 રાઉડ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨
 મુદ્રક
 જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
 નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

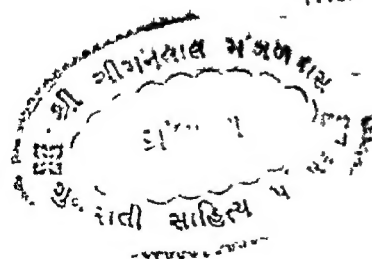
૪૫૦. ૬
 ૨-૧૬
 (૨૧.૬)

૧૧,૧૭૭

સર્વ હક ક્ષતિ સ્વાધીન

11167

નિવેદન

‘સાહિત્યપલ્લવ’ના પહેલા અને બીજા ભાગમાં એના હેતુ અને વિષય પરત્વે અમારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે કહી દીધું છે. તેથી તેની પુનરુક્તિ કરવા અહીં રોકાના નથી. આ ત્રણે ભાગ દ્વારા આપણી સાહિત્યશ્રીનો જે ચર્ચિત્વ અણસારો આપી શકાયો છે તે અમને વિશ્વાસ છે કે આપણા સાહિત્ય માટે આપણા વિદ્યાર્થી-ઓમાં પ્રેમ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરશે. તેમના અભ્યાસમાં ધૃતર ભાષાઓની ઉત્તમ કૃતિઓનો પણ જ્યારે તેમને પરિચય થાય ત્યારે તેની સરખામણીમાં આપણા સાહિત્યવૈભવ પણ ઉવેખવા જેવો નથી એવી પ્રતીતિ તેમને અવશ્ય થશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

આ ભાગમાં આપણા સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાર્થીઓના આધ્યું છે તે, અમને આશા છે કે, વિદ્યાર્થીઓને એના વિદ્યાર્થીઓ દીક દીક ખ્યાલ આપશે. એ વિદ્યાર્થીઓને મુખ્ય પ્રવાહોનું છે, અને એથી વ્યક્તિઓને અનુલક્ષીને એ નથી લખાયું. વ્યક્તિઓનો, એમ છતાં, ક્યાંક ક્યાંક નિર્દેશ થયેલો છે તે તેમની વ્યક્તિગત કક્ષામાં નહિ, પણ કોઈ એક પ્રવાહના પ્રતિનિધિ તરીકે. પહેલા ભાગના નિવેદનમાં અમે ત્રીજા ભાગમાં વ્યક્તિઓના પરિચય આપવા સંબંધી પણ જણાવ્યું હતું; પણ લેખકોના જીવનની તારીખ, કે જન્મસ્થળ જેવી સ્થૂળ માહિતીથી કોઈ ખાસ વિશેષાર્થ નથી સરતો, પણ પ્રવાહનો વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ આવી શકે તો તેમની દષ્ટિ વધુ ઝીણવટભરી અને રસપારખુ થઈ શકશે એમ લાગતાં અમે પ્રવાહોનો જ પરિચય હજી લેખ્યો છે. એમ છતાં લેખકોના પરિચય માટે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને અમે નીચેના ગ્રંથોની ભલામણ કરીએ છીએ. એ પુસ્તકો દરેક શાળામાં હોવાં જોઈએ. ૧. ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો (શ્રી. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત) ૨. ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર-બધા ભાગ. (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રકાશિત.)

ઉપરાંત પ્રસંગોપાત્ત અમે નચિકેતા, એકલવ્ય, વગેરેની પૌરાણિક કથાઓ આપી છે. છતાં ‘પૌરાણિક કથાકોશ’—

(ગુ. વ. સો. પ્રકાશિત) નો પણ ઉપયોગ શિક્ષકો કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ. ‘ સાર્થ જોડણી કાશ ’ તો વપરાતો હશે જ એમ માની લઈએ છીએ.

કલાદર્શનના પાઠોને સાહિત્યના પુસ્તકમાં કેટલું સ્થાન ? આવો પ્રશ્ન સંભવ છે કે આ પાઠ્યગ્રંથોમાંના કલાદર્શનના પાઠો જોતાં કોઈ પૂછે. એનો તો એક જ ઉત્તર હોઈ શકે — અને તે એ કે સાહિત્ય પણ એક કલા છે — અને બધી કલાઓનું આદિ સ્વરૂપ, અને આદિ પ્રેરણા તો એક જ છે, એ દષ્ટિએ અભ્યાસકાળ દરમ્યાન શક્ય તેટલી જુદી જુદી કળાઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવાની દષ્ટિ વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ કરાય તો સારું એવું અમે માનીએ છીએ. એટલે અમે આપેલા પાઠો માત્ર અંગુલિનિર્દેશ પૂરતા જ છે. વધુ તો એ માટે યોગ્ય વાતાવરણ જમાવવું એ છે. એ માટે જો આ પાઠો નિમિત્તે પ્રેરણા મળી શકશે તો એનો હેતુ સફળ થયેલો લેખાશે.

અન્તમાં, આ સંગ્રહમાં પોતાની કૃતિઓનો સમાવેશ કરવાની રજા આપનાર લેખકોનો, શ્રી. રોરિકનાં ચિત્રો માટે રજા મેળવી આપવા બદલ શ્રી. રવિશંકર રાવળનો, અને જે જે ચિત્રકારોનાં ચિત્રો અમે અહીં આપી શક્યા છીએ તે ચિત્રકારોનો, અનેક અગવડો વેડીને પણ આ સંગ્રહોનાં પ્રકાશનને અંગે અમને બધી અનુકૂળતા કરી આપવા બદલ આ સંગ્રહોના પ્રકાશક શ્રી. મનહરલાલ વોરાનો, અને અસાધારણ ત્વરાથી અને કાળજીપૂર્વક એનું સુધક અને શુદ્ધ મુદ્રણ કરી આપવા બદલ શ્રી. જીવણજી દેસાઈનો અમે અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આ સંગ્રહોને અંગે જો અમને કંઈ સૂચનાઓ મળશે તો તેનો સાભાર સ્વીકાર કરી તેનો પૂરતો લાભ લેવા અમે સદાય તત્પર રહીશું, એ નોંધવાની બાબતે જ જરૂર હોય. આશા છે કે એવી સૂચનાઓ અમને મળશે.

શેઠ ચી. ન. વિદ્યાવિહાર,
આંખાવાડી

ઝીણાભાઈ દેસાઈ
ઉમાશંકર જોશી

અનુક્રમણિકા

નિવેદન	૩
ઉદયવંત [૩૧]	૧-૨
૧. સૌભાગ્યનિધિ ગૌતમ	૧
નરસિંહ [૯૫]	૩-૮
૨. ભલે રે સન્યાસી અમો લોક ભરવાડો	૪
૩. કેણી પેરે ભરીએ આછાં નીર ?	૫
૪. સહુ રાતાં	૫
૫. આજની ઘડી રળિયામણી	૫
૬. ગિરિતળાડી ને કુંડ દામોદર	૬
૭. એવા રે અમો એવા	૬
૮. માણું જનમોજનમ અવતાર રે	૭
૯. અવતાર અળખા તણો	૭
૧૦. જાગીને જોઈ તો	૮
મીરાંબાઈ [૩૫]	૯-૧૧
૧૧. બાઈ, અમે પકડી આંખલિયાની ડાળ રે	૯
૧૨. અખોલા	૧૦
૧૩. નયન ખરો રઘુવીર	૧૦
૧૪. ખીજને મારે શું કરશું ?	૧૦
ભાલણ [૨૨૫]	૧૧-૨૩
૧૫. વેશપાયનની આપવીતી	૧૪
ગંગાદાસ [૩૬]	૨૪-૨૬
૧૬. લક્ષ્મી-ગૌરી સંવાદ	૨૪
સમયસુંદર-નયસુંદર [૧૨]	૨૬-૩૦
૧૭. દમયંતી પરિત્યાગ	૨૭
૧૮. જમણો ડાખાને કહે—	૨૯
ભાઉ [૪૦]	૩૦-૩૨
૧૯. ધર્મનો ધર્મત્યાગ	૩૧
વૈકુંઠ [૧૦૬]	૩૩-૩૮
૨૦. બત્રીસ-લક્ષણોનો ભોગ	૩૪
અખો [૬૨]	૩૯-૪૩
૨૧. જિયમાં રામ જમણો નથી ભર્યો	૪૧
૨૨. ખટપટને ખટપટવા દે	૪૧
૨૩. હું હસતો રમતો હરિમાં ભળ્યો	૪૨
૨૪. આજ આનંદ મારા અંગમાં જીપજ્યો	૪૩
પ્રેમાનંદ [૧૩૭]	૪૪-૫૧
૨૫. દેવકી અને કંસ	૪૫

૨૬. નાગદમન	૪૬
૨૭. કૃષ્ણનું મથુરાગમન	૪૮
રત્નેશ્વર - રત્નો [૪૮]	૫૧-૫૪
૨૮. મહિના	૫૨
વલ્લભ મેવાડો [૧૦૩]	૫૪-૫૬
૨૯. શણગારનો ગરબો	૫૫
શાંતિદાસ [૧૧]	૫૬-૬૦
૩૦. માછીડા હોડી હલકાર	૫૯
૩૧. દુઃખે દૂખળો	૬૦
દયારામ [૮૧]	૬૦-૬૪
૩૨. કિયે કામે મોહની ન લાણી	૬૧
૩૩. માનીતી હું છે મોહન તણી	૬૧
૩૪. મળ વહાલું રે	૬૨
૩૫. શું લાણે બ્યાકરણી ?	૬૩
૩૬. મારું ઠણકું ઢોર	૬૩
૩૭. જેવો છું તેવો હું	૬૪
દલપતરામ [૨૮]	૬૫-૬૬
૩૮. આકાશ અને કાળ વિષે ગરબી	૬૫
નર્મદ [૩૫]	૬૬-૬૯
૩૯. શરદ	૬૮
૪૦. ફરી ભોળનિયું આપે	૬૮
૪૧. અવસાન સંદેશ	૬૯
નરસિંહરાવ દિવેટિયા [૫૮]	૭૦-૭૪
૪૨. 'પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ?'	૭૧
૪૩. ચિત્રવિલોપન	૭૨
મણિશંકર ભટ્ટ - 'કાન્ત' [૨૮]	૭૫-૭૭
૪૪. હપહાર	૭૬
૪૫. સાગર ને શશી	૭૭
દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર [૭૩]	૭૮-૮૧
૪૬. ભાઈબીજ	૭૮
બળવંતરાય ઠાકોર [૬૮]	૮૧-૮૬
૪૭. માતૃસ્નેહ	૮૨
અરદેશર ફરામજી ખખરદાર [૩૨]	૮૬-૮૮
૪૮. ખાંડાની ધારે	૮૬
રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ [૨૬]	૮૮-૯૦
૪૯. પૃથ્વી	૮૯
૫૦. વર્ષાની વાત	૯૦

શુભવત્સવ દિવે [૯]	૯૦-૯૧
૫૧. અંતર્યામી	૯૧
દેશનાથ પરમાર [૧૪]	૯૨-૯૩
૫૨. મુરલિધર	૯૨
અવેશવંદ મેવાણી [૫૬]	૯૩-૯૬
૫૩. શત્રુ દે શત્રુ દે —	૯૪
૫૪. ગરબારે મહે	૯૪
પૂલકાલ [૬૧]	૯૬-૧૦૦
૫૫. દાદા	૯૬
કરસનદાસ માલુક [૧૧]	૧૦૦-૧૦૩
૫૬. દલિતો કાચડેલાં	૧૦૧
ચંદ્રવદન મહેતા [૨૮]	૧૦૩-૧૦૬
૫૭. સ્વામી	૧૦૬
૫૮. વિદ્યાર્થન	૧૦૬
ગીણાજી દેસાઈ - 'સ્નેહ-પ્રિય' [૫૪]	૧૦૬-૧૧૦
૫૯. મનિમંદુર નામ	૧૦૬
૬૦. મિહનંદુર નામ	૧૦૬
મુંદરાલ મેઘાઈ [૬૬]	૧૧૦-૧૧૩
૬૧. કાચડેલાં	૧૧૧
૬૨. કોઈ	૧૧૨
મનમુખલાલ અવેશી [૪૨]	૧૧૪-૧૧૬
૬૩. ઝોલા	૧૧૪
નામપ્રસાદ શુક્લ [૨૬]	૧૧૬-૧૧૯
૬૪. અંધી	૧૧૮
૬૫. અંધીની સાથ	૧૧૮
૬૬. યાં પોતી	૧૧૯
ત્રિભુવનદાસ હુલાન - 'મુન્દરા' [૧૮]	૧૧૯-૧૨૪
૬૭. શત્રુ દાદા	૧૨૨
૬૮. કુટુંબકતા મુન્દરા	૧૨૨
કેમાજીદાસ લેખી [૫૮]	૧૨૫-૧૨૬
૬૯. લોહિ કા મુંદી નજીક મુંદી	૧૨૫
૭૦. મુંદી કા મુંદી કા મુંદી	૧૨૬
૭૧. કામિયા વિદા	૧૨૬
'આત્મીય' અવેશી [૨૦]	૧૨૮-૧૨૯
૭૨. અંધીની કાંઈ	૧૨૯

નર્મદાશંકર	૧૩૦-૧૩૮
૭૩. કવિ અને કવિતા	૧૩૧
રમણુભાઈ નીલકંઠ	૧૩૬-૧૪૭
૭૪. આગગાડીના અનુભવ	૧૩૯
આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	૧૪૮-૧૬૦
૭૫. મારા નાનપણના સાથી	૧૪૮
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧૬૧-૧૬૬
૭૬. પગલાંની લિપિ	૧૬૧
કેનૈયાલાલ સુનશી	૧૬૬-૧૭૮
૭૭. લોપામુદ્રામાંથી	૧૬૭
રામનારાયણ વિ. પાઠક	૧૭૯-૧૮૬
૭૮. જક્ષણી	૧૭૯
રવામી આનંદ	૧૮૯-૧૯૭
૭૯. કાળવન	૧૯૦
ધનસુખલાલ મહેતા અને જયોતીન્દ્ર દવે	૧૯૮-૨૦૪
૮૦. નામકરણ	૧૯૮
મૌરીશંકર જોષી - 'ધૂમકેતુ'	૨૦૫-૨૧૫
૮૧. વિનિપાત	૨૦૫
રમણુલાલ દેસાઈ	૨૧૫-૨૨૧
૮૨. ઐન્યુએટ નોકરની ઓરડી	૨૧૬
રવિશંકર રાવળ	૨૨૨-૨૨૬
૮૩. કળાકાર મહર્ષિ નિકૌલસ શૈરિક	૨૨૨
બચુભાઈ રાવત	૨૨૭-૨૩૪
૮૪. નટરાજ	૨૨૭
૮૫. પાંડુ અને માદ્રી	૨૨૯
૮૬. અંધ બાલા	૨૩૧
૮૭. જલપરી	૨૩૩
ઝીણુભાઈ દેસાઈ - 'સ્નેહરશ્મિ'	૨૩૪-૨૪૧
૮૮. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી	૨૩૪
કેશવરામ શાસ્ત્રી	૨૪૨-૨૫૪
૮૯. સીતાનું હરણ	૨૪૨
ઉમાશંકર જોષી	૨૫૪-૨૬૫
૯૦. બારણે ટકોરા	૨૫૫
સંપાદકીય	૨૬૬-૨૭૯
આપણા સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન	૨૬૬

ઉદયવંત

[ગુજરાતી ભાષાની એક પ્રાચીન કૃતિ ‘ગૌતમ સ્વામીનો રાસ’ (ઈ. સ. ૧૩૫૬)માંથી ગૌતમ સ્વામીના ગુણના વર્ણનનો ભાગ નીચે ઉતાર્યો છે. એનું શબ્દમાધુર્ય જ સૌમ્યતાનું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે પૂરતું છે. સાહિત્યપલ્લવના પહેલા ભાગમાં ‘વસન્ત ફૂંદું’ કરીને અંજની છંદનું કાવ્ય છે, તેને મળતી રીતે આ કાવ્યનો ‘ભાષાછંદ’ વાંચી શકાશે. એક પછી એક ઉપમા કવિ આખ્યે જાય છે અને આપણા મનને સુંદરતા અને પ્રસન્નતાથી ભરી દે છે. ભાષા ભૂની ગુજરાતી હતી તેમાં સહેજસાજ ફેરફાર કર્યો છે; છતાં તેની મધુરતા નાશ ન પામે તે માટે ‘જિમ’નું ‘જેમ’, ‘જિણિ’નું ‘જેણે’, જેવા ફેરફાર કર્યા નથી. વાંચનાર સહેજે એ સમજી શકે એવા છે.]

૨. કુસુમહ-વન, — પુષ્પના વનમાં. (‘હ’ પ્રત્યય ભૂની ગુજરાતીમાં પછીનો છે.) ૮. કનક’વત’સા — કનક-અવત’સ, સોનાનું ધરણું. ૧૨. તેમ શ્રીગૌતમ ગુણોના કેલિવનમાં (ક્રીડા કરવાના સ્થળમાં) રમે છે. ૧૫. સહસ્રકરે — સહસ્રકર, સૂર્ય. ૧૬. પ’આનનિ — સિંહ વડે. ૧૮. મુનિપ્રવરે — મુનિપ્રવર, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ. ૨૧. મહમહે — મધમધે. ૨૪. તેમ શ્રીગૌતમ પોતાની લબ્ધિઓ (મેળવેલી વસ્તુઓ) વડે બહુ બહુ શોભે છે. ૨૭. દીપ્તિયા — દીપ્તા દીધી. ૨૯. જસ — જેના. ૩૧. શ્રીગૌતમ સૌને કલ્યાણ કરે એટલું જ નહિ, પણ સૌની શાખાનો વડ જેમ વિસ્તાર કરે. અથવા શિષ્યપરંપરા વડે તેઓશ્રીનો પોતાનો વિસ્તાર થાઓ.]

સૌભાગ્યનિધિ ગૌતમ

જિમ સહકારે કાચલ ટહુકે,
જિમ કુસુમહ-વન પરિમળ બહેકે,
જિમ અંદન સોગંધનિધિ,
જિમ ગંગાજળ લહેરે લહેકે,
જિમ ફનકાચળ તેજે ઝળકે,
નિમ ગૌતમ સૌભાગનિધિ.

જિમ માનસસર નિવસે હંસા,
 જિમ સુરવર શિર કનક'વતંસા,
 જિમ મધુકર રાજીવવને,
 જિમ રતનાકર રતને વિલસે, ૧૦
 જિમ અંબર તારાગણ વિકસે,
 તિમ ગૌતમ ગુણ - કેલિવને.
 પુનિમનિશિ જિમ શશિયર સોહે,
 સુરતરુ મહિમા જિમ જગ મોહે,
 પૂરવદિશિ જિમ સહસકરો, ૧૫
 પંચાનનિ જિમ ગિરિવર રાજે,
 નરપતિધર જિમ મયગલ ગાજે,
 તિમ જિનશાસન મુનિઅવરો.
 જિમ સુરતરુવર સોહે શાખા,
 જિમ ઉત્તમ મુખ મધુરી લાખા, ૨૦
 જિમ વન કેતકી મહમહે એ !
 જિમ જૂમિપતિ જૂજ્યજ્ઞ અમકે,
 જિમ જિનમંદિર ઘંટા રણુકે,
 ગૌતમ લખધે ગહગહે એ !
 ધન માતા જિણિ ઉદરે ધરિયા, ૨૫
 ધન્ય પિતા જિણુ કુળ અવતરિયા,
 ધન સદ્ગુરુ જિણિ દીખિયા એ !
 વિનયવંત વિદ્યાભંડારા,
 જસ ગુણુ પૃથ્વી ન લભિ પારા,
 સિદ્ધિ વૃદ્ધિ કલ્યાણ કરો, ૩૦
 વડ જિમ શાખા વિસ્તરો એ !

૨૫ાધ્યાય

૧. આમાંની હપમાઓ જુદી તારવો.
૨. કાવ્ય કંઠે કરો.
૩. તમને કઈ છ લીટી સૌથી વધુ ગમી તે કારણ આપી દર્શાવો.

નરસિંહ

[શરૂઆતનાં ચાર કાવ્યો કૃષ્ણ અને ગોપગોપી વિષે છે. પહેલું ગીત આપણને શીખવે છે કે સાધારણ માણસ હોવામાં પણ મન છે. 'ભરવાડાં' કહી જેને તુચ્છકારવામાં આવે છે તે હોડનો આનંદ તો ભુલ્યો. અને તેઓના વલોણાનું વર્ણન! બીજા ગીતનો વિષય અનેક કવિઓએ પાછળથી ગાયો છે. પણ આમાં 'વા'લા' અને 'શામળિયા વા'લા' ગાવામાં જે ઢેકો છે તે તો નરસિંયાનો જ. ત્રીજા ગીતમાં બહુ રાત્રું જ દેખાય છે. કાળા કૃષ્ણ ને ગોરી ગોપી તે પણ 'રાતાં' છે! ચોથું ગીત અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. પ્રિયજન આવવાથી ચતા આનંદનું એમાં વર્ણન છે.

પછીનાં બે ગીત તે નરસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગો છે. પોતે સામાજિક બંધનોમાં પુરાઈ રહેવાને બદલે માણસાઈના વિશાળ ધર્મને અનુસરે છે. લોકો નિંદા કરે તો કહે છે, 'હા બાઈ, અમે એવા! બીજું શું?'

છેલ્લાં ત્રણમાં પહેલું પદ છે ને બાકીનાં બે 'પરભાતિયાં' છે. પદમાં બતાવ્યું છે : જેઓ સાચા ભક્ત છે તે તો મુક્તિ માગતા નથી. મુક્તિ મળ્યા પછી અવતાર ન મળે. ભક્તને તો અવતાર જોઈએ, જેથી વારે વારે ભક્તિ કરવાની તક મળે. આ ભાવના સમજવા જેવી છે. છેલ્લે કહ્યું છે તેમ, એ ભાવના 'ત્રણની ગોપી'ઓ કાંઈ સમજી હતી. તેથી તો પછીના પરભાતિયામાં કહ્યું છે તેમ જેને અ-બળા કહેવામાં આવે છે તેના જ અવતારમાં સાર તો છે. કેમકે ગોપીઓને મહેજે કૃષ્ણ મળ્યા. એટલું જ નહિ, સામેથી, કોઈ વાર રિસાય ત્યારે, મનામણું પણ કૃષ્ણને કરવું પડતું. એવટનું પરભાતિયું 'આ જગત તે મિથ્યા માયા છે, બ્રહ્મ જ સત્ય છે,' એ સિદ્ધાંતને અનુસરી કવિએ રચ્યું છે. પણ એનું વર્ણન કેટલું તો કાવ્યમય છે! કોઈને પ્રશ્ન થાય કે, તો પછી આ માયારૂપી જગત રચનારાએ રચ્યું શા માટે, તો કવિ તેનો ઉત્તર તાદૃશ ચિત્ર રચી દરીને આપે છે : બાઈ, એ તો બ્રહ્મ પોતે જ પોતાની આગળ લટકાં કરે છે.

૧. ૨. ગોઠ-ગોઠ, ભરવાડનો નેસ.

૪. ૪. આલા - સીનારાવાળા, કૃષ્ણ. (માર્દ કુપરથી આલા, જેમ મદ્ર કુપરથી ભલા.)

૭. ૨. પુણ્યપ્રતાપે ઇન્દ્રપુરીને પામે છે તે છેવટે તો પુણ્ય પૂરાં થતાં પાછા લખચોરાસીના ફેરામાં પડે છે. સરખાવો : ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્ય-લોકં વિશન્તિ । (ગીતા)

૮. ૧. બળિભદ્રવીર — બળિભદ્રના ભાઈ, કૃષ્ણ. ૩-૪. પુરુષ જો સાચા સેવકભાવથી બરોબર ભક્તિ કરે તો મુક્તિ સુધીની તો એને પ્રાપ્તિ થાય. પણ પોતે રસભર્યું રુસણું લેહું ને મનામણું કરનાર કૃષ્ણ હોય, એ પ્રસંગ તો નારીઅવતાર વગર શી રીતે મળે ?

૯. ૬. જ્ઞેમ સોનાનાં વિવિધ પ્રકારનાં ધરણાં બનાવવામાં આવે ને તેને જુદાં જુદાં નામ ને રૂપ અપાય, પણ આખરે તો તે સોનું જ છે, તેમ આ વિશ્વમાં પણ છેવટનું તત્ત્વ તો બ્રહ્મ જ છે. આને અદ્વૈતવાદ કહે છે, કેમકે એ અનદ્વૈત (જે ન હોવાપણું) પ્રતિપાદિત કરે છે.]

૧. ભલે રે સભ્યાં અમો લોક ભરવાડાં

ભલે રે સભ્યાં અમો લોક ભરવાડાં,

નિત્ય વલોણાં વલોવતાં રે લોલ.

લખ ઘેન ગોઠ બાવા નંદ ઘેર દૂઝે,

મેરુ રવૈયો ધાલી રે લોલ.

ભલે૦

એકી પા ઘૂમે રાધિકા રે ગોરાં,

એકી પા કાનજી કાળા રે લોલ.

ભલે૦

હળવા હળવા ધૂમજે રે કાનજી,

ગોળા નંદાશે મારી રે લોલ.

ભલે૦

ગોળા નંદાશે ને ચોળા છંટાશે,

તૂટશે મોતીની માળા રે લોલ.

ભલે૦

કાળીનાગનાં નેતરાં રે કીધાં,

મેરુ કીધો રવૈયો રે લોલ.

ભલે૦

સાત સાહેરની ગોળા રે કીધી,

ને ચંદો સૂરજ એ સાખી રે લોલ.

ભલે૦

ભલે મળ્યો નરસૈયાનો રવામી,

સાત સાહેર વલોવતાં રે લોલ.

ભલે૦

૨. કેણી પેરે ભરીએ આછાં નીર ?

કેણી પેરે ભરીએ આછાં નીર રે, જમનાને આરે વા'લા ?
 ધુતારા છે ગોહુળિયાના કોઠ રે, શામળિયા વા'લા.
 સોના રૂપાનો મારો ઘડ્યો રે ઘડ્યો વા'લા,
 કિંઠણીએ છે રતન જડાવ રે, શામળિયા વા'લા.
 તાણુ મા તાણુ મા દાર, રે મારો તૂટે વા'લા,
 મોતીડાં વેરાશે ગિરધર લાલ રે જમનાને આરે વા'લા.
 માથે મટુટી ગોપી રે, વનડામાં રોટી વા'લા,
 જય છે મારી સહિયરોનો સાથ રે, શામળિયા વા'લા.
 નરસૈયાનો સ્વામી રે મને મળિયો વા'લા,
 ઉતાર્યાં છે ભવ પાર રે શામળિયા વા'લા.

૩. સહુ રાતાં

કર નખ રાતા કામિનીના રે, રાતા અધર મુદંત;
 રાતાં અખીલ ઉઠાડે ગોપી, રાતો નવલ વસંત. ૬૨૦
 રાતી ચોળી કસણુ કસી, ને મુખ ભર્યાં તંબોલ;
 રાતા ચરણા પહેરણે, રંગ રાતી કુંકમ રોળ. ૬૨૦
 કૃષ્ણુજી રાતા કામિનીએ રે, કામિની કૃષ્ણુગુણે રાતી;
 સરખાં સરખે બેઠું ગુણ-રાતાં નરસૈયો સંઘાતી. ૬૨૦

૪. આજની ઘડી રળિયામણી

સખી, આજની ઘડી રળિયામણી,

મારો વા'લોજી આપ્યાની વધામણી છ રે.

આ કુંકમ કેસરની ગારે ઘસોઈઓ, કેસરનો સાથી પડાઈઓ છ રે. સ૦

સખી, આલાલીલા વાંસ વઢાવીએ, મારા વા'લાજીના મંડપ રચાવીએ

છ રે. સ૦

સખી, ગંગા જમુનાનાં નીર મંગાવીએ, મારા વા'લાજીના ચરણ

પપાળીએ છ રે. સ૦

તરીયા તોરણુ આરે અંધાવીએ, મોતીડે ચોડ પુરાવીએ જી રે. સ૦
સહુ સખીઓ મળીને વધાવીએ, મારા વા'લાજીને મંગલ ગવરાવીએ

જી રે. સ૦

પૂરો પૂરો સોહાગણુ સાથીઓ, ઘેરે મલપતો આવે હરિ હાથિયો

જી રે. સ૦

અતિ મીઠડા થકી થાય મીઠડો, મહેતા નરસૈયાનો સ્વામી મે' તો

દીઠડો જી રે. સ૦

૫. ગિરિતળાટી ને કુંડ દામોદર

ગિરિ તળાટી ને કુંડ દામોદર, ત્યાં મહેતાજી નહાવા જાય;
દેડ વરણુમાં દઢ હરિભક્તિ, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાય. ગિરિં
કર જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તણાં બહુ વધા રે વચન;
મહંત પુરુષ અમારી અરજ એટલી, અમારે આંગણે કરો રે કીરતન-
ગિરિં

પ્રેમ પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ મરણુ જનનળ;
કર જોડતામાં કરુણા ઊપજી, મહેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ગિરિં
પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્વ સમાન;
ગૌમૂત્ર તુલસી વૃક્ષ કરી લી'પજો, એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાક્યાન. ગિરિં
મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદ ને કર્યો આચ્છવ;
બોર થયા લગી ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહુ વૈષ્ણવ. ગિરિં ૧૦
ઘેર પધાર્યા હરિજન ગાતા, વાતા તાળને શંખ મૃદંગ;
હસી હસી નાગર તાળીઓ લે છે, આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ! ગિરિં
મૌન ગ્રહીને મહેતાજી ચાલ્યા, અધવધરાને શો ઉત્તર દેઉં ?
જાગ્યા લોક, નરનારી પૂછે : મહેતાજી તમે એવા શું ? ગિરિં
નાત ન જાણો ને જાત ન જાણો, ન જાણો કંઈ વિવેક વિચાર; ૧૫
કર જોડીને કહે નરસૈયો, વૈષ્ણવ તણો મને છે આધાર. ગિરિં

૬. એવા રે અમો એવા

એવા રે અમો એવા રે એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ કહેજો, તો કરશું દામોદરની સેવા રે. એવા૦

જેનું મન જે સાથે બંધાણું, પહેલું હતું ઘર રાતું રે;
 હવે થયું છે હરિરસ નાતું, ઘેર ઘેર હીંડે છે ગાતું રે. એવા૦
 સઘળા સાથમાં હું એક ભૂંડો, ભૂંડાથી વળી ભૂંડો રે;
 તમારે મન માને તે કહેજો, સ્નેહ લાગ્યો છે મને જિંડો રે. એવા૦
 કર્મ કર્મની વાત છે નેટલી તે મુજને નવ બાવે રે;
 સઘળા પદારથ જે થકી પામે મારા પ્રભુની તોડે નાવે રે. એવા૦
 હળવાં કર્મનો હું નરસૈંયો, મુજને તો વૈષ્ણવ વહાલા રે;
 હરિજનથી જે અંતર ગણશે તેના ફોગટ ફેરા દાલા રે. એવા૦

૬. માગું જનમોજનમ અવતાર રે

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોહું બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે;
 પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અંતે ચોરાસી માંહી રે. ભૂતળ૦
 હરિના જન તો મુક્તિ ના માગે, માગે જન્મોજનમ અવતાર રે;
 નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન આચ્છવ નીરખવા નંદકુમાર રે. ભૂતળ૦
 ભરતખંડ ભૂતળમાં જનમી, જોણે ગોવિંદના ગુણ ગાયા રે;
 ધન ધન રે એનાં માતપિતાને, સદૃશ કરી એણે કાયા રે. ભૂતળ૦
 ધન ઘંટાવન ધન એ લીલા, ધન એ વ્રજના વાસી રે;
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આંગણિયે રે જિભી, મુક્તિ છે એમની દાસી રે. ભૂતળ૦
 એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, કે જાણે શુક જોગી રે;
 કાંઈ એક જાણે વ્રજની રે ગોપી. ભણે નરસૈંયા ભોગી રે. ભૂતળ૦

૮. અવતાર અબળાતણો

સારમાં સાર અવતાર અબળા તણો, જે બળે બળિભદ્રવીર રીઝે;
 પુરુષ પુરુષાતન શું કરું, હે સખી, જેથી નહિ માહરું કાજ સીજે? સાર૦
 મુક્તિ પર્યંત તો પ્રાપ્તિ છે પુરુષને, સત્ય જો સેવકભાવ રાખે;
 રસભર્યું રુસણું નાથ નોહરા કરે, તે નહિ નારી અવતાર પાખે. સાર૦
 ઇન્દ્ર આદિ, અજ, ઇશ ને મહામુનિ ગોપિકા ચરણરજ તેહ વહે;
 ગોપીથી આપનું અધમપણું લેખવે, નરપણું નવ રુચે આપ નદે. સાર૦
 વેદ વેદાંત ઉપનિષદો ખટ મળી જે મથીને રસ પ્રગટ કીધો;
 તેરસ ભાગ્યનિધિ ભામની ભોગવે, અહોનિશ અનુભવ સંગ લીધો. સાર૦.

સ્વપ્ન સાચું કરે, ગિરિધર શામળો, પ્રણમું હું પ્રાણપતિ પાણુ જોડી;
પંથનું જેમ પંથુ, પૂંછળ વળગ્યું કરે નરસૈના નાથજી નાથ તોડી. સારં

૯. જગીને જોઈ' તો

જગીને જોઈ' તો જગત દીસે નહિ, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.

પંચમહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઊપન્યાં, અણુ અણુ માંહી રહ્યાં રે વળગી;
ફૂલ ને ફળ તે તો વૃક્ષનાં જાણવાં, થડ થકી ડાળ તે નહિ રે અળગી. જાં
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખ દે, કનક કુંડળ વિષે ભેદ નોયે;
ઘાટ ઘડયા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે જાં
જીવ ને શિવ તો આપ હજીએ થયા, રચી પરપંચ ચૌદ લોક કીધા;
ભણે નરસૈયો એ તે જ તું તે જ તું, એને સમર્થાથી કંઈ સંત સીધ્યા. જાં

સ્વાધ્યાય

૧. વલોણાનું વર્ણન કરો.

૨. ખીન્ન ગીતને મળતી કૃતિઓ ખ્યાલમાં હોય તો વાંચો. કવિશ્રી
નાનાલાલનું 'હળવે હાથે તે નાથ મહીરાં વલોવળે' પહેલાની સાથે, અને
'પાણીડાં કેમ ભરીએ?' ખીન્નની સાથે સરખાવો.

૩. 'સહુ રાતાં'માં 'રાતા'નો અર્થ રંગસૂત્રક જ છે કે ક્યાંક
એનો લક્ષ્યાર્થ પણ કાંઈ છે? આની જોડે સાહિત્યપદ્ધતિ ભાગ ૧માંનું
લાલણનું 'મીઠું' સરખાવો.

૪. 'આજની ધડી રળિયામણી' સાથે દયારામનું 'શેરી વળાવી
સજ્જ કરું' એ ગરખી સરખાવો.

૫. મહેતાજીએ હરિજનો જોડે શી રીતનો વર્તાવ રાખ્યો? શા માટે?

૬. ભક્તિનો મહિમા કહો. અળખાનો અવતાર શા માટે ધન્ય?

૭. 'પદ્માપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર'—સમજાવો.

૮. 'જીવ ને શિવ તો આપ હજીએ થયા'—સાથે આગળ અખાનું
પદ આવે છે તે સરખાવો.

મીરાંબાઈ

[પ્રભુપ્રેમના આનંદ અને વેદનાનાં આ ગીતો છે. પહેલા ગીતમાં પ્રભુવિરહની વેદના છે. પોતે કહે છે કે, દુનિયાના કોઈ જણને હંસલો જાણી પોતાનો ગળ્યો પણ એ તો બગલો જ નીકળ્યો, મોંમાં માછલું લઈને જ ઊભો રહ્યો. પોતે હવટે શામળિયાને જ પ્રીતમ તરીકે સ્વીકારે છે. પણ તે તો પરદેશ છે, પામે નથી. અને બારે મેઘ અત્યારે વરસી રહ્યા છે, જંગલમાં હું એકલી જ છું, એક અમથી આંખાની ડાળને આધારે ઊભી છું અને મારી આંખ ફરક્યાં કરે છે : શું થશે ?

‘અબોલા’માં પણ પ્રેમની વેદના જ ગાઈ છે. સરખાવો :

હરિ ! અમૃતના ઓથ નો'તા છેડા, ને દેવનાં દાન દીધાં;
યહી બારેબારે સોગંદે કશેટયાં કે પારકાં કેમ શીધાં ?

(નાનાલાલ)

વાલે હીરના હીંચોળા બંધાવી હીંચોળેલ અમને રે,

હવે કૂવામાં કતારી વરત વાઢો, ઘટે નહિ તમને રે

વાલે કૂલના પછેડા ઓઢાડી રમાડેલ અમને રે,

હવે ઘોળા ધાબળડી ઓઢાડો, ઘટે નહિ તમને રે.

વાલે દૂધ ને સાકરડી પાઈ હઝેરેલ અમને રે,

હવે વખડાં ઘોળા ઘોળા પાઓ, ઘટે નહિ તમને રે.

(લોકગીત)

ઠાડે-ઊભા રહ્યા (વજબાપાનો શબ્દ છે. સ્થિત ઉપરથી.]

૧. બાઈ, અમે પકડી આંખલિયાની ડાળ રે

બાઈ, અમે પકડી આંખલિયાની ડાળ રે,

જંગલ માંહી એકલી હો છ.

ઓતર દખલુથી ચડી એક વાઢળી રે વરસ્યા બારે મેઘ રે,

ખીજને મારે આખડી હો છ.

નદી રે કિનારે બેઠો એક બગલો રે, હંસલો જાણી કીધી પ્રીત રે,

મુંઢામાં ઝાલી માછલી હો છ.

કૂલનો પછેડો ઓઢું પ્રેમઘાટડી રે, બાઈ, મારો શામળિયો ભરથાર રે,

ખીજને મારી ચુંદડી હો છ.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, બાઈ, મારો પિયુડો પરદેશ રે,
કરુકે મારી આંખડી હો છ.

૨. અબોલા

અબોલા શીદ લો છો, મારા રાજ ?

પ્રાણજીવન પ્રભુ મારા, ! અબોલા

અમે તો તમારાં, તમે તો અમારા, ટાળી દોષ શીદ દો છો રે ?

અમે તો તમારી સેવા કરીએ, સુખ લઈને દુખ દો છો રે.

અમૃત પાઈને ઉછેર્યાં વહાલા, વિખડાં ઘોળી ઘોળી શીદ પાઓ છો રે ?

ઊંડા કૂવામાં ઉતાર્યાં વહાલા, વરત વાઢી શું જાઓ છો રે ?

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણકમળ ચિત્ત રહો છો રે.

૩. નયન બસે રઘુવીર

માઈ, મોરે નયન બસે રઘુવીર.

કર સર આપ કુસુમસર લોચન, હાડે ભયે મન ધીર.

લલિત લવંગલતા નાગર લીલા, જળ પેખો તબ રણવીર.

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, બરસત કાંચન નીર.

૪. બીજને મારે શું કરવું ?

ધ્યાન ધણી કેરું ધરવું રે, બીજું મારે શું કરવું રે.

સુંદર સ્યામ, બીજને મારે શું કરવું.

નિત્ય બિટીને અમે નાહીએ ને ઘોઈએ રે,

ધ્યાન ધણી તણું ધરીએ રે. બીજું

સંસારસાગર મહાજળ ભરિયો રે વા'લા,

તારે ભરોસે અમે તરીએ. બીજું

સાધુજનને બોજન જમાડીએ વા'લા,

જૂઠું વધે તે અમે જમીએ રે. બીજું

વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યોરે વા'લા,

રાસમંડળમાં તો અમે રમીએ રે. બીજું

હીર ને ચીર મને કામ ન આવે, વા'લા,

ભગવાં પહેરીને અમે ભમીએ રે. બીજું

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર.

ચરણકમળમાં ચિત્ત ધરીએ રે.

ખીન્તું

સ્વાધ્યાય

૧. પહેલા ગીતમાં મીરાં જે વેદના ગાય છે તેનું વર્ણન કરો.
'આંબલિયાની રાજ' તે કઈ?

૨. 'અખોલા'ની ભાવના સમજાવો. નાણીતી ખીજ કૃતિઓ કોણે તે સરખાવો.

૩. ત્રીજા ને ચાથા ગીતમાં જે ચિત્રો પ્રત્યક્ષ ચત્તાં હોય તે સમજાવો.

ભાલણ

['વેશ'પાયન એણી પેર જોડ્યા ' એ વેશ'પાયનની આ વાત નથી. આ તો તે નામના એક પોપટની કહાણી છે. સંસ્કૃતમાં બાણ કવિની 'હાદ'બરી' નામે પ્રસિદ્ધ ગદ્ય-કથા છે. તેનું ભાલણે પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે. દુનિયાની કાંઈ ભાષામાં હાદ'બરીનું પદ્યમાં ભાષાંતર થયું નથી અને ગુજરાતીમાં આટલી સફળતાથી થયું છે એ આપણી ભાષા માટે ગૌરવ હોવા જેવી ઘટના છે. ખીન્તું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, હજુ ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયાને બહુ સમય થયો ન હતો ને આહું ભગીરથ કાર્ય ભાલણ સિદ્ધ કરી શક્યો. ગુજરાતી ગદ્યની ગઈ સદીમાં શરૂઆત થયા પછી ત્રીસ વરસમાં જ આપણને સરસ્વતીચંદ્ર જેવો મહાન ગ્રંથ ગદ્યમાં મળ્યો હતો, તે સફળતા પણ એ જ પ્રકારની છે. પાઠમાં ભાષા મૂળની ભૂની રાખી નથી.

હાદ'બરીની કથાની શરૂઆત જ વેશ'પાયન પોપટને પાંગરામાં લઈને એક ચાંડાલિની શ્રદ્ધકરાબના દરબારમાં હાજર થાય છે ત્યાંથી થાય છે. રાત્ર પછી પાછલે પહેરે પોપટને એની જીવનકથા પૂછે છે ત્યારે પોપટ વિગતે પોતાની આપવીતી સંભળાવે છે.

શરૂઆતમાં વૃક્ષનું વર્ણન અત્યંત સુંદર છે. ચોરાક શબ્દોના અર્થ સમજી લીધા એટલે એનો રસ પામવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ રહે. તે પછીના પ્રસંગો વધારે સરળતાથી વર્ણવાયા છે. વેશ'પાયનની દુઃખિત દશામાં આપણે પણ ભાગીદારી પરાવતા થઈ જઈએ એટલું હૃબદ્ધ એનું વર્ણન છે. શબ્દોની મુશ્કેલીથી ગભરાયા વગર આ કાવ્યનો રસ પામવા પ્રયત્ન કરવો.

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ, બાઈ, મારો પિયુડો પરદેશ રે,
કરુકે મારી આંખડી હો છ.

૨. અખોલા

અખોલા શીદ લો છો, મારા રાજ ?

પ્રાણજીવન પ્રભુ મારા, ! અખોલાં

અમે તો તમારાં, તમે તો અમારા, ટાળી દોષ શીદ દો છો રે ?

અમે તો તમારી સેવા કરીએ, સુખ લઈને દખ દો છો રે.

અમૃત પાઈને ઉછેર્યાં વહાલા, વિખડાં ઘોળા ઘોળા શીદ પાઓ છો રે ?

છોડા કૂવામાં ઉતાર્યાં વહાલા, વરત વાઢી શું જાઓ છો રે ?

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ચરણકમળ ચિત્ત રહો છો રે.

૩. નયન બસે રઘુવીર

બાઈ, મોરે નયન બસે રઘુવીર.

કર સર ચાપ કુસુમસર લોચન, ઠાડે ભયે મન ધીર.

લલિત લયંગલતા નાગર લીલા, જખ પેખો તખ રણવીર.

મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, ખરસત કાંચન નીર.

૪. ખીજને મારે શું કરવું ?

ધ્યાન ધણી કેરું ધરવું રે, ખીજું મારે શું કરવું રે.

સુંદર શ્યામ, ખીજને મારે શું કરવું.

નિત્ય બિટીને અમે નાહીએ ને ઘોઈએ રે,

ધ્યાન ધણી તણું ધરીએ રે. ખીજું

સંસારસાગર મહાજળ ભરિયો રે વા'લા,

તારે ભરોસે અમે તરીએ. ખીજું

સાધુજનને બોજન જમાડીએ વા'લા,

જૂઠું વઘે તે અમે જમીએ રે. ખીજું

વૃંદા તે વનમાં રાસ રચ્યોરે વા'લા,

રાસમંડળમાં તો અમે રમીએ રે. ખીજું

હીર ને ચીર મને કામ ન આવે, વા'લા,

ભગવાં પહેરીને અમે ભમીએ રે. ખીજું

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર,

ચરણકમળમાં ચિત્ત ધરીએ રે.

બીજું૦

સ્વાધ્યાય

૧. પહેલા ગીતમાં મીરાં જે વેદના ગાય છે તેનું વર્ણન કરો.
'આંબલિયાની ડાળ' તે કઈ?

૨. 'અખોલા'ની ભાવના સમજાવો. બાણીતી બીજ કૃતિઓ જોડે તે સરખાવો.

૩. ત્રીજા ને ચોથા ગીતમાં જે ચિત્રો પ્રત્યક્ષ થતાં હોય તે સમજાવો.

ભાલણ

['વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા ' એ વૈશંપાયનની આ વાત નથી. આ તો તે નામના એક પોપટની કહાણી છે. સંસ્કૃતમાં બાણ કવિની 'કાદંબરી' નામે પ્રસિદ્ધ ગદ્ય-કથા છે. તેનું ભાલણે પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે. દુનિયાની કોઈ ભાષામાં કાદંબરીનું પદ્યમાં ભાષાંતર થયું નથી અને ગુજરાતીમાં આટલી સફળતાથી થયું છે એ આપણી ભાષા માટે ગૌરવ લેવા જેની ઘટના છે. બીજું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, હજી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયાને બહુ સમય થયો ન હતો ને આહું ભગીરથ કાર્ય ભાલણુ સિદ્ધ કરી શક્યો. ગુજરાતી ગદ્યની ગઈ સદીમાં શરૂઆત થયા પછી ત્રીસ વરસમાં જ આપણને સરસ્વતીચંદ્ર જેવા મહાન ગ્રંથ ગદ્યમાં મળ્યો હતો, તે સફળતા પણ એ જ પ્રકારની છે. પાઠમાં ભાષા મૂળની ભૂતી રાખી નથી.

કાદંબરીની કથાની શરૂઆત જ વૈશંપાયન પોપટને પાંજરામાં લઈને એક ચાંડાલિની શૂદ્રકરાબના દરબારમાં હાજર થાય છે ત્યાંથી થાય છે. રાત્ર પછી પાછલે પહોરે પોપટને એની જીવનકથા પૂછે છે ત્યારે પોપટ વિગતે પોતાની આપવીતી સંભળાવે છે.

શરૂઆતમાં વૃક્ષનું વર્ણન અત્યંત સુંદર છે. ચોડાક શબ્દોના અર્થ સમજી લીધા એટલે એનો રસ પામવામાં કશી મુશ્કેલી નહિ રહે. તે પછીના પ્રસંગો વધારે સરળતાથી વર્ણવાયા છે. વૈશંપાયનની દુઃખિત દશામાં આપણે પણ ભાગીદારી પડાવતા થઈ જઈએ એટલું હૃબદ્ધ એનું વર્ણન છે. શબ્દોની મુશ્કેલીથી ગભરાયા વગર-આ કાવ્યનો રસ પામવા પ્રયત્ન કરવો.

૨. દા. ત. અગસ્ત્યે સમુદ્ર શોધ્યા હતો. ૩-૪. વરાહાવતારે પૃથ્વીને દાઢથી પકડીને પ્રલયમાંથી બચાવી લીધી હતી. દાઢનો જ્યાં ખાડો(ગર્ત) પડેલો ત્યાં પાણી ભરાઈ જવાથી તો આ સરોવર થયું ન હોય ! ૬. વરદા — હંસણી. પતંગ — પક્ષી. ૭. શખરાંગના — શખર એક જંગલી વૃક્ષ છે તેની સ્ત્રીઓ. ૮. કરી — હાથી. ૧૦. મેઘ પાણી પીવા આવ્યા ન હોય એવો દેખાવ થાય છે, એમ ઉત્પ્રેક્ષા થી કહે છે. ૧૧. નિત્ય — નિત્યકર્મ. ૧૪. જનજન — જનજનિત, ખખડી ગયેલા. ૧૬. અજગર યડનાં મૂળિયાં પર લીંટાવાથી આલવાલ (ક્યારો) નો દેખાવ થતો હતો. ૧૭. નિર્મોહ — સાપની કાંચળી તે ઉત્તરીય-ઉપર ઓઢવાના વસન (વસ્ત્ર) જેવી લાગતી. ૧૮. માન-ગગન — આકાશનું માપ. ૨૧. કરી — લીધે. (આગળ પંક્તિ ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૫માં પણ આ જ અર્થ છે.) પ્રલયકાળે હજાર હાથથી, શશિ જેના શેખર (મુગટ) પર વિરાજે છે એવા મહાદેવ લાસ્ય — તાંડવનૃત્ય કરતા ન હોય. ૨૩. ભેભણી — ભયને લીધે. પવનને વળગવા નાણે ન કરવું હોય ! ૨૪. વૃક્ષનો પ્રાણુ જાંચે સ્વર્ગના નંદનવનની શોભા જોવા નાણે ચહાતો હતો. એ રીતે તેની જાંચાઈનો ખ્યાલ આપ્યો છે. ૨૫. તૂલ — ૩. શીમળા પર થાય છે તે. ૨૬. સૂર્યને સાત ઘોડા છે એમ કહેવાય છે તેમનાં ડ્રીણ. ૨૭-૮. હાથીનાં લમણાંનો મદ્દ થડ પર લાગ્યો, તે મદ્દ પર કાળા ભમરાની લાર લાગી ગઈ અને એમ લોહાની સાંકળનો દેખાવ થયો. ૨૯. ક્રોટર — ખખડ. તેમાં પંખીઓનો વાસ હોવાથી વૃક્ષ સજી (સજીવ) લાગવું હતું. ૩૦. શકુનિ — ૧. પંખી, ૨. દુર્યોધનનો મામો. શકુનિને લીધે આ વૃક્ષ દુર્યોધન હોવાનો ભાસ થતો હતો. શકુનિ શખર ઉપર શ્લેષ છે. તેમ જ ‘દુર્યોધન’ ઉપર પણ. વૃક્ષ દુર-યોધન (દુઃખથી મુશ્કેલીથી જેની સાથે યુદ્ધ થઈ શકે એવું) હતું. ૩૫. ઝાડ પર ક્યાંક પાંદડાં ન હતાં છતાં પોપટોની પાંખ (પાંખડી)ને લીધે હોય એવો દેખાવ થતો. ૩૬. પોપટની ચાંચ તે મૃગના ડુધિરથી ખરડાયેલા વાધ-નખ જેવી ભાસતી. અતિસંચ — અતિશય સાચવટ (જળવણી)થી ખચ્ચાંનાં મુખમાં ચણ મૂકે છે. ૪૬. નેહ્ય — નેહથી. ૪૭. ધન — ધણો, ધન એ પહેલાં અવિકારી વિશેષણ હતું. ૪૮. જરા — ઘડપણને લીધે એ જાડે ત્યારે નાણે તેનું શરીર ઝંપાપાત (ફૂંકો) કરવું હોય એમ લાગતું. ૪૯. કાંચે — શરીરે (=પોતે). ૫૧. રોહિત-રાગ — લાલ રંગવાળો

પ્રજાતની સંખ્યા વધતે આવતો ચંદ્ર જાણે વૃદ્ધતાની અત્યંતતા (૫૨
ભાગ)વાળા એટલે બહુ વૃદ્ધ એવા હંમ જેવો લાગતો હતો. ૫૩. નગ —
વૃક્ષ. તેની કપરની શાખાઓ. ૫૫. ચક્રવાહ અને ચક્રવાકી, જેઓને સૂર્યની
ચેરહાત્રીમાં વિખૂટાં રહેવું પડે છે એમ કહેવાય છે, તેઓ હવે અ-શોક
શોક વગરનાં થયાં. ૫૬. કલ્ક-ધૂવડને અવિચોક (જેવાની રાક્ષિ) ન
રહી. ૬૦. સસલાં, ખૂંટ, પક્ષી (સાવળ), હાથીનાં બચ્ચાં (કલ્ક).
૬૧. ઉછાંટયો — કંપવા લાગ્યો, ફેલાયેલ થયાં. ૬૭. અત્રીંથી શિકારીઓના
શબ્દો શરૂ થાય છે. ૬૭. મહિષ — પારા. ૬૮. ખડગ — ગેરો ૭૫.
પંખી પકડવાની લાકડી તૈયાર રાખો. ૭૭. નિપાદ — પારથી. ફરથી
તેમનો અવાજ સંભળાય છે. હજી કોઈ દેખાવું નથી. ૭૮. મૃગરાજ —
સિંહ. ૮૧. કંર-સૂંઠ તેનો અવાજ થાય છે. ૮૪. વિદ્રાવ —
ભાગાભાગ. ૮૬-૯૦. હેહય — સહસ્રાન્તુન રાજ. તેણે હજાર હાય
વડે નર્મદાને ફેરવી હતી. આલોહયું — વલોળયું, ડબોળયું. ૯૧. બધી
કાળરાત્રિઓ આવી ન હોય. રાખરાં કાળા હતા તે કહે છે. ૯૨.
ધાત કરી — પૃથ્વી ફાટી દાનવો ધસી આવ્યા શું? ૯૩. અંજનગિલા
કાળી અને કંઠણ દોય છે તેના જાણે થાંભલા. ૯૪. ખરડપણું જાણે
સૈન્ય. ૯૮. અથમ વય — યૌવન. ૯૯. એકલવ્ય — દ્રોણાચાર્ય જેને વિદ્યા
આપવા ના પાડતાં, તેમને નમન કરી, વનમાં જઈ તેમની માટીની
મૂર્તિને ગુરુપદે સ્થાપી જેણે અન્નવિદ્યા સાધી હતી. મૃગયા કરવા
નીકળેલા પાંડવકૌરવના કૃતરાત્રું મુખ તેણે સાત બાણથી, તેને માયાં
વગર, બંધ કરી દીધેલું તે કપરથી દ્રોણે ત્યાં આવીને ગુરુદક્ષિણામાં,
અન્તુનને એ ટપી ન લય માટે, એ બાણાવળીનો અંગૂઠો માગી લીધો
હતો. એકલવ્યે ખુશીથી એ આપ્યો હતો. ૧૦૦. કુંતલ — કેર. ૧૦૧.
નિલવટ — લલાટ, કપાળ. નિલવટનું નિલાટ યદ લલાટ ચાલેલ થયો. ‘ન’
નો આપણે ‘લ’ થણી વાર કરીએ છીએ. સુરત તરફ ‘મારી નાખ્યો’નું
‘મારી લાઈખો’ વગેરેમાં ‘ન’નો ‘લ’ બોલવાનું વચ્ચણ દેખાય છે.
નનુલંખિત — ઢીંચણ સુધી લાંબા, પાણુ — હાય, કોંકને જ હોય છે.
વલ્કરને હતા. એવાઓને ‘આતનબાહુ’ કહે છે. ૧૦૫. પછે — પાંદરામાં.
૦૭. હાયમાં મોરથીંજ હોઈ દિગંબર સાધુ જેવા. ૧૦૮. કાતી — છરી.
૧૫. નરમાંસનો કપહાર (ભેટ) દેવને માનતામાં ધરે છે. ૧૧૬.
મામિષ — માંસ. ૧૧૭-૧૨૫. માતંગ્યનું કલક-વર્ણન છે. ૧૧૮. જાળ —

ટોળું. ૧૧૯. અરણ્યઅટવી — અરણ્ય=અટવી=વન. આવા એક જ અર્થનાં
 બેટકાં (પર્યાયદ્વંદ્વ) આપણે બહુ વાપરીએ છીએ. સરં પૈસોટકો, ધન-
 દોલત, સેવાચારી, મોજશોખ, કુશળક્ષેમ, રાજ્યશુભી, આદરસત્કાર,
 કાગળપત્ર, ઈયાંછાકરાં, વગેરે. ૧૨૬. શિલીમુખ — બાણ. સહાય — મદદ-
 કર્તા. આપણે ‘સહાય’ (=મદદ) વાપરીએ છીએ તે ‘સાહાય્ય’નું
 તદ્દલવ રૂપ છે. ૧૩૫. અમારા અસુ-પ્રાણ પીતો હોય તેમ. ૧૪૬.
 લોલા-લોચા. ૧૫૬. ભયથી શરીર ગોળો થઈ ગયું. ૧૬૦. ભણી — ને
 લઈને. મીઠે — દૃષ્ટિએ. ૧૬૫. દેવામી — વડીલ. ઠામ્ય — ઠામે (=વખતે)
 ૧૬૭. ત્રાઠો — તરત. ૧૭૬. છેહ — છેડો. ૧૮૪. શું — જેવું. ૧૯૧. થકાં
 — હોવાથી. સરં પંક્તિ ૧૫૬માં થકો. આંત — યાકેલો. ૧૯૫. પાદપ —
 ગાડ (પાદ-પગ-મૂળથી ને પીએ છે તે). યુત — બેડાયેલું, વાળું. નીપવક્ષા-
 વાળું તપોવન. સનતકુમાર — બ્રહ્માના પુત્ર, બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ. ૨૦૧.
 દક્ષિણ — જમણે. શ્રવણ — જાન. ૨૦૨. સુધટિત — સુધડ. ૨૦૩.
 કૃષ્ણાબિન — કાળા મૃગનું ચામડું. અત્યંત તેજથી વિશ્વ ઝગમગે છે. ૨૦૪.
 છાતી પર જનોઈ, હાથમાં ભેટ (વિધિસરના સ્નાન માટે). શેની ? તો
 ગોમય — છાણ વગેરેની. ૨૦૫. મૃગબાળ સાથે ચાલે છે તે ચિત્ર કેટલું
 મનોહર છે ! ૨૦૭. વિત્ત — ધન. ૨૦૮. પડતો — ઉપર પંક્તિ ૨૮૧ અને
 ૧૯૪માં કહ્યું છે તેમ. ૨૦૯. કાળરૂપ બાળે. ૨૧૦. મહારાજે — પ્રભુએ.
 ૨૧૧. ધાંખ — ઘળના, ઘચ્છા ૨૧૩. પ્રકાશ — ખુલ્લી. ૨૧૭. નીરની
 પાસે. ૨૧૯. શું — વડે. સંચ — સાચવટથી. ૨૨૦. પખોડી — ખંખેરી.]

વૈશંપાયનની આપવીતી

૧. પંપાસર અને શીમળવૃક્ષ

તે આશ્રમથી અતિ વેગળું નહિ પંપાસર સુવિશાળ;

જાણે સાગર શોપિયો, બીજને રચ્યો તત્કાળ.

ઉદ્ધરી આદિવરાહે ધરા દાઢે ન્યાંહ;

જાણે શું ગર્ત થયો તે ઉદ્ધકે-પૂરણ ત્યાંહ.

રક્ત, નીલ ને રવેત અંબુજ; કરે ગુંબરવ ભૂંગ;

૫

હંસ વરટા રમે રંગે, બહુ અવર પતંગ.

રમે બહુ શબરંગના આસરા-ઓપમ અંગ;

દૂર્વાકુરને લોભે તીરે ચરે કુરંગી કુરંગ.

દેહ પંકે લિખ ત્યાં બહુ કરી ઊભા તીર;
 તે જાણે આકાશથી ધન લેવા આવ્યા નીર. ૧૦
 નિત્ય નિત્યે કરે તપાસ; વેદ કેરા નાદ;
 પદ્મસરુ સોહામણું અવલોકે, કરે આહવાદ.
 તે સરોવર-તીરે જીરણ તાલ દીસે સાત;
 જનનરા કીધા હતા જે રામબાણને ધાત.
 તે તરુખંડની સમીપે શીમળ વૃક્ષ વિશાળ; ૧૫
 મૂળ અજગરે વીંટિયું, જાણે રચ્યો આલવાલ.
 શાખાએ નિર્મોક જાણે ઉત્તરીય વસન;
 ચાંદુ દિશ વાધી ડાળ જાણે ગ્રહવા માન ગગન.
 વેલી વીંટાણી ઘણી તે દીસે એહ પ્રકાર;
 જરાજૂરણ દેહ કેરી નીસરી નસ બહાર. ૨૦
 અનેક શાખાએ કરી શશિશેખરનું જે લાસ્ય
 સહસ્ર ભુજે કલ્પાંત કાળનું શું દેખાડે હાસ્ય !
 જીર્ણ પડવા બે ભણી પવનને વળગ્યું જાણ;
 નંદનવનની શોભા જેવા વાધિયો શું પ્રાણ.
 તૂટે કરીને ધવલ શાખા દીસે અતિ આકાશ; ૨૫
 પ્રીણોટા રવિ-અશ્વે જાણે નાખિયા લઈ શ્વાસ.
 ગળે કપોલ ઘસ્યા થકી જે વળગી મધુકર-માળ;
 જાણે લોહની શૂંખલાએ બાંધ્યું છે વિકરાળ.
 કોટરમાં પંખી કરી એ સજી એમ જણાય;
 શકુનિને સંગે કરી તે દુર્યોધન સમ થાય. ૩૦
 દંડકારણ્યનો નાયક જાણે વૃક્ષ તેહ અનુપ;
 વૈશંપાયન ઊચરે, સાંભળો સાચું, બૂપ.

૨. વૈશંપાયનનાં માતપિતા

ગૂહ કોટર પત્ર છાયાં; જોઈ વસમો ઠામ,
 શુકસમૂહ અનેક આવી કરે ત્યાં વિશ્રામ.

પત્ર વિહોણું પાંખડી કરી પંખી દીસે પાન; ૩૫
 દિવસ રજની ત્યાં રહે છે જાણી ઉત્તમ સ્થાન.
 ભક્ષને ભાવે કરી ન્યારે જીડે સઘળાં સંગે;
 ઇંદ્રધનુષની ઉપમા આકાશ દીસે રંગે.
 હરિણુરુધિરે રક્ત જાણે વ્યાઘ્રનખ શુક્ર-ચંચ; ૪૦
 ચણ ગ્રહી સાવક સૌ મુખે આરોપે અતિ સંચ.
 એક કોટરમાં રહે ત્યાં મારાં માત ને તાત;
 વૃદ્ધ વયે એક પુત્ર હું જાણ્યોઃ મુણીએ રાયજી વાત.
 પ્રસવતાં પીડાથી મારી માતા પામી મરણ;
 પિતાએ શોક વિસારિયો પંખિણીનો મુજ શરણ.
 જનક મારો જરાજૂરણ, ક્યાંય પડ્યાં ફલ જેહ; ૪૫
 કીર-કરડ્યાં આણી મુજને ખવરાવે અતિ નેહ.
 અહ્ય પિત્ર ને શિથિલ કાયા, અંગે અતિ ઘન કંપ;
 જગએ સંતાપકારિણી દે તન જાણે અંપ.
 મને ખાતાં જિગરે તે કાચે કરે ત્યાં આહાર;
 પિતા પોપણ મારું કરે એણી પેર તેણે ઠાર. ૫૦

૩. મૃગયા વર્ણન

એક સમે રવિ જિગતે અતિ સંધ્યા રોહિત-રાગ;
 આથમે શશી હંસ જાણે વૃદ્ધતા પરભાગ.
 રવિ કિરણથી રક્ત દીસે ઉપરિશાખા નગ;
 કરે ફલરવ ગિડતાં શુક પિંક નાના ખગ. ૫૫
 સ્યામ નભ અગ્નિહોત્ર-ધૂમે, ચક્રચક્રી અશોક;
 કમળ-કળી વિકાસ થાય, ઉલૂક નહિ અવિલોક.
 મુગંધ પરિમલે પુષ્પને મંદ મંદ વાય પવન;
 શુક સરવ જિડી ગયા ને શન્ય સરખું વન.
 તેણે સમે મૃગયા નણો અતિ કોલાહલ થાય;
 શશક સૂકર મૃગ તણાં જે જૂથ દિશિદિશિ જાય. ૬૦

શબ્દ સાવજ કરે બચના; કલમના ચિત્કાર;
 બીન થયો જે તાન મારો સુણી દાદાકાર.
 પેડો તાતની પંખમાં હું રાખવા નિજ પ્રાણ;
 દામદામથી આવતાં નગ-ટોચે દાસે આણ.
 બચે આકુલ હું થયો, ને નયને ચાલે તીર; ૬૫
 શબ્દ એવા સાંભળીને અતિ ઉશ્કંટયો શરીર:
 ‘ભાઈ, આ તો મારગ ગળનો, મહિપ મોટાં શૂંગ;
 ખડગનો તો એક મારગ, મૂકર, રોઝ, કુરંગ.
 તેનર તો અહીં બોલતાં, ચડકાં, લાવાં, મોર;
 અહીં મૃગલી વ્યાર્ધ છે, જેણે રુધિરે જૂમિ કોર. ૭૦
 વૃક્ષ ચડો; ભાઈ, જળ આંધો; મેલો ને મદાધાન;
 વાટ રૂંધો મૂકરની, કો કરો ધનુષ-સંધાન.
 ધરો એ મૃગ, રખે જાય; રૂંધો, મેલો તીર;
 એણી દિશે કાંઈ સાંભળો, રે શબ્દવેધી ધીર.
 પંખીની જેણે સાધો, મેલો ચકરા આજ; ૭૫
 મૌન કરો રે નાસશે; ચણ કાંઈ મેલો સાજ.
 એમ માંડોમાંડે બોલતા મેં સાંભળ્યા નિપાદ;
 કાંઈ તાં દાહું નહિ, તેણે કીપનો વિપાદ.
 મુકામાંબંધી, આણ વાગ્યે, નાદ કરે મૃગરાજ;
 જૂથ નાસે ગજ નણાં, ને મૂકર રોઝ સમાન. ૮૦
 કરતળ વાળે, કરી ગાળે; પંખી. ઉદ્દેશપાત;
 આણ છૂટે, પણજ ત્રૂટે, ધનુષના આધાત.
 મૂળે ધરણી, નાસે કરિણી, હરિણી ગર્ભનો પ્રવ;
 મહારત માત્રે મંદ થયો તે કોવાદલ વિપ્રવ.

• શબ્દર સૈન્ય

કુતૂહલથી જોવાને મેં કાટ કાઢી બહાર; ૮૫
 એ છે શું. એ દાસે શું? જોવા લાગ્યો તે દાર.

ત્યાં સૈન્ય દીકું શખરનું મેં મહા ભયંકર ઘોર;
 જાણે એ જમદૂત ટોળે મળ્યા કરતા શોર.
 જાણે હૈહયે બાહુ સહસ્રે આલોડયું અતિ કૂર;
 બિલટયું દોદશે થકી નર્મદા કેરું પૂર. ૯૦

જાણે ટોળે મળીને આવી બહુ કાલરાત;
 પ્રગટયું પાતાળેથી શું દાનવકુલ કરી ઘાત !
 જાણે અંજન શિલાના બહુ સ્તંભ ટોળે જાય;
 ખરદૂખરનું સૈન્ય શું પરગટયું ભૂમિ જણાય.
 જાણે શું ગાળે ધન, એમ વન દીસે અંધકાર; ૯૫
 પિશાય પ્રૌઢા અતિઘણા તે કરતા 'માર, માર.'

૫. સેનાપતિ માતંગક

સેનાપતિ તવ શખરનો મેં દીકો સૈન્ય મોઝાર;
 પ્રથમ વય; અતિ કર્કશ, માટે લોહ ઘટિત આકાર.
 એકલવ્ય જાણે અવતર્યો, એ મોટો ને મૂછાળ;
 સ્યામવપુ ને વઠ કુંતલ, ભયંકર જાણે કાળ. ૧૦૦

રક્ત લોચન; પ્રૌઢ નિલવટ; જનુલંબિત પાણુ;
 અરુણ અંબર પહેરિયાં ને ધર્યાં, ધનુષ ને બાણ.
 શ્વાન સંગે અતિ ઘણા ને નિપાદ છે બહુ સાથે;
 કોણે ચમરી વાળ ગ્રહા, ગજદંત ગ્રહા કોણે હાથે.
 મધના પૂડા પર્ણે કોકને, કુંભ કોકને મઘ. ૧૦૫

કો એકે આમિષ ધયુ જે મારિયા મૃગ સઘ.
 મયૂર પિચ્છના ભાર કરમાં, દિગંબર જાણે સોય;
 કાતી કરમાં કો એકને, જાણે કૂર રાક્ષસ હોય.
 દાકપીછાં માથે કોએકને, નીલ તરુનાં પત્ર;
 સાહવા કારણે સાવજને કોએ ધયુ છે છત્ર. ૧૧૦

સેવક કહેતાં મેં સાંભળ્યું 'માતંગક' નામ.
 ચાલી વેગે તે આવિયો શીતલ તરુને હામ.
 મેં મને જાણ્યું: એ પાપિયો ! ધિઃઃ ધિઃઃ અવતાર !

જાણાય છે જે વને આવ્યો દરવાને સંહાર. ,
 ધરમ દરમ એવાં દરે: નરમાંસ ઉપહાર; ૧૧૫
 નિંદિત જે અતિ સાધુને મઘ આમિય આહાર.
 શાસ્ત્ર સાંભળવાં એહને બોલે જે શિયાળ,
 ગુરુ ઉપદેશક એહના તે તો ઘૂડનું જાળ.
 રાત્ર્ય અરણ્ય - અટવી તણું, સિંહ શું સહવાસ,
 વિચાર વાટ રૂંધ્યા તણો. માળા ગળે તે પાશ. ૧૨૦
 પશુ રુધિરથી આવરે દેવતાઅરચન,
 માંસ નિવેદન દેવને, ચોરી એ શ્રવન.
 શકરાને ખવડાવવું તે જ તાં બલિદાન.
 હોમ જે પાવકે શેકવું, પાસે અતિથિ તે શ્વાન.
 ભૂપણ મણિ મહા સર્પના, મિત્ર તે મહા-આપ. ૧૨૫
 શિલીમુખ સહાય, તે જાણે છે શું સાપ !
 એણી પેર હું ચિંતવી ને કાટરમાં પેઠો.
 તે તરુપલ્લવ પાથરીને વૃક્ષ હેઠળ બેઠો.
 એટલે એકે આપિયું તેના કરમાં આણી
 પડિયે પલાશના પત્રને તેણે પીધું પાણી. ૧૩૦
 વિસામો કરી ભઠિયો સેના તે સૌ સંગ.
 દુઝાએ આધો સાંચર્યો અતિ દારુણ અંગ.

૧. વૈશંપાયનના પિતાનો વધ

એક વૃદ્ધ વ્યાધ બેઠો રહ્યો, જે ખાતો'તો વિસામો;
 રહ્યો રહ્યો તે ચિંતવે: 'હું કાંઈ માંસ ન પામ્યો.'
 પીતો હોય જેમ અમ અસુ, તેમ દષ્ટિને વાળે; ૧૩૫
 ચડવા કેરે કારણે કાટર, રહ્યો, નિહાળે.
 સીંચાણાની પેર ઘણો આમિષનો લાલસ,
 વેગે વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યો છાંડીને આળસ.
 ખૂંખારવ બહુ ખગ કરે દેખી કરમાં કાંસી.
 જેને પાંખ આવી હતી, તે તાં ગયા નાસી. ૧૪૦

જીવ ગયા. કેટલા તણા તેહ દેખી પ્રાણી,
 કેટલાએક હેઠા પડ્યા તેનો ભય મન આણી.
 મારો તાત રુદન કરે: ‘હવે શી પેર થાશે ?
 પાંખ પૂરી આવી નથી; આણે કેમ નસાશે ?’
 નાનાં નાનાં બાચડાં ચગચગતાં તે માર્યાં. ૧૪૫
 લોલા જાણે માંસના તેવાં કરમાં ધાર્યાં.
 વૃક્ષ થકી વસુધા તળે મારી મારી નાખે.
 ખીતો મારો બાપજી મુને પાંખમાં રાખે.
 ખૂણે અમો ખેસી રહ્યા, પાપી પાસે આવ્યો.
 ઝાલવા કારણે તાતને વામ પાણિ ચલાવ્યો. ૧૫૦
 ભુજ ભયંકર અતિ ઘણો, જાણે અજગરબાલ;
 શકુનિ ગ્રસવા કારણે આવ્યો જાણે કાળ.
 જાણે દંડ શું જમ તણો, કરે ચંચુના ધાત;
 પ્રાણ રહિત તેણે કર્યો તવ તે મારો તાત.
 હું પાંખમાં પેસી રહ્યો, અતિ મૂઢમ તવુ, ૧૫૫
 દોઠો નહિ તેણે વ્યાધે હું, ભયે પિંડ તન બન્યું.
 આયુ શેષ માટે, વળી દૈવે જાણું રાખ્યો.
 મૂઝો જાણી મારો તાત તે મહી ઉપર નાખ્યો,
 હું પગ વચ્ચે પેઠો થકો સાથેથી તાં પડિયો.
 ભૂપ, સુણો. ભાવી ભણી તેની મીટે ન ચડિયો. ૧૬૦
 પુંજ ત્યાં સૂકાં પત્રનો કીધો હતો સમીરે,
 તે ઉપર આવી પડ્યો, વાગ્યું નહીં શરીરે.
 વ્યાધ ન્યાં લગી ઊતરે, સંભાળ્યું મેં બાપ,
 હું ભયે નાહો ત્યાં થકી. મૂઝો મેલ્યો બાપ !
 કઠિણ હૃદય તવ મેં કર્યું; મેલી ચાલ્યો સ્વામી. ૧૬૫
 સ્નેહધર્મ જાણ્યો નહિ પ્રાણ તજવા હામ્ય.
 કાંઈ એક પાંખ જે પરગટી, તેણે ભયથી ત્રાહો,
 તમાલ તરુના મૂળમાં છાનો જઈને નાહો.

પાપી હુંકો જિતયો, પાંખી પડિયાં લીધાં;
 ચખરની પૂકે સંચયો; વેગે પગ તે દીધા.
 તેણે હું દીકો નહિ, કાંઈ આયુનો યોગ.
 કેમે ટાળ્યો નવ ટળે બાચ્ય કેરો ભોગ.
 હું અતિ દુઃખે આજ્ઞો; કાંઈયે નવ મૃત્તે;
 મૃગ માટે પેસી રહ્યો, કાયા અનિ વાણી મૃત્તે.

૧૭૦

૭. વૈશંપાયનની અનાથ દશા

તાન શોકનો પડતાં પ્રદાર, નરયા લાગી તેણી વાર. ૧૭૫
 મુખ મુકે ને મૂળે દેહ; હા હા! કષ્ટ તણો નહિ હેહ.
 વ્યાધ વેગળો ગયો જાણિયો, જલ વિષુ રહે નહિ પ્રાણિયો.
 કાઠી કોટ નિદાણું અદાર, વ્યાધ ગયો તો પાણુ, દિશ ચાર.
 તરણું હાલે નાં જોડલે, જાણું દુષ્ટ આપ્યો તેડલે.
 ખીતો ખીતો હું નીસર્યો; જલ જેવા કારણે પરવર્યો. ૧૮૦
 ડગલે ડગલે હું અડવડું; પાંખ વિના મુખ બણી આખડું;
 નયન થઈ ચાલે અતિ નીર; ધૂળે ભરાણું સર્વ શરીર;
 કાયાને અતિ કષ્ટ તે થાય, તોય છવવા કરું ઉપાય.
 રાય, વણું શું કહીએ કથી? પ્રાણુશું કાંઈ વડાહું નથી.
 તેથી તત્ક્ષણુ, મૃત્યો તાત, તે સૌ વિસારી મેં વાત. ૧૮૫
 તેહ વેદના દારુણુ સહી. મુજ સમો કો નિષ્કર નહિ.
 ભૂખ્યા રહી જેણે દીધું બક્ષ, પાળ્યો રતેહ કરી સમક્ષ,
 ને દોહલે ઉછેર્યો અપાર, તે મુજ વીસરિયો ઉપકાર.
 જનની જનક ગયાં પરલોક, તે મેં વિસાર્યો સૌ શોક.
 દેહ રાખવા ક્યો ઉપાય. કાંઈ દુષ્ટ મુજ સરખો, રાય? ૧૯૦
 શ્રાંત થકાં મેં નવ હીંડાય; વિપમ વાટ; તન ધૂળ ભરાય.
 દુઃખાતુર અનિ; થાડ્યા ચરણુ; વણુંય વાંછું નાવે મરણુ.
 આવે અંધારાં લોચન; ધૂળે હૃદય; ન ચાલે મન;
 પીકે પિપાસા; વેગળું વારિ; કળાકળી પડું, રા, તેણે કાર.

૮. આશાનું કિરણ

તેણે સમે સર તણી સમીપ તપોવન યુત-પાદપ-નીપ. ૧૯૫
 ઋષિ રહે તાપસ ગ્રખાલિ, વનનો પતિ, જેમ વાનર વાલી.
 તેનો સુત સુંદર હારીત, વેદવિદ્યા-વિનોદે પ્રીત,
 વિદ્યાર્થી સરખા સંનિધાન, આવ્યો કરવા કારણ રનાન.
 પ્રત્યક્ષ જાણે સનત્કુમાર. જાણે પાવકનો અવતાર.
 તમ કનક સરખો તન-રંગ; તપને તેજે વિરાજિત અંગ. ૨૦૦
 દક્ષિણ શ્રવણ રક્ષટિક-મણિમાલ, ભસ્મ ત્રિપુંડ્ર ત્રિરેખા ભાલ.
 રક્ષટિક મણિનું સુઘટિત ક્યું વામ કરે કમંડલુ ધયું,
 કૃષ્ણાન્નિન ઓઢયું; કરે દંડ; તેજે અતિ ભાસે બ્રહ્માંડ.
 ઉરે ઉપવીત; કરમાં ઉપહાર, ગોમય, માટી, તલ, કુશ સાર;
 કોમલ વનકલ પહેયું અંગ; મૃગનાં ખાલક ચાલે સંગ. ૨૦૫
 વાટે કરતો બ્રહ્મચિંતાર, ચાલી આવ્યો તેણે હાર,

૯. ઋષિપુત્રને હાથે પુનર્જીવન

સહજે સાધુ તણાં જે ચિત્ત, દયારૂપિયું રાખે ચિત્ત.
 હું પડતો દીકો જોડલે, બોલ્યો શિષ્ય પ્રતિ તેટલે:
 ‘જાણું વૃક્ષ થકો શુકખાલ જાલ્યો છે સીંચાણે કાલ.
 છૂટ્યો છે ચંચાલી; આજે એ જીવતો રાખ્યો મહારાજે. ૨૧૦
 પૂરી આવી છે નહિ પાંખ; કરે ઊડવાને અતિ ધાંખ;
 સમી નથી રહી શક્તી કોટ, દે છે વારિ ભણી પણ દોટ;
 મીંચ્યાં લોચન, મુખે નિઃશ્વાસ, વળી વળી ચાંચ કરે છે પ્રકાશ.
 જાણે એ તરસ્યો છે ઘણું, ધૂળે મુખ ભર્યું એ તણું.
 માતપિતાનો પડ્યો વિન્નગ; રહ્યો જીવતો તે દૈવી જોગ. ૨૧૫
 હીંડી શકે ન; ડોડગ પડે; એને ના ઊડતાં આવડે.
 લઈ મેલીએ પાસે નીર, પાણી પી મુખ પામે શરીર.’
 દયાળુ મુનિએ હાથે કર્યો, લેઈ હું જલ પામે ધર્યો.
 સમી કરી હાથે શું ચંચ, ઉદકર્ષિંદુ મુખ મેલ્યા સંચ;
 પાંખ પખોડી; છાંટ્યો દેહ; જાણે જીવતો કીધો તેહ. ૨૨૦

કાંઠે કમળ તણા જ્યાં તંત્રુ, ડાયાએ મેલ્યો એકાંત.
વળી વળી મુજ સામું જોય; જાણે જીવતો હર્ષિત હોય.
મેલી દાંડ કમંડલુ પાસે, નિત્યકર્મ ક્યું ઉલ્લાસે.
કમંડલુ ભરિયું શુચિ વારિ, સાથે મુનિબાલક પરિવાર.
મને ગ્રહી ત્યાંથી નીસર્યો, તપોવન સન્મુખ સંચર્યો. ૨૨૫

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેનાનું વર્ણન કરો :

(અ) ૧. પંપાસર, ૨. શીમળવૃક્ષ, ૩. માતંગક, ૪. હારીત.

(આ) ૧. શબરસેન્ય, ૨. વૈશંપાયનના પિતાનું મૃત્યુ, ૩.

વૈશંપાયનનું રક્ષણ.

૨. આ કાવ્યમાંથી હપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, મ્લેપ, વર્ણસંગાઈ, ઝમક, વગેરે અલંકારના નમૂના જુદા તારવો.

૩. તમે જોયેલા કોઈ પણ સરોવર, વૃક્ષ કે જંગલના માણસનું વર્ણન કરો.

૪. આ કાવ્યમાં અદ્ભુતરસ, ભયાનકરસ, કરુણરસ, હાસ્યરસ, અને શાંતરસ જ્યાં આવતો હોય તે પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરો. વાત્સલ્યનો રસ કયા ભાગમાં આવે છે ?

૫. પર્યાયદ્રઢના વધુ નમૂના આપો.

૬. પંક્તિ ૧૮૪ અથવા ૨૦૭ ઉપર નિબંધ લખો.

૭. પંક્તિ ૩૮માંનું ઇન્દ્રધનુષ્ય કોના કોના રંગોને કારણે થતું હશે ?

ગંગાદાસ

[આ રમૂજ સંવાદ પાર્વતી અને લક્ષ્મી વચ્ચે છે. બંને જણાં એકમેકનાં પ્રિયજનોની નિંદા કરે છે. પહેલાં પાર્વતી લક્ષ્મીના ભાઈ ચંદ્ર (કેમકે બંને ક્ષીરસાગરમાંથી મંથન વખતે મળ્યાં હતાં)ને વગોવે છે. ૧. પક્ષ — ૧ પાંખ. ૨. પખવાડિયું. ૨. મીન — ૧. માછલું, ૨. મીનરાશિ. બગને બે પક્ષ છે, ચંદ્રને એક જ પક્ષ (પખવાડિયું) છે. બગ દિવસે મીન ખાય, ચંદ્ર મસવાડે (મહિને જતાં) મીન રાશિનો થાય. શ્લેષ અલંકાર. ૫. પરવશ — સૂર્યને વશ. ગુરુપત્ની તે તારા, બૃહસ્પતિની પત્ની. ૭. હવે ચંદ્રની પ્રશંસા : સૌ વનસ્પતિ ચંદ્રને આધારે ગણાય છે. ૮. તારા — નક્ષત્રો. ચંદ્ર — સોમ બ્રાહ્મણોનો રાજ ગણાય છે. ૧૨. નીલકંઠ — કાલકૃત્ત એરથી જોના કંઠ નીલ છે તે મહાદેવ. ભણી — લીધે. ૧૩ થી લક્ષ્મી ગણપતિ વિરુદ્ધ બોલે છે. ૧૬. શરીર કાઢવનું બનેલું. ૧૮. નંદી, ભૃંગી, વગેરે શિવના સેવકોના ગણ (ટાળા)નો પતિ નાયક. ૧૯. સેવત્રાં — સોપારી. ૨૯. નિંદાને મિથે — મસે — બહાને. રખે કોઈ માતા દુભાઓ ! ૩૧-૩૬. વાચકના ભેદ બતાવે છે. ૩૨ની રીત ચાળણીની, ૩૩ની સૂપડાની. ૩૪. છિદ્ર — ૧. કાણું (વાચ્યાર્થ), ૨. દોષ (લક્ષ્યાર્થ). ૩૬ મી પંક્તિનું વર્ણન કેટલું સુંદર છે !]

લક્ષ્મી-ગૌરી સંવાદ

ગૌરી: બગ ઘોળા, બે પક્ષ; ચંદ્રને એક જ લેખું.

બગ દિન ખાતો મીન, ચંદ્ર મસવાડે પેખું.

વ્યોમ અવની બગ બીડે, ચંદ્ર આકાશે સોડે.

બગલો છે અકલંક, ચંદ્રને લાંછન હોયે.

પરવશ ખાંડો ક્ષીણ થયો, ગુરુપત્ની સન્મુખ મુણ્યો. ૫

સૂર્યોદયે ઝાંખો લાજતો, લક્ષ્મી, બાંધવ તમ તણો.

લક્ષ્મી: તરુવર ભાર અઢાર સાર કૂંપળ તો આવે.

તારા સત્તાવીસ ઈશ, બ્રાહ્મણ પતિ કહાવે.

શુભ સુંદર જે ચાલ, ઓપમા મુખ બોલાયે.

નિશાનાથ કુસુમેશ તાપ સઘળા બોલાયે.

સોળ કળા ટાઢો સદા અમૃત ઔષધ પાળવા.
નીલકંઠ રાખે ગુણ બાણી હલાહલ વિપ ટાળવા.

*

લક્ષ્મી: પાડા જેવડું પેટ ચઢી ઉંદરડે બેસે;
હાથ કુહાડી ધરે, દાંત મુખ એક જ દીસે.
લખલખ હાથે હોઠ, સૂપડા સરખા કાન જ. ૧૫
ચાર હાથ ને સૂંઢ ફેંઢ, કાદવનો વાન જ.
રૂડા પગ પાડી નવ શક્યો, વેઠ ધર્યો રાવણ સહી.
સઘળું કુટુંબ સરખું મળ્યું, લગ્નવે ગણપતિ કહી.

ગૌરી: સેવત્રાં સિદ્ધર ભોગ જેહને વિધવિધ આવે,
ગળ્યાં ચોપડયાં સહ્યાં ઘણા વળી લાડુ ભાવે. ૨૦
શુદ્ધિ ક્ષુદ્ધિનો સ્વામી, લક્ષ જે લાભ જ દીએ,
ગ્રામાંતરે શુભ કામ નામ પહેલું તે લીએ.
નંદી ને ભૃંગી આદિ ગણ વિદ્નહરણ ગણનાથ એ,
ભાંગ્યા રથ બહુ દેવના બે નવ તેડયો પુરુષ તે.

*

*

*

*

કવિવચન: લક્ષ્મી ગુણ નહિ પાર સાર સંસારે તેવી. ૨૫
પાર્વતી મહાસતી એહ પણ મોટી દેવી.
હસતાં બાંજે હાડ, વાદ એ ન હોય રૂડો.
હરિહર બ્રહ્મા મળી વારિયો ઝઘડો કૂડો.
નિંદા-મિષ મેં સ્તુતિ કરી, રખે માત દુહવણ ધરો.
શાસ્ત્રનો મારગ સાંભળી કવિતા કારણ ખપ કર્યો. ૩૦
શ્રોતાના બે બેદ ચાલણી સૂપડ ફેલાવે.
કણને નાખે બહાર, કૈતરાં મધ્ય રહાવે.
સારો કણ રાખંત, રજ સહુ બહાર જ બન્યે,
ચાલણી હોય સછિદ્ર; સૂપડે છિદ્ર ન હોયે.
ગુણ ગ્રહી અવગુણ નાખજો, ભાવ બેદ ડાહ્યા લહે. ૩૫
માંડયો એ ચૌટે રહેંટ મેં, કાઈ બિંચો કાઈ નીચો કહે.

સ્વાધ્યાય

૧. ગૌરી અને લક્ષ્મી એકમેકને કેમ ખીજવે છે તે વર્ણવો.
૨. કવિ કેવી રીતે વાત વાળી લે છે ?
૩. 'વાંચનની રીત' ઉપર નિષ્પંધ લખો.
૪. શ્લેષ અને વાચ્યાર્થનાં દ્વંદ્વ આપો.

સમયસુંદર — નયસુંદર

[નળાખ્યાનનો કુરુણમાં કુરુણ પ્રસંગ કાંઈ હોય તો તે વનમાં દમયંતીને એકલી છોડીને નળ રાત્રે આલ્યો જાય છે એ છે. તે પ્રસંગનું જૈન કવિઓએ કેવું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું છે તે નીચેની પંક્તિઓ પરથી સમજી શકાય. નળાખ્યાન એટલું બધું લોકપ્રિય હતું કે જૈનો પણ પોતાના ધર્મના આદર્શો એ વાર્તા દ્વારા પ્રજા આગળ રજૂ કરવા આકર્ષાયા હતા અને તેથી જૈન કવિઓએ તે વાર્તાને અપનાવી હતી. એમના હાથમાં એ કથા ખીલી હતી એમ પણ નીચેના કાવ્યખંડો ઉપરથી દેખાશે.

સમયસુંદરે, દમયંતી-પરિત્યાગને પ્રસંગે નળના જે હાથ વચ્ચે સંવાદ થયો કે ક્યો હાથ ચીર છેદે એમ કલ્પના કરીને, પ્રસંગની કુરુણતા વધારી મૂકી છે. બંને હાથની તકરારમાં હાર્ય પણ છે. પરંતુ તે હાર્ય કુરુણતાના અંશને વધુ ઘેરો બનાવે છે, જેમ અમાસની કાળી રાતના અંધારાને વીજળીનો ઝબકારો વચ્ચે ઝબકી જઈને વધારે ઘેરું બનાવી દે છે. બંને હાથ અંદર અંદરની તકરાર છોડીને એકમત થઈ નળને વીનવે છે. પણ વ્યર્થ.

નયસુંદરનો સં. નવાયન ઉપરથી રચેલો 'નળદમયંતી રાસ' બહુ પ્રખ્યાત છે. (એમની કૃતિ નીચે પહેલી મૂકી છે.) તે સમયસુંદર કરતાં સહેજ ફેર ફેરે છે. જે હાથ વચ્ચે નહિ પણ નળ અને હાથ વચ્ચે એ સંવાદ કલ્પે છે. પણ તે પહેલાં તે નળનું આત્મમંથન રજૂ કરે છે. તેમાં એ આપણા બીજા મહાન કવિ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનને પણ એક વાતમાં ટપી જાય છે. પ્રેમાનંદ વર્ણવે છે કે, દમયંતીના હાથ અમૃતસ્રાવિયા હોઈ, તળાવમાંથી ઝાલીને નળે એને આપેલાં માછલાં જીવતાં થઈ જઈ પાછાં પાણીમાં ચાલ્યાં ગયેલાં; તેને વિષે નળે માની લીધું કે, દમયંતી એકલ-લી થઈને ખાઈ ગઈ અને તેથી તે રાત્રે વખતે આલ્યો ગયો. નયસુંદર

કહે છે કે, બંનેએ દમયંતીને પિયર જવાનો વિચાર તો કરેલો, પણ નળને તે હીક ન લાગ્યું. વળી, રાજ્ય જે ખોયું હું તે પાશું મળવાનો સંભવ ન હતો. આવી મહાન સ્ત્રી તે પોતાના જેવા વ્યક્તીને ખરખે શોધે નહિ. બીજું, છાડી ગયા પછી પણ તે પાછો વળી વળીને આવે છે. અને છેવટે વિગતવાર સંદેશો મૂકતો જાય છે. અને પોદ ફાટ્યા સુધી એના પગ આગળ વધી શકતા નથી. પ્રેમાનંદ વાર્તાસ્ત્રમાં ચતુરાઈની ચમક લાવી શક્યો છે, તો નયસુંદરમાં ભારેભાર માણસાઈ આપણને લેવા મળે છે.

૧. ૧. હેલા — રમત. ૩. દ્વંસ — નાશ. ૪. જટ — છુદ્ધિહીન, નોકર (કરાંચી-કચ્છના ગુજરાતીઓમાં વપરાય છે). ૫. દ્યાય — વિચારે. ૬. ભંભી — ભીમ રાજની પુત્રી, દમયંતી. ૮. મનશું — મન સાથે (= મોટથી નહિ). ૧૨. આપણો — પોતાનો. કેવો લાડભર્યો પ્રયોગ છે ! ૧૩. પ્રેમથી બે બાગ કર. ૧૬. પાળી — છરી. ૧૭. જુઆ — છૂત, જુગાર. ૧૮. ફવામાં. ૧૯. જૂવડું — જૂલડું. હેલાં — રમતમાં. ૩૧. વલ્લભ — પ્રિય. કાતર — બીરુ. ૩૨. બણી — શીથે. કહીવ — કાયર. ૩૪. કિંશુક — ખાખરાનું ઝાડ. (કેસુડાં પોપટની ચાંચ જેવાં લાલ હોઈ કિં શુક:-શું શુક કે? એવો પ્રશ્ન જેને વિષે થાય છે તે ઝાડ. વાનર પણ તેવો શબ્દ છે. વાનર ‘અથવા માણસ’, ‘માણસ તો નહિ?’, એવો જેને વિષે વિચાર થાય છે તે.) ૩૫. દિયરધર: નયસુંદરે પોતાની કથામાં દિયરને સારો વર્ણુએ છે. ૩૮. આણુવિરાધી — આજ્ઞા શબ્દ આજગ્યે હોય તે. ૪૦. નિધાન-બંદાર ૪૨. કુલિશ — વજ.

૨. ૧. કૃપાણિકા — છરી. ૬. હાથીવાળો — હસ્તમેળાપ વખતે. ૧૦. જમણો હાથ કાન તરફ પણહ સાથે જાય છે ને ડાબો આગળ જૂથ (ચુક) કરે છે. ૧૧. ઠમારી — બરોબર-ઠીકઠીક કરવું. શૂલ — કાંટા. ૧૨. આ જૈન કવિ છેવટે તો વાણિયા, એટલે નળ જેવો રાજા જેને કદી તાજવાધી તોળવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે જ આવ્યો હોય તેના હાથ પાસે આ વસ્તુ કહેવડાવી છે. ૧૪. પુણ્યે પાપ કેલાય, અને ૧૮. જેમ સો તેમ પચાસ, કહેવતો છે.]

૧. દમયંતી પરિત્યાગ

૧. નળનું આત્મમંથન

હેલા માંછ રાજા જે હાથું, તે હવે કરે નહિ આવે;
રત્ને કરી જો કાગ ઉડાડે, તે વળતું કેમ પાવે ?

સુણ ડાખા, નળ વીનવે રે, જમણો અધિક કહેવાય.

પૂજા સમરણ દાન દે રે, પુણ્યે પાપ કહેવાય.

ડાખો જમણો ખે મળ્યા રે, વીનતી કરે, સુણ રાય, ૧૫

ખીજું કહો તે હું કહું રે, પણ ચાંડાલ કર્મ ન થાય.

નળ કહે, કામ કરો તમે રે, જો કરો મારી આશ.

પાપ સહુ શિર મારે રે, જેમ સો તેમ પચાસ.

એમ સમજાવી હાથને રે, છેલું અર્ધુ ચીર,

નળે છેલ્લો જાણે નેહલો રે, પણ નયણે વરસે નીર. ૨૦

— સમયસુંદર

સ્વાધ્યાય

૧. નળના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરો.

૨. તમને નળ-કર સંવાદ ગમ્યો કે 'જમણો ડાખાને કહે' તે ગમ્યો ? કારણો આપો.

૩. નળ દમયંતીને છોડી જાય છે તે માટે તેને શાં કારણો છે ?

૪. દમયંતીનો પરિત્યાગ કરતાં નળને શું થયું ?

૫. છરી, ચીર અને છેદ કરનાર હાથ, એ ત્રણ વચ્ચે સંવાદ યોજો.

૬. ધારી લો કે નળ-કરસંવાદ કે 'જમણો ડાખાને કહે'વાળો સંવાદ દમયંતી સૂતી સૂતી સાંભળી રાકી હતી. તેના મનમાં તે સાંભળી શા વિચાર આવે તે, એ પોતે આપણને વાત કહેતી હોય એ રીતે મૂકો.

૭. આ કાવ્યખંડોમાંથી હપમા અને વર્ણસંગાઈના નમૂના બતાવો.

ભાઉ

[નરો વા કુંજરો વા એ શબ્દો ભાગ્યે જ કોઈને કાને ન પડ્યા હોય. એટલા બધા એ પ્રચલિત છે અને એટલો એની પાછળનો પ્રસંગ જાણીતો છે.]

૫. ઋષિ તે વૈશંપાયન, રાજન તે જનમેજય (અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતનો પુત્ર). ૧૧મી લીટીમાં અરિષ્ટ-ખૂરી વસ્તુઓ (જે ઉપર ગણાવી છે તે) કહી તેમાં ૧૦મી લીટીનું 'વર્ણુ' અઢાર નહિ ભેદાભેદ' એ પણ આવી ગયું. અઢાર વર્ણુ એક એક વચ્ચે ભેદ ન રાખે, એની ઋષિ પાસે ખૂરી વસ્તુમાં કવિએ ગણના કરાવી છે. પણ વૈશંપાયન ઋષિના વખતમાં વર્ણુની સંખ્યા સદ્ભાગ્યે અઢાર સુધી

પહોંચી ન હતી. તે તો આપણા ‘ભાઈ’-ભાઈએ પોતાના સમયના ખ્યાલ પ્રમાણે ઋષિના મોંમાં એ સખ્દ મૂકી દીધા. ૧૫. દ્રોણપુત્રના નામે નામ. ૨૪. છળ-ગત - કપટની રીતે. ૨૭. કર્મ લાગ્યું - સ્પર્શ્યું, પરચો ખતાવ્યા વગર ન રહ્યું. ૨૯. મહી - પૃથ્વી ઉપર. ૩૩. સુણી વાત - સાંભળેલી વાત. ૩૬. નીગમ્યું - જવા દીધું.]

ધર્મનો ધર્મત્યાગ

રાજા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા વાણ, ‘સાંભળ સાચું, ચતુર મુજાણ.
અસત વાયક મેં કેમ બોલાય ? ન-પાંડવી જે પૃથ્વી થાય,
મૃત્યુ આજ મુજ આવે સહી, તોય અસત હું બોલું નહિ.
પૃથ્વી તણું મારે નહિ કાજ; અંતે નરક પડું મહારાજ.’
ઋષિ કહે : ‘સાંભળ તું, રાજનં, ધર્મનું નિશ્ચય એહવું મંન. ૫
સતવાદી જે કહાવે રાય, છલવાયક તેણે કેમ કહેવાય ?
જે રવિ પશ્ચિમ પ્રકટે સહી, શેષનાગ ધરણી ધરે નહિ,
સાગર લોપી જલથલે કરે, તોય અસત વાયક ધર્મ ન ઝિયરે.
જે પૃથ્વી રસાતલ માંછ જાય, જે હુતાશન શીતલ થાય,
વર્ણ અઢાર નહિ બેઠાબેઠ, વચન વાયક ન થાય વેદ. ૧૦
એવાં અરિષ્ટ જે થાય સહી, તોય ધર્મ સત મૂકે નહિ.’
યુધિષ્ઠિર કહે : ‘સાંભળો સ્વામી, રાજ તણું મારે નહિ કામ.’
તવ વચન બોલ્યા ભગવાન, આડી દબે ભીમને દીર્ઘા સાન :
‘જા રે વીર, તું વહેલો ધર્મ, હણ અશ્વત્થામા હસ્તી સહી.
દ્રોણપુત્ર-નામે હસ્તી જેહ, વેગે હણ છળ કરવા તેહ.’ ૧૫
સુણી વચન ભીમ સંચર્યો; અશ્વત્થામા હસ્તી વધ કર્યો.
કરી કાજ ભીમ આવ્યા ત્યાંહ, ધર્મરાય કૃષ્ણ બેઠા ન્યાંહ.
પાસે જઈને બોલ્યો વાણ; ‘સ્વામી, અશ્વત્થામાએ તન્યા પ્રાણ.’
નારાયણ તવ બોલ્યા એમ, ‘અશ્વત્થામા પડિયો તે કેમ ?’
સુણી વચન ભીમ એમજ કહે : ‘ગદાપ્રહાર મારો કેમ સહે ? ૨૦
મેં મારી રીસ આણીને ગદા, પામ્યો મરણ, પડ્યો તે તદા.’
સુણી વચન ધર્મને કહે અવિનાશ, ‘ઊઠો, શીઘ્ર જાઓ દ્રોણની પાસ.

એવું વાયક તો કહેજો સહી : અશ્વત્થામા રણ પડિયો મહી.'
 નારાયણે કહી છળ-ગત, રાય યુધિષ્ઠિરે તવ માન્યું સત.
 શીઘ્ર થઈ ધર્મ આવ્યા ત્યાંહ, દ્રોણ યુદ્ધ કરે છે ત્યાંહ. ૨૫
 ભેટયા ભૂપતિ; દીધાં માન : 'કહો, ધર્મ આવ્યા દ્રોણ કામ ?'
 વચન સાંભળી બોલ્યા ધર્મ : 'અરે દ્રોણ ગુરુ, લાગ્યું કર્મ;
 અશ્વત્થામા રણે રહ્યો જેહ, હમણાં ભીમે હણિયો તેહ.'
 ધર્મવચન દ્રોણે માન્યું સહી. તત્ક્ષણ શસ્ત્ર તે નાખ્યાં મહી;
 તણ બાણ દ્રોણ એમ વદે, પુત્રશોક આણી અતિ હદે : ૩૦
 'અરે રાય, વાયક સાંભળો : અશ્વત્થામા ગજ છે ભલો;
 હસ્તી-પુત્ર બેઢિનાં નામ સમાન, તે માંહ કાણ હણિયો, રાજન ?'
 કહે ધર્મ : 'હું તો નવ લાહું; સુણી વાત તમ આગળ કહું :
 નર અથવા કુંજર કો હણ્યો, વિચાર ન જાણું તેહ જ તણો.'
 છળજાણી ગુરુ દ્રોણ કોપિયો : 'અરે કુંતીસુત, તેં તો ધર્મ લોપિયો; ૩૫
 ધૂર્ત કૃષ્ણ સંગતે કરી મત, સ્વારથ માંહ તે નીગમ્યું સત.'
 અનેક વચન દ્રોણે કહ્યાં મર્મ, હદે બાણ થઈ વાગ્યાં ધર્મ :
 'લોભ રાજ્યનો લાગ્યો તને, અસત વાયક આવી કહ્યું મને.
 જો ધર્મે ધર્મ મૂક્યો જાણ, તો મારે ધરવાં નહિ બાણ.'
 નાખ્યાં અસ્ત્ર અવની કોધે ભરી, દ્રોણાચાર્યે નવ લીધાં ફરી. ૪૦

સ્વાધ્યાય

૧. ધર્મનો ધર્મત્યાગ કેવી રીતે થયો ?
૨. યુધિષ્ઠિરનો બચાવ થઈ શકે એમ છે ?
૩. દ્રોણાચાર્યને છળની ગંધ આવી છતાં નાખી દીધેલાં ધનુષબાણ કેમ પાછાં ન લીધાં ?
૪. જો યુધિષ્ઠિર જાણતા હતા કે દ્રોણ પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા પછી આગળ લડે નહિ, તો પછી 'અશ્વત્થામા મર્યો' એ શબ્દોનો પૂરો મર્મ તપાસવા રોકાયા વગર દ્રોણ આગળ જઈને ચોપટની જેમ બોલી આવ્યા તે સાંકું કહેવાય ?
૫. છળથી વાકેફ થયા પછી યુધિષ્ઠિરના મનની રિયતિ શી હશે ? તે બોલતા હોય એ રીતે કહો.

વૈકુંઠ

[પાંડવ દોરવનું મહાભારત યુદ્ધ શરૂ થવાનું છે એ સાંભળી ભીમનો પુત્ર બ્રહ્મિષ્ઠ માતાની આજ્ઞા અને અનુજ્ઞાથી રણભૂમિ પર આવી ચડ્યો. પણ ઊલટું તેના આવ્યાથી પાંડવોને નવી વિઠંબણા ઊભી થઈ. બ્રહ્મિષ્ઠ ક્ષત્રિયનો ધર્મ પાળનારો, 'હાર્યાની ગમ' જનારો, હતો. તેથી કહે કે, હમણાં તો હું 'એસી રહું એક ઠાર.' તો તો છેવટે એ દોરવોને પક્ષે જઈ પાંડવોનો થાણ જ કાઢી નાખે! એનું બળ તો, ત્રણ શરિયાં (બાણ) વધારે પડતાં હોઈ બે રાખી ત્રીજું એણે ભાંગી નાખ્યું અને કૃષ્ણે વિરાટ-રૂપ કરી પગ સાતમે પાતાળ મૂક્યો તો ત્યાં જઈ એનું બાણ નિશાન કરી આવ્યું, તે ઉપરથી દેખાઈ ગયું. એક બાણ નિશાન કરી આવે ને ખીજું મૃત્યુ પમાડે એવી એની ભારે આવડત હતી. આ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવા માટે બત્રીસ-લક્ષણાના ભોગની વાત ઉપરિચિત કરી. કૃષ્ણ, અર્જુન અને બ્રહ્મિષ્ઠ એ ત્રણ બત્રીસલક્ષણા હતા. કૃષ્ણ કહે મને ચડાવો, અર્જુન કહે મને. બધા ના પાડતા ન્તય. કૃષ્ણ વગર દોરવણી કોણ કરે પછી? અર્જુન વગર કોણ? ત્યાં બ્રહ્મિષ્ઠ સ્વયંસેવક તરીકે આગળ આવે છે, અને એનો ભોગ આપવામાં આવે છે. આ રીતે તેનો કાંટા કાઢી નાખવામાં આવ્યો. પણ કવિએ બ્રહ્મિષ્ઠનો રણભૂમિ પર કમંગભર્યો પ્રવેશ, પોતાના ગુરુની આજ્ઞાને વળગી રહેવાનો એનો નિરધાર, બત્રીસ-લક્ષણાની વાત નીકળે છે ત્યારે કશી ગણતરી કરવા રોકાયે વગર (રોકાય તો બત્રીસલક્ષણો પણ રોનો?) એનું આગળ આવવું, ભોગ માટે એનો સ્વીકાર થયા પછી લડાઈ લેવાનો મોટો પોતે ખોયો એ વનબાલને છાલે તેવી કૌતુકવૃત્તિનો એણે કરેલો એકરાર, અને અંતે એનાં આંખકાન અને જીભને સજીવતાની પ્રાપ્તિ, એ બધું એવી રીતે આપણી આગળ મૂક્યું છે કે, એ કોડીલા યુવક પ્રત્યે આપણને મહાનુભૂતિ રહે છે અને મોટરશોઓ એનો જે રીતે ઘરોલારવો કરી દે છે એ જોઈ જરી જીવ પણ બળે છે.

૫. અશ્વમેવ — અવસ્યમેવનું તદ્દભવ રૂપ. ૮. વૃકોદર — ભીમ, ૧૬-૧૭ જેવું ઉદર છે જેનું. અવિનાશ — કૃષ્ણ ૧૮. પ્રાણે — પરાજયનું તદ્દભવ. ૨૨. એન્સરે — ઘટે, શમે (=હારે). ૩૫. સ્તંધ — ધાટ, તાલ. ૩૯. પૈયાલ — પાતાલ. ૪૧. ધરણ્ય — ધરણી ઉપર. ૪૨૦ ચરણ્ય. ૭૦. 'અમે હલ્લાસવાળા છીએ'નું ન્દનું રૂપ. ૮૦. ગ્રૂઠા — ગુપ્ત, પ્રસન્ન,

ભીમપુત્ર પ્રાક્રમી જાણી જોડ્યા શ્રીયદુવીર :
 ‘જો હમણાં તું હથે મુજને તો તને જાણું ધીર.’
 ભીમસુત કહે : ‘હથે હમણાં, પણ મુજને લાગે પાપ.’
 એમ કહી વધાયું મંડલ, પગ ઘાડ્યા પૈયાલ.
 ‘અરે વીર, વેગે ચાલો,’ જોડ્યા દીનદયાળ. ૪૦
 ભીમસુત તવ થયો વિરમે, એક શરિયો નાખ્યો ધરણ્ય.
 અવતીતલ-પડ સાત શોધી લાગ્યો હરિને ચરણ્ય.
 વૈરાટરૂપ જ તથે ચરણે હતું પદ્મ ન્યાંહ,
 આલેખીને જાણુ આવ્યું પદ્મ ત્રીજે ત્યાંહ.
 વૈરાટરૂપ જ સંવરી બોલિયા સારંગપાણુ : ૪૫
 ‘અરે વીર, તે મેં માન્યું સાચું, એ વાત નિરવાણુ.’
 કૃષ્ણ કહે : ‘અર્જુન, સુણો, ભીમસુત બળવંત,
 દુર્યોધનને સાલ્ય થઈને આણશે સહુનો અંત.
 તે માટે આપણે એમ કરો, તે પ્રથમ મારો એહ;
 તો તમે જો પામશો, નહિતર તમશો દેહ.’ ૫૦
 વૈરાટ દ્રુપદ એમ ઓચરે : ‘જો એ પામે મરણ,
 શત્રુ કૌરવદળ જીતીને ભોગવશો તમે ધરણ.’
 વિચાર એવો કરી મનમાં ભીમસુત તેડયો તે વાર,
 ‘વાણી સહુ કો સાંભળો, કરવો છે વિચાર.
 અનેક દળ મળ્યું છે અહીં, નાના વિધતી રીત. ૫૫
 જો બત્રીસો મુખે હોય તો તેહ પુરુષની જીત.
 લક્ષણ બત્રીસ શ્રીકૃષ્ણને, કાંઈ વળી અર્જુન વીર;
 ત્રીજે ત્યાં બધિખ બળિયો શર સમરથ ધીર.’
 કૃષ્ણ કહે : ‘તમે સુણો, પાંડવ, સિદ્ધ હોય તમ દાન.
 હું ભક્તને અર્થ અવતર્યો, મારે નથી તેની લાજ.’ ૬૦
 અર્જુન કહે : ‘હરિ, સાંભળો, એ શું જોડ્યા વાણુ ?
 આધાર સહુને એટલો, કેમ જીવીએ ભગવાન ?’
 અર્જુન કહે : ‘હરિ સાંભળો, ધર્મનાં કરજો દાન;

વેગે અમને વેધીએ, કારજ કરો, મહારાજ.
 મુણી વાણી કૃષ્ણ બોલ્યા : 'તુજ વિના નવ સરે કામ : ૬૫
 કાણુ કૌરવ જીતશે, સન્મુખ કરી સંગ્રામ ?'
 સર્વ રાજા બોલ્યા : 'અનુન, એ કેમ હોય ?
 વળી સર્વે ઘેર જાશે, રણસ્થળે રહે નહિ કોઈ.'
 બલ્લિખ બોલ્યા : 'મુણે શ્રીપતિ, કરો મારો નાશ;
 જીત હોય જે તમ તણી તો અમે છું ઉલ્લાસ. ૭૦
 દેહી, કાકા, છે તમારી, જે કીજે મન બાવે;
 સ્થિર નથી રહેવું નર કાણે, મને દોષ નવ આવે.'
 ફરી વચન તવ હરિ બોલ્યા : 'ધન્ય બીમકુમાર;
 પાંડવ-અર્થે અંગ દેશે, જીતિયો સંસાર.
 પિતા-અર્થે અંગ આપે, તાતની કરે સેવ; ૭૫
 રઘુનાથ સરખે પાળિયું તાત-વચન અશ્વમેવ.
 હરિચંદ્ર-મુત એક સતવાદી પાળતો તાત-વચન;
 પિતા-અર્થે દેહ જ વેચ્યો, વિપ્રધેર તે તન.
 ધ્રુવે તાત-વચન પાળ્યું, વન ગયો તો વીર;
 તેના પુણ્યપ્રતાપથી તૂટા સ્યામશરીર. ૮૦
 આરુણિતો મુત ઋષિ મોટો ઉદાલક જેનું નામ;
 તેનો તે મુત નાચિકેના, તેણે સર્વ દીક્ષાં કામ.
 પિતા-વચને ગયો હતો યમપુરી, તે જાણ;
 નીરખી સ્વદેહે તે આવ્યો પછી પ્રસન્ન હુવા સારંગપાણ.
 મુણી વાણી વદે દ્રુપદ : 'મુણે, શ્રીભગવાન; ૮૫
 એ કથા સર્વે સાંભળી, મુણે સર્વ રાજાન.
 વિચારીને વદે વિષ્ણુ, સાંભળે સર્વ રાજ;
 બલ્લિખે ઊઠી સભામાંજ તવ શિર મૂક્યું પાથ.
 'વચન જે પાછું કરું તો મને લાગે ખોડ;
 કૌરવ-પાંડવ-વધ જેવાને હુતો મનમાં કાડ. ૯૦
 અઠાર કોણી દળ મળ્યું કૌરવ-પાંડવ બેઠ;

કોણ શીખે જશ આવશે જોવાનું મન તેહ.
 વચન સુણી અણુનં પ્રત્યે વહે શ્રી જગદીશ;
 ‘યુદ્ધ જોવા વાંછતા તો અમૃત કીજે શીખ.’
 શ્રવણ ચક્ષુ ને મુખ જીભ અમર કરે અવિનાશ; ૯૫
 અવર અંગનો ભંગ, ન હોય યુદ્ધ-અભ્યાસ.
 વિચાર એવો કરી કૃષ્ણે અમૃત ખેવ મગાવ્યું;
 યુધિષ્ઠિર આદિ દર્ધ પાંડવ સર્વેને મન ભાવ્યું.
 અમૃત તે બ્રહ્મિખને મુખ ખેલ્યું આપી;
 કંઈ લગી તે પરવડ્યું તત્ક્ષણ નાખ્યું કાપી. ૧૦૦
 ઘડ પડ્યું પૃથ્વીતલ-મધ્યે, મસ્તક રહ્યું સાવધાન;
 મુખ ખોલે ને ચક્ષુ દેખે, શ્રવણ કરે પાન.
 એવી યુક્તિ તણું મસ્તક શમી વૃક્ષે લઈ ચાલ્યું;
 ‘જા પૃથ્વીતલે પૂજા કરશે, એવું અભેષદ આપ્યું.’
 મસ્તક સજ્જન થઈ ખેડું જોવાને સગ્રામ; ૧૦૫
 બ્રહ્મિખ એવો શબ્દ ટળીને શ્રીખંડ પરડ્યું નામ.

સ્વાધ્યાય

૧. બ્રહ્મિખની કથા બ્રહ્મિખને મોઢે કહેવડાવો. એના જેવા લડવૈયાને વિના હાથપગે (લડયા વગર જ) યુદ્ધ જોયાં કરવું પડે એ સ્થિતિ એને કેવી લાગી હશે ?
૨. ત્રીજું બાણ બ્રહ્મિખે લાંગી નાખ્યું તેને મળતી ગુજરાતના ઇતિહાસની કોઈ વાત તમારા ખ્યાલમાં છે ?
૩. પિતાની આજ્ઞા અનુસરનાર પૌરાણિક પાત્રોની ઓળખ આપો.
૪. બ્રહ્મિખ વિષે તમને કેવો ભાવ થયો ?

અખે।

[અખાના છપ્પા સાહિત્યપદ્ધતિ ભાગ ૧ માં આપણે વાંચ્યા હતા. તેમાં વિશેષે કરીને સમાજના ઢોંગ ધર્તિંગ ઉપરના કટક પ્રહાર આપણે જોયા હતા. નીચેની પંક્તિઓમાં એની સચોટ દૃષ્ટાંતથી સમજાવવાની રીત જોવા મળશે, દૃઢપણે પોતે અભિપ્રાય દેવી રીતે રબૂ કરી દે છે તે દેખાશે, અને ખાસ તો પોતે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે તેનો આનંદ એ દેવો ગાય છે એ સાંભળવા મળશે.

૧. ‘હરિનો પિંટ અખા કોણુ શદ્ર?’ એ એનો પ્રશ્ન કેવો ચોટદાર છે? ૨. પવન વાતો હોય તે દિશામાં અગ્નિ વધે છે, આ દિશા ડાબી છે એમ કરી અટકતો નથી. ૫-૬. બધી ભાતભાતની વરણ ચલાવવા માટે અભિમાની મૂર્ખાઓએ ગોઠવ્યું કે બ્રાહ્મણ તે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ પરમાત્માના મુસ્તક (મુખ) માંથી, ક્ષત્રિય હસ્તમાંથી, વૈશ્ય કટિમાંથી અને શદ્રાં ચરણમાંથી ઉત્પન્ન થયા. (આ વિચાર ચતુર્વેદના પુરુષસૂક્તથી શરૂ થયો.) પણ એ બધું શાસ્ત્ર તે સ્વપ્નામાં કરેલા બકવાદ જેવું છે (પંક્તિ ૯), પછી ભણેલા ને અભણના ભેદની વાત અણધર અને ધાટધરેલી બે શિલાઓનો દાખલો લઈ હસી કાઢી છે. ૧૨. દૈત — બે-નો ભાવ. ફલાણે અભણ છે, અણધર શિલા જેવો છે. હું પંડિત છું, ધરેલી શિલા જેવો છું. એવું રૂપક ક્યાં સુધી નસે? જ્યાં સુધી પ્રભુથી પોતાનું દૈત (ખીન હોવાપણું) ગણે છે ત્યાં સુધી. જે પ્રભુ સાથે એકભાવ રાખે તો પછી પોતે ધરાયેલી શિલારૂપ છે, ને ખીજે અણધર શિલારૂપ છે એવાં રૂપક પલકવાર માટે પણ ટકે નહિ. દૈત છે માટે જ રૂપક છે. ૧૫-૧૬. અસણુ ભક્તોનાં દૃષ્ટાંત કવિ પંડિતોને સહેજ ટપલી મારતો હોય એમ આપે છે. ૧૭. ભૂરી — બહુ (સં. મૂરિ). ૧૮. બાવન — મૂળાક્ષર. ત્રેપનમો, મૂળાક્ષરની ગ્રંથણીથી એટલે કે ભાષાથી પર જે છે તે. પરમાત્માને ભાષાતીત, શબ્દાતીત (શબ્દથી અતીત-પાર) કહ્યાં છે.

૨. ૨૪. જંગી ઢોલ તે મોટા માણસો. ઝીણી વાત તે પ્રભુપ્રાપ્તિના માર્ગની વાત. ૨૫. માટે કહે છે કે જે કોઈ જાતનો દાવો રાખતો નથી તેવાની પાસે જ, એ પેલી ઝીણી વાત અક્ષરેઅક્ષર બેસાડશે. ૨૭. સખુધી — બધી.

૩. ૩૪. આકરાનું ૩.

આ ક્રમમાં આખાની દૃષ્ટાંત આપવાની શક્તિ ખાસ લક્ષમાં લેવાની છે. લાય લાગી હોય તે કેમ વધે, ઘડી-ગણઘડી શિલા, જંગી ઢાલમાં ઝીણી વાત નથી સંભળાતી તે, રેતીમાં વેરાયેલી ખાંડ કાઢી ખાય તેમ ગોથાનાં પાનાંમાં લખેલી પ્રશ્નની વાત સંતો કેમ ખંતથી વીણી લે છે તે, આકાશમાં ઊડતાં પંખીની ઢાયા નળમાં આવી નય, પણ તેથી તે કાંઈ ફસાતાં નથી તેમ જ્ઞાની સંસાર વચ્ચે દેખાતા છતાં કેમ અલગ — નિરાળા રહે છે તે, ગોતે ઈશ્વરરૂપી વહાણમાં ખેડો એટલે સંસારમાં પગનો અંગૂઠો પણ જોળવાપણું ન રહ્યું તે — હસતાં રમતાં હરિમાં ભળ્યા તે — બધું જ એણે કેવું નાણું આપણને નજરેનજર ન બતાવેલો હોય એમ રહ્યું કયું છે.

અખા એમ ખરાખરી નાણું, તેને સ્કંધ લઈ ઉતારુ સખા, ને નાણો તો નાણો જન, એમ નાણી અખે ઝાટક્યા હાય, — આવાં વાક્યોમાં એની નિખાલસતા અને સચ્ચાઈનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. છેલ્લી લીટીમાં જુરસો પણ કેટલો બધો છે !

ખટપટને ખટપટવા દે, ધામધૂમ તે ધનનો ધગા, જેવી પંક્તિઓમાં ‘ ધગા ’ અને ‘ ખટપટવા ’ જેવા શબ્દો ઉપજાવી કાઢીને એ પોતાનો આકરો પુર્યપ્રકોપ કાલવે છે. ધગવું — ધખવું — ધીકવું = બળવું, ઊકળવું. એ ઉપરથી ધામધૂમ તે ધનની ગરમી છે. એ કહેવામાં ધગા શબ્દ ગોઠવી વહુંસગાઈ તો એણે સાધી જ, પણ ભારે તિરસ્કાર પણ દાખવ્યો. ખટપટ ઉપરથી ખટપટવું, અટકળ ઉપરથી અટકળવું એવાં ક્રિયાપદો અખો આલતી ક્લમે ઉપજાવી લે છે. આપણા જમાનામાં દિવિ નાનાલાલે એવાં આનંદવું, પ્રસન્નવું, વગેરે ક્રિયાપદો ઉપજાવ્યાં છે.

મારે એમ પડયું પાધરું, છીંડતાં લાગે હરિને હાય, હું હસતો રમતો હરિમાં ભળ્યો, હવે અખા કર આક્રમઝોળ, — જેવી લીટીઓથી અખાએ આત્માસાક્ષાત્કારના અનુભવમાં કેવો અનહદ આનંદ માર્યો છે તેની ઝાંખી થાય છે. નીચેના પદમાં પણ આનંદ જ ગાયો છે.

૪. ૨. અદખદ — અદ્ભુત. ૪. પ્રભુ મારામાંથી જ પ્રગટ થયો. આત્માએ જ આત્માને ઝોળખી લીધો. ૭-૮. પોતાનાથી પ્રભુને દૂર ગણી (આધો નાખી) પછી શોધવા નીકળે છે !! આ અજ્ઞાનની આડ ટાળીને જો, તો તરત હું ને એ પરિબલ બને એક થઈ જશો.

રત પિના કરશણ ક્યાંથી ફળે ? એમ અખા હરિ ક્યાંથી મળે ?
ખટખટને ખટખટવા દે, તું અળગે આવી પ્રીછી લે.

જંગી ઢોલ ઘણા ગડગડે, ત્યાં ગ્રીણી વાત ન કાને પડે ;

નિરદાવાના જનને ખોળ, તે અખા બેસારે બોલે બોલ.

૨૫

પાને પોથે લખિયા હરિ, જેમ વેળુમાં ખાંડ વીખરી ;

સંતે ખાધી કીડી થઈ, અને વંચકે તો સખુધી વહી.

તે માટે તે તેવા રહ્યા, અખા સંત પારંગત થયા.

વાત અલૌકિક અનુભવ તણી, પ્રપંચ પારે રહેણ આપણી ;

પંખી ઓછાયો પડિયો જળ, પણ પોતે ઊડે અલગ નિરાળ ;

૩૦

અખા જ્ઞાનીની એવી કળા, વર્ત્યા જાય તે ઉપરછલા.

ઉપરછલો મારગ લે અખા, નહિ કે સાથી, નહિ કે સખા,

ધણી થયામાં સઘળો ધંધ, જેમ રૂપ નહિ દેખે અંધ ;

ગગનગામીને નહિ અટકાવ, ભૂવર્તીને બહુ ભેદભાવ.

૩. હું હસતો રમતો હરિમાં ભળ્યો.

મારે એમ પડ્યું પાધરું. હુંપણું મટ્યું એ જ આદ્યું,

૩૫

કર્મ અહંકાર તણું ગયું મૂળ, જેમ અરકનાં ઊડે તૂલ ;

ન લલા સરખું મેં ત્યાં લલ્લું, એમ અખા યથારથે થયું.

વાંકું સમું જાણું ત્યાં હરિ. હું તો મારે બેઠો હરી ;

ભલા ગૃહસ્થની વાડે ગાય, એમ આપ'સોંપ્યું હરિમાંય ;

છીંકું ખોળતાં લાધી પોળ, હવે અખા કર જામમઝોળ.

૪૦

મારે મોટો હું નર જડયો, જે ઈશ્વરરૂપી જહાજે ચડયો,

પચ સહિત ઉતારિયો પાર, પગ નહિ ખોળું જળ સંસાર :

હું હસતો રમતો હરિમાં ભળ્યો, આખો જાણું તે વળણું વળ્યો.

એ સુખ મારગ મેલીને શહ, કાયકલેશ કરે કાં લહ !

ગીતામાં ગોવિંદ મુખ કહે. ' જે મારું શરણ ગ્રહીને રહે ;

૪૫

મુજ વાયક જે માને અખા. તેને રક્ષે લઈ ઉતારું સખા.'

પ્રત્યક્ષ મૂકી જુએ પરોક્ષ, કર્તવ્યને શિર મૂકે દોષ,

સભર ભરાઈ રહ્યો છે નાય, હીંડતાં લાગે હરિને હાથ ;

અખે કહે ફેરવવું મન, જે જાણે તો જાણે જન.

એમ જાણે તે હરિનો જન, મારે પોતે કયાંયું મન;

૫૦

દેહ હરિ ધરણ્યે થયો, અણુછતો હું આવી ગયો;

તારું ક્યું ને તું છે નાથ, એમ જાણી અખે ઝાટકયા હાથ.

૪. આજ આનંદ મારા અંગમાં ઊપજ્યો

આજ આનંદ મારા અંગમાં ઊપજ્યો, પરિપ્રહની મુંઝે ભાળ લાધી;

શુંગાની સાનમાં સામે સમજે નહિ, અદબદ મૂઠડી રહી રે આંધી.

કોઈ તીરથ અડસદ કરે, દેવ દેરાં કરે, ખટ મારગનાં રે જોગ સાધી;

તે રે વહાલો મુજ પાસથી પ્રગટિયો, સદ્ગુરુ શબ્દની ચોટ લાગી.

કોઈ કહે છવ છે, કોઈ કહે શિવ છે, થાપ ઉથાપમાં કોઈ ન સીધ્યો; ૫

આપ તે આપનો અમીરસ ઘૂંટવા શિવ તે છવનો વેશ લીધો.

હાથથી નાખીને દૂર લેવા ગયો, જાણે શું વસ્તુ નવ હોય આઘી;

આવી અજ્ઞાનની આડ જિભો રહ્યો, તારે માટે તું તો જોને જાગી.

હું ટળ્યો, તું દ્યો, કરતાર કરુણા કરી, મુખદુઃખ વૃક્ષની મૂળ દાઝી,

મુખન સમાઈગયું, જ્યમ હતું ત્યમ થયું, અખે નિજપદ લલ્લું મુખની ગાદી. ૧૦

સ્વાધ્યાય

૧. દૃષ્ટાંતથી મોટા વિચારને પણ સહેલો કરી સમજવવાની અખાની શક્તિનો ખ્યાલ આપો. તમને ગમતાં કોઈ પણ જે દૃષ્ટાંતની ખૂબી વિગતે સમજવો.

૨. અખાના પુણ્યપ્રકોપનો જે વાક્યોથી પરચો મળતો હોય તે જુદાં તારવી સમજવો.

૩. અખાના આનંદના હૃદ્ગારો કંઠે કરો.

૪. છેલ્લા ભજનને નરસિંહના તેવા પરભાતિયા જોડે સરખાવો.

૫. જીવંતીય બેદ વિરુદ્ધ અખાને શું કહેવું છે ?

પ્રેમાનન્દ

['દશમ રકંધ'માંથી આ ત્રણ પ્રસંગો લીધા છે. પોતાની બહેન દેવકીના બાળને હાથે પોતાનો વધ છે એ ભવિષ્યવાણી સાંભળતાં, કંઈ દેવકીને જે ત્રાસ આપે છે તેનું પહેલા કાવ્યમાં વર્ણન છે. દેવકીની આર્દ્ર વાણીથી નગરનાં ઝાડવાં સુધ્ધાં રોયાં એમ કવિ કહે છે. અને એ વાણી ખરેખર એવી હતી તેની આ કાવ્ય વાંચતાં સહેજે ખાતરી થાય છે. ખીલ કાવ્યમાં નાગદમનનો ભણીતો પ્રસંગ કવિએ ગૂંથ્યો છે. પ્રસંગને અનુરૂપ વાણી અને વર્ણન કવિએ કેવાં સાધ્યાં છે ! આંતર-પ્રાસથી ભરદાર અનેકી પંક્તિઓ વર્ણનને વધુ ઉઠાવદાર બનાવે છે. અનેક ચિત્રો આપણી નજર આગળ એ વર્ણનથી ખડાં થાય છે. પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિનો એમાંથી આપણને સારો ખ્યાલ મળે છે. ત્રીજું કાવ્ય કૃષ્ણ ગોકુળ છોડી મથુરાં જાય છે તે પ્રસંગ વર્ણવે છે. કૃષ્ણ જતાં ગોપીની શી સ્થિતિ ! જેણે કૃષ્ણના વૃન્દાવનની કથા સાંભળી હોય તેમને પણ 'કૃષ્ણ જાય છે' એમ સાંભળતાં વેદના થાય, તો જેને એના જવાબી ખરેખર ખોટ પડી તે ગોપી ખીચારીની શી વલે ! પોતાની એ વેદના ગોપીઓ જાતે જ કહે છે. એમાં ગોપીઓનો સ્ત્રી-સહજ સ્વભાવ પણ પ્રેમાનંદે સરસ રીતે બતાવ્યો છે. મથુરામાં તો નગરની નારીઓ, અને પોતે ગામડિયણો ! અને એ ભેદ જાતજાતનાં દ્રષ્ટાંતો દ્વારા ગોપીઓ કેવી સરસ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે ! તેમ કૃષ્ણ વિના પોતાની જે દશા થશે તે માટે જે ઉપમાઓ વાપરે છે તેમાં ગોપીઓએ પોતાની હૃદયવ્યથા ઠાલવી છે.

૧. ૮. રાતી — ક્રોધથી. ૧૩. કરસુદ્રડી — હાથની વીંટી.

૨. છંદ ભુજંગી છે. સહેજ અનિયમિત છે. પણ લયથી બોલવામાં આવશે તો બહુ મુશ્કેલી નહિ પડે. ભુજંગીનો લય ચાર વાર 'ભુજંગી' શબ્દ બોલવાથી સાધી શકારો. ('દીઠો આજ આજુ ગિરિરાજ એવો' — એ ભુજંગી છે.) ૨. શુકદેવજીએ ભાગવતની કથા કરી છે, જેના દશમા રકંધમાંથી આ પ્રસંગ લીધો છે. ૧૦. ચક્ર જેના પાણિ (હાથ) ઉપર છે તે. બહુપ્રીહિ સમાસ. ૧૧. ત્રણે લોક જેનો ભાર કૃષ્ણમાં છે તેનું બળ બહાર આવ્યું. અતિશયોક્તિ અલંકાર. ૧૨. નિધિ — ભંડાર. પણ અહીં જલનિધિ — જલભંડાર — સમુદ્ર સમજવો. સર ૦ 'અભ્યાસ', 'હોહાર', ૧૦. ૨૮. અધર — નીચલા હોઠ પર. ૩૧. એને અહીં જ વાસો રાખો.

૩૩. સૂગુલાંછન — સૂગુન્નપિએ વિધુને છાતીમાં લાત મારેલી તેનું લાંછન. તેને શ્રીવત્સ કહે છે. ૩૬. દ્રહ — ધરો. ૩૯. બેલ — બેલડી, નેડી. ૪૧. પીજે — પીએ છીએ. ૪૬. તારી કેડનો લાંક (વળાંક) ન કહે છે કે શું કાળીને છતીશ. આ કટાક્ષમાં, હસવામાં, ક્ષુભ છે. આવો પાતળી કમરવાળો, લયકાર્ધને ચાલનારો શું શું મારવાનો હતો ? તારું શું બન્યું ? ૪૭. કહીંચે-ક્યાંચે (= ક્યારેય). ૪૮. લોહરક્ષા — લોહાની (તલવારની) રક્ષા. હાથમાં તો માત્ર ગેડી ન છે. ૫૨. મરડી મરડી — નાગણીઓ ખોળા પાથરે છે તેમને ટાળવા માટે વાંકેચૂકે રહેતે એને નહું પડે છે. એક છબ્બથી કવિ ચિત્ર કેલું તાદરશ કરી દે છે તેનો આ નમૂનો છે.

૩. ૧. શ્યામ — કૃષ્ણ, રામ — બળિભદ્ર. ૬. મથુરામાં તો દાસીઓ પણ આપણુ જેવી તો લાખો હશે. ક્ષત્રાણીઓની તો લાત ન શી કરવી ? ૧૦. સેસકૂલ — શીશકૂલ. ૧૧. ઊગટ — સ્વચ્છ (સરો સોટા ઊગટવો). માંજી — સાફ કરી. ૧૨. સસભૂમિનાં — સાત માળનાં. (ભૂમિ=floor). ૧૭. કાળજ — કાળજ જેવા પુત્રને. રૂપક અલંકાર. ૧૮. શરદમાં રાસ રમાતા તેથી. ૨૧. જોણે — એણે. આ અર્થમાં સાપેક્ષ સર્વનામ આપણે વાપરીએ છીએ. ૨૪. મેળયો — મેળવ્યો. ૨૫. લક્ષણુ — રૂપી. ૨૭-૨૮ ધન્વંતરી તે દેવોનો વૈદ્ય. નેડિયા અશ્વિની કુમારો તે દેવો પોતે પણ મોટા વૈદ્ય ગણાય છે. ૩૧. કરીશે — કરાવીશ. ૩૨. વળતો — પછીથી. ૩૫. ઉદવસ્ત — ઉગ્ગડ. ૪૨. શકટ — ગાડું. ૪૫. રાણી જીવતી હોય ત્યાં સુધી ન તેની સખીઓની કિમત. સરો 'કાજની ફતરી'વાળી કહેવત. ૪૬. આંખ ગયા પછીની કીકી.]

૧. દેવકી અને કંસ

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી;
માનને માગે હો, મુખે દશ આંગળી.
હૃદયા ફાટે હો, નયણે જળ ભરે;
સકુમાર કુંવરી હો, કાલું કાલું ઓચરે.
માનુષી દેહધરી હો, વિપત શી આવડી;
કાણુ મુકાવે હો, નહીં ચિતા માવડી.
ભાઈ તેં ઉછેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
કેમ સહું રાતી હો વીરાજની આંખડી.

મહિયેર મારું હો, તું મથુરાપતિ;
 ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી. ૧૦
 કહાં ભોગવશે હો, પાપનો પોટલો;
 શિર મારું દુખે હો, તાણો મા ચોટલો.
 માળા મારી તૂટી હો, પડે કરમુદ્રડી;
 દેખે અંગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુંદડી.
 ને પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે? ૧૫
 મીંઢળ નથી છૂટ્યાં હો, ના ગર્ધ સાસરે.
 તંબોળ પરણ્યાનો હો, મૂક્યો નથી સાવલિયે;
 મા મારો, છઉં કાડભરી હો, લાગું તારે પાવલિયે.
 નેહેને ઉછેરીએ હો, તેને નવ મારીએ;
 ઘણું વોળાવી હો, ઘેર પધારીએ. ૨૦
 ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજ તણી;
 સાચું રખે માનો હો, જીઓ હું દુર્ગળ ભણી.
 એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની;
 દેવકી રોતાં હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
 રોયાં વૃદ્ધ જોખન હો, રુએ બાળક બાહુવાં; ૨૫
 રોયા હય હસ્તી હો, રોયાં નગર ઝાડુવાં.
 રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવ પતિ;
 પણ નિરદે કંસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણ

દયા ન આવે કંસને, ક્રોધી મથુરાનાથ રે;
 નેવે ધાર્ધ ધાય મૂકે, વસુદેવે ઝાલ્યા હાથ રે. ૩૦

૨. નાગદમન

'ગુરુ ચર્ણ' પંકજનું ધ્યાન રાખું, કાળીનાગ શ્રીકૃષ્ણનું જીવ બાપું;
 ગુરુ ગણપતિ સરસ્વતી સીશ નામુ, શુક્રવદન વાણીનો પ્રસાદ પામું.
 હટે ઊપની મહારે અભિલાષા, બાંધું નાગદંભણ ગુજરાતી ભાષા;
 કાલીદમન તે નાગદમણ કહાવ્યું. દડા કારણે દેવે જળમાં ઝંપલાવ્યું.

‘શું છે કાજ, મહારાજ, દડાનું તહારે, મૂકે છોડરવાદી,’ ગોવાળા વારે; પ
 ‘તું વિના નંદરાય કેમ દેહ ધરશે; સુણી વાત જસોમતી સઘ મરશે.’
 કહ્યું ગોપનું શામળો કેમ માને, ગ્રહી મુખમાં ગેડલી નાથ કા’ને;
 કછી કાછ અંબોડલો શીશ વાળી, ઊંચા હાથ કરી દે છે નાથ તાળી.
 જોડી પાગ રાખ્યા છે વૈકુંઠનાથે, બાંધી મહુઅર વાંસળા કટિ સાથે;
 કીધો નાદ ઉન્માદ મહાકોધ આણી, કૂઘો કા’ન કોડામણો ચક્રપાણી ૧૦
 બળચર્ણના ભારથી શેષ ચાંપ્યો, ચળ્યાં નક્ષત્ર ને ભાનુ કાંપ્યો;
 ડોલ્યો મેરુ, કૈલાસ મહાદેવ બળિયો, મરજદ મૂકી નિધિ ખળંબળિયો.
 ત્રઈલોકનો ભાર બળ બહાર આવ્યું; જળ જમના મધ્ય વહાલે ઝંપાવ્યું;
 નવ નાગનું કુળ કૃષ્ણે બિહાવ્યું, તળ સાતનું જળ બાહેર આવ્યું.
 સાચે પડ્યો વારતા કેમ કરીએ ભાઈ, ઢળ્યા ગોપ ધરણે સહુ લહેર ખાઈ; ૧૫
 રુએ બાળકાં, લોચને નીર રેડે, બેસી કાંઠે કૃષ્ણને બહાર તેડે.
 સખા સર્વને શામળે દુઃખ દીધું, જસોદાસુતે જળવિષે શું રે કીધું?—
 બેઠા બારણે સર્પને વનમાળી, મુખે બોલતા : ‘ક્યાં ગયો સર્પ કાળી?’
 મૂકે મુખ પર હાથ ને નેત્ર ધોળે, દેખી નાગણી નાર મળી સર્વ ટોળે;
 ઝળકે ઝાંઝરી ઘૂઘરી પાચે કાંખી, છૂટા કેશ કો નારની વેણી લાંખી. ૨૦
 મુખચંદ્ર ગળે’દ્રતી ચાલ ચાલે, ગૌર ઉદર પર હેમનો હાર હાલે;
 ખડકાવતી ચૂડલો, ચપળ જોતી, નથ ઢળકતી નિર્મળ નાકે મોતી.
 પહેર્યાં ચીર ચરણાં, મણિ માથે ઝળકે, દેતી હાથ મોડે હીંડે હલકે હલકે;
 પૂછે નાથને નાગણી શીશનામી, ‘તારું રૂપ જોઈ અમો પ્રીત પામી.
 ધન્ય માવડી તાહરી, પુત્ર જયો, સુખી તાતનો બાળ છે લાડવાયો;
 કોણ ગામ, કોણ નામ છે, ન્યાત તારી, કર ગેડલી મહુવર વેણુ ધારી.
 રાતી આંખની રેખ છે સુલટ શરા, બોલો બાળુવા લાડલક્ષણુ પૂરાં;
 તારા નાકનું મોતી અધર લાગે, તારું મુખ જોતાં ભૂખ તર્ષ લાગે.
 આપું આસન, બેસો બાળક નાના, જગે નાગ કાળી, બોલો છાના છાના;
 અહાં આવતાં કા’ન કહો કાં ન બીના? મોટું આશ્ચર્ય પામી
 જે શે ન બીના.’ ૩૦

કો કહે રાખએ એહને આંહીં જ વાસે, કો કહે માત એની બાઈ મરી જશે;

જો આપે માનુષા અવતાર, તો ન કરીશે કોણું મિત્રાચાર.
 જો મેળે શુભ મિત્ર સંયોગ, તો ના પાડીશ વળતો વિયોગ;
 જો વિયોગ દહે અંતઃકર્ણ, તો ઉતાવળું તું આપે મર્ણ.
 ધન્ય મૃત્યુ, જીવવું ધિક્કાર, જો મેહેલી જાયે પ્રાણધાર;
 ઉદવસ્ત કરે છે ગોકુળ ગામ, એ દુષ્ટનું ઘટે 'કૂર' નામ; ૩૫
 અમારે નેલાટે તેં લખ્યા અક્ષર, સદા ગોપી રમશે કમળાવર.
 તે અક્ષર ભૂંસે છે અકૂર, ધાઓ વહારે વેહેલા, થાય અસૂર;
 રાતા ટળી થાયે અક્ષર શ્યામ, તો અચળ વિધિ નહિ તાહારું નામ.
 ઠગરૂપ બ્રહ્મા અમો ઝોળખ્યા, મથુરાની સ્ત્રીને અક્ષર લખ્યા;
 સુક્રીત અમારાં સરવે ગયાં, અમો જેહેવાં હૂતાં તેહેવાં રહ્યાં. ૪૦
 ધણા યાદવ મૃઆ મથૂરા માંય; તો અકૂર પાપી જીવ્યો કાંય !
 શકટ હવડાં જોતરાશે, બાઈ રથ ખેસી જીવન જાશે.
 માંહે માંહે વાત કરે સુંદરી, 'શ્રીકૃષ્ણ વિના જીવશું કેમ કરી
 હોય દીપક વોહોણું જેવું ગેહ, બાઈ પ્રાણપાપે જેવો દેહ.
 થાય જળ વિના જેવી વેલડી, રાણી વિના જેમ સાહેલડી; ૪૫
 મણિધર વિના જેહેવી કાંચળી, બાઈ, જેવી નેત્ર ગર્ધ પૂતળી.
 વિનય રહિત જેહેવી રસના, તેહેવાં આપણુ વિકલ વિના;
 ચાંદ્રણી ચંદ્ર વિના જેમ થાય, ગોવિંદ વિના તેમ યાશે ગાય.
 સૂર્ય વિના જેમ હોય ગગન, શ્રીકૃષ્ણ વિના તેમ વૃન્દાવન;
 મૃગ વિના જેહેવી મૃગલી, બહાલા વિના તેહેવી વાંસળી; ૫૦
 જેમ છત્રવિના જેષ્ટિકા પડી, હરિ વિના તેહેવી લાકડી.
 રાજા વિના છત્ર સતું જથા, મોરખીંછ મુગટ તેવો સર્વથા;
 જેમ ધનહીન વેપારી થાય, તેહેવે રૂપે યાશે નંદરાય.
 જેમ જળ વિના નીરસ વાવડી, તેહેવી યાશે જસોદા માવડી.'
 એહેવા વિચાર કરે કામની, રોઈ રોઈ બોઈ આખી જામની. -૫૫

સ્વાધ્યાય

૧. દેવકીની દશા વર્ણવા.

૨. નાગદમનમાં તમે નજરોનજર જાણે જોતા હો તેવાં (દા. તં.

પાણીમાં પડે છે તે.) ચિત્ર કવિએ કેવી રીતે ઉપજાવ્યાં છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરો.

૩. 'કૃષ્ણનું મધુરાગમન' માંથી ઉપમાઓ જુદી તારવો.

૪. મધુરાગમનની પંક્તિ ૩૦-૩૩ ઉપર વિવરણ કરો.

૫. ત્રણે કાવ્યખંડોમાં સ્ત્રીસ્વભાવ કવિએ કેવા ચીતર્યો છે તે જુઓ.

૬. હાસ્ય, કરુણ અને અદ્ભુત રસ ક્યાં વરતાય છે તે બતાવો.

૭. ૧ ની ૧૬ અને ૩ ની ૨૧ પંક્તિને તેવી જા મીરાંની પંક્તિઓ જોડે સરખાવો.

૮. ૩ ની ૪૪-૫૪ પંક્તિની જોડે કવિના 'કુંવરબાઈનું મામેરું' માંથી 'ધડો કૂટયે જેવી ઠીકરી, મા વિના તેવી ઠીકરી' વગેરે ઉપમાવલિવાળો ખંડ વાંચો.

રત્નેશ્વર — રત્નો

[આપણા અનેક કવિઓએ 'મહિના' ગાયા છે. એમાં એવું હોય છે કે, કૃષ્ણ મધુરા જવાથી વિરહમાં પડેલી ગોપીઓ જેમ જેમ સમય જાય છે તેમ તેમ દરેક મહિનાનું વર્ણન કરતી જાય છે અને પોતાને કેમ તે તે મહિનામાં ચેન પડતું નથી તે બતાવતી જાય છે. આ રીતે ખરું જોતાં તો ઋતુઓનું વર્ણન જ કરેલું તો હોય છે. પણ કુદરતનું નિર્લેખ વર્ણન કરવાને બદલે તેમાં માનવહૃદયના ભાવનો રંગ પણ પૂરીને કાવ્ય કરવાનું આપણા કવિઓએ પસંદ કર્યું છે. નવા કવિઓમાં 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' (મુનશી) એવો નર્મદ પણ આ પદ્ધતિ જ અખત્યાર કરે છે. જુઓ આ જ સંગ્રહમાં કાવ્ય : 'શરદ'.

નમૂના દાખલ માત્ર ત્રણ જ મહિના અહીં ઉતાર્યા છે. વળી એક જ વસ્તુનું જુદા જુદા કવિઓ દ્વેષું બયાન આપે છે તે જોવા મળે એ સારુ આપાદ વિષે બીજા એક કવિની પંક્તિઓ પણ આપી છે.

રત્નેશ્વર દરેક મહિના વિષે શરૂઆત કરતાં 'માલિની' છંદની એક કંડી મૂકે છે. રત્નો સાખીથી શરૂ કરે છે.

૨. વ્યજન — વીંજણો. ૩. સંખિજન — સહિયરો. ચાવિતા — સ્ત્રીઓ. ૭. કોડ — કરોડ (ઘણી, ખૂબ). કોડ એટલે 'ખોળો' અર્થ પણ થાય છે. શીતલ ખોળા જેવી ઢાયા. ૧૦. ખંસીધર વિના મારી

પાંસળીઓએ માંસ તળ્યું. ૧૫. નિપટ — બિલકુલ. વિમળ — ઘોળો. ૧૬મી લીટી તે જાણે કૃષ્ણ જ કહેતા ન હોય કે તારા મલિન કરથી મારા વેશને ડાઘ લાગશે. ૧૯. મલિયાગરુ — મલયગિરિ પર થતું ચંદન. ૨૧. ચોખ્ખાં — ચાર બારણાંવાળાં. ૨૩. અંબર — ‘આકાશ’; પંક્તિ ૯ અને ૩૫માં ‘વસ્ત્ર’. ૨૬. સરં પ્રેમાનંદ ૨૮. સરં પ્રેમાનંદ ‘મૂળગાના મારા તાંદુલ ગયા.’ સાહિત્યપદ્ધતિ લાગ ૨. ૩૮. નમેરા — ન + મહેરા, કૃપા. વગરના.]

મહિના

વૈશાખ : કદિન દિન ન ખૂટે, સ્વેદનાં બિંદુ છૂટે,
 યવન વ્યજન વીંજે, નેનથી તર્ત ભીંજે.
 સખિ જન ન સુહાવે, યોપિતા જય આવે,
 કમળ કુસુમ લાવે, રાધિકાને ન ભાવે.

સખિ વૈશાખે વનિતા કહે આવ્યો ગ્રીષ્મ કાળ,

૫

અગ્નિ તણા રે ભડકા બળે તડકાની રે જ્વાળ.

મારે આંગણ લીમડો, છાયા શીતલ ફેડ,

અંતર આગન શમે નહિ વિના શ્રીરણુછોડ.

આછાં રે અંબર ઓઢણે, મુખવાસ કપૂર,

કેસરભીની રે કંચુકી, પુરુષોત્તમ પડયા દૂર.

૧૦

પાણી તળ્યાં રે પગથિયે, ખુલ્લા દીસે રે ઘાટ,

સાંસ નહ રે મારી પાંસળી, વાંસળીધર પાખ.

જેઠ : કનક મુકુટ માથે, મોરનાં પીંછ સાથે,

મધુરી મુરલી વાતો, આવતો રંગ રાતો.

નિપટ વિમળ વાગો, શામળે અંગ લાગ્યો,

૧૫

મલિન કર વહેલી, તું મને મૂક દેલી.

સખી જેઠ માસે કહે યોપિતા, મૂંઝ્યાં નહી નવાણ,

દિન કદિન કાઢું દોહલા, કેમ રાખું રે પ્રાણ !

શીદ ઘસે રે મલિયાગરુ, મરું માધવ પાખ,

ચંદન ઘોળ્યું ગુલાબચું, સહુ દોળી રે નાખ.

૨૦

ચોખ્ખારાં મારાં માળિયાં, આવે શીતળ વાય,
વાળા તણા વીંજણા ઘણા, તોયે પાપ ન જાય.
અંબર વાદળ ઊલટયાં, પ્રકટયો ધનધોર,
રોહિણીમાં ગાળે મેહુલો, મારો નાથ કઠોર.

આપાઠ : અહરનિશ અંદેશો, શો ન કા'વે સંદેશો; ૨૫
નીરખી નગર નારી, તે સુખે હું વિસારી.
કવણુ ગત કરીજે, દૈવને દોષ દીજે;
વણજ કરી ન કાવી, મૂળમાં ખોટ આવી.

સખી આપાડે ધન ઊલટયો, ગયો ત્રીપમકાળ,
આંખા ને રાયણુ ઓગળ્યાં, ફળ્યાં જાંબુનાં ઝાડ. ૩૦
ધોર ઘટા ધન ગાજતો, મધુરે સ્વર મોર;
દાદુર ખોલે રે, કોકિલા લાગે કર્ણુ કઠોર.
માંડીને વરસે મેહુલો, નાહુલો રે પરદેશ;
વેશ વગોવ્યો રે વિકુલે, લટ લૂખા રે કેશ.
પીળાં અંબર, પગે પાવડી, ગાવડીઓ રે સાથ, ૩૫
આ દહાડે હરિ આવતા, લાકડી લઈ લાથ.

—રત્નેશ્વર

આપાઠ : અપાડ આવ્યો હે સખી, કેમ કરી કાઢું દન ?

નાથ નમેરા થઈ રહ્યા, હૃદયે પડિયાં રે રતન.

અસાડો રે ધન ઊલટયો, માગ્યા વરસે રે મેહ;
વીંજલડી ચમકારા કરે, વહાલે દીધો રે છેહ. ૪૦
મોરના સોર સોહામણા, દાદુર ખોલે રે જોર;
કોયલડી ટોકા કરે, નાવ્યા નંદકિશોર.
રાત અંધારી જીડે આગિયા, દેખી ઝંખકે રે મન;
દીવડો દીસે બિહામણો, નાવ્યા જગના જીવન.
લીલા ચરણા અવનિએ ધર્યાં, તરુવર ગેરગંભીર; ૪૫
પંખીડે માળા ધાલિયા, જ્યાં સાં ભરિયાં રે નીર.

ભેગીડા પણ પંથ પરહરી, બેઠા એક આસન;
રતનાના સ્વામી રે શામળા, આવો જગના જીવન.

—રત્નો

સ્વાધ્યાય

૧. ધોમ ધખતા ગ્રીષ્મનું અને બેસતા ચોમાસાનું વર્ણન કરો.
૨. બંને કવિએ કરેલું આપાદનું વર્ણન સરખાવો.
૩. વર્ણસંગાઈ, ઝમક, હપમા, હૃતપ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ, વગેરે આ કાવ્યખંડોમાંથી બતાવો.
૪. પંક્તિ ૧૧ અને ૪૩નાં ચિત્ર જેવાં બીજાં પણ હૂબહૂ ચિત્રો શોધી કાઢી બંને કવિઓની ચિત્ર રચવાની શક્તિ સરખાવો.
૫. આછાં રે અંબર, કેસરણીની કંચુકી, શીદ ધસે રે મલિયાગરુ, ચોખારાં મારાં માળિયાં, આંખા ને રાયણુ ઓગળ્યાં, માંડીને વરસે મેહુલો, વેશ વગોળ્યો, આ દહાડે, કેમ કરી કહું દન, માગ્યા વરસે રે મેહ,— વગેરેમાં ‘ગુજરાતી’ ગુજરાતી ભાષાની કામગીરી જુઓ.
૬. આયમતા શિયાળાનું અને બેસતા વસંતનું વર્ણન કરો.

વલ્લભ મેવાડો

[વલ્લભ મેવાડો માતાનો ભક્ત હતો. એના ગરબામાં આપણી ભાષાનું ઓજસ ભેવા મળે છે. એમાં એક ભતનો વેગ અને પ્રભાવ છે, સાથે સાથે મધુરતા પણ છે. એનો ‘કળિકાળનો ગરબો’ જરૂર નેઈ જવા જોઈએ છે. આ ગરબો બહુચરનું વર્ણન કરે છે. એક માતૃભક્ત બાળક પોતાની માનું કેવા હમંગથી વર્ણન કરે તેનો આમાંથી ખ્યાલ આવે છે. વલ્લભનું વર્ણન ગુજરાતના તે સમયના પહેરવેશની વિવિધતા અને વૈભવ બતાવવું (જે અત્યારે બદલાતાં અને અસ્ત પામતાં તેમાંની કેટલીક વિગતો સમજવી પણ આપણને ભારે પડવાની), ક્યાંય સુરુચિનો ભંગ ક્યાં વગર ‘મરનદ શું’ (પંક્તિ ૯૭) માતાની સુંદરતા અને ભવ્યતા આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ દરાવવું એકધારું વધું જાય છે. ‘અનુમાનમાં આવે તે’ કરીને હળવેથી એ હપમા આપીને ભ્રમો રહે છે. અને ‘લે હંબોડલા રે’ કરી આનંદની મસ્તીનું વાતાવરણ એ સહેજમાં સરજ દે છે.

૪. ક્ષુદ્ર ધંટ — નાની ધંટડીઓ. ગોફણા — અંબોડે લટકાવવાનું ધરેણું. ૫. માંગ — સેંથો. મૂગતા — મુક્તા, મોતી. ૭. કુલી ? ખેટલી — સેંથી. ૮. ચાક — અંબોડાનું એક ધરેણું. ૯. સ્વરણ — સુવર્ણ. ૧૦. નીપના — બન્યા. ૧૨. જોતિ — જ્યોતિ. ૧૩. સિક્કાની પેઠે. ૧૫ તાટંક ? ૨૮. ખંજન — એક પક્ષી, જેના લંબ આકાર બેડે આંખની સરખામણી થાય છે. ૩૨. વેસર — નથ, વાળી — તેમાં ચાર ગ્રહ (ગુરુ, મંગળ, શુક્ર અને શનિ)ના હીરા જડેલા હતા. ૪૦. ચિખુક — હડપચી. ૪૩ ચીનમાળા — કોટનું એક ધરેણું, તુરી પણ. ૪૭. પોરી ? ૪૯. હમેલ — પટા પરની તખ્તી. ૫૭. બાબુખંધ બેરખા — સ્ત્રીઓનાં કાણી પરનાં ધરેણાં. ૫૮. બાદલા ? ૫૯. (તેમ જ ૬૮) પાણુ — હાથે. ૬૦. અરુણુ — લાલ. મતંગ — હાથી. ૬૧. લંકણી — મરોહદાર ધરેણું ? ૬૪. છલો — પૂધરીવાળી વીંટી. ૬૬. કમળના કોશ (કળી) જેવા કુચ (રતન)ની અથે (આગળ). કમળ આગળ મરાળ (હંસ) તેમ કુચ આગળ આખું હર. ૬૯. લાહ — એક જાતનું રેશમી કપડું. ૭૧. લહેલણી — કમર. ૭૩. ત્રિવળી — ત્રણ રેખા. ૮૧. જાવક — લાલ રંગ. ૮૨. જેવર — દાગીના. લંધર — સ્ત્રીઓનું પગનું એક/ધરેણું ૮૮. પાનપાત્ર — પીવાનું વાસણ. ૧૦૨. ચાચર — મંડપ બહારનો ચોક.]

શણુગારનો ગરબો

માણુ રૂપ રાધિકા થકી ઘણું બણી રે લોલ;
કોટિ કામ રાશી સૂર્યની છપી હણી રે લોલ;
વેણુ વાસુકી સરીખી, શીશ રાજતી રે લોલ.
ક્ષુદ્ર ધંટ ગોફણા ને, મધ્ય ગાજતી રે લોલ.
ભરી માંગ મૂગતા તે, મહા મૂલ્યની રે લોલ. ૫
રાજે રાખડી રૂડી તે રતન તુલ્યની રે લોલ.
કુલી ખેટલી સેંથો ભર્યો, સમો પડ્યો રે લોલ.
ચાક ચમરી શું ચોટલો કટી અડ્યો રે લોલ.
સ્વરણ સિંહર અપાર, સર્વ સીપના રે લોલ,
સોળ શોભિતા શણુગાર, સર્વ નીપના રે લોલ.

કાને વાળીઓ જડાવ, ઝાલ ઝૂમખા રે લોલ,
 જોતિ મોતીઓ પરોવ્યાં, લુંખે લુંખખા રે લોલ.
 સોના સાંકળી સરી, સિક્કા - જડામણી રે લોલ,
 કોર તોરણ મોતીની, દાસે દામણી રે લોલ.
 તેજ શું કહું તાટક તણે, લોલકે રે લોલ, ૧૫
 કળા ફૂલ જડ્યાં નંગ, તે અમૂલકેરે લોલ.
 અર્ધ ચંદ્રમાં કપોળ, શું કહું કથી રે લોલ !
 ચૌદ ભુવન માંહી બહુચરા, સમું નથી રે લોલ.
 ભાલ લાલ આડ કુમકુમની રાતડી રે લોલ.
 તપે ટીલડી, કહી ન જાયે વાતડી રે લોલ. ૨૦
 ત્રિપુટી મધ્યે સિંદૂરની બિંદી કરી રે લોલ,
 ચોડ્યા ચોખલા કપોળ, લોલ શું ભરી રે લોલ.
 બ્રહ્મટી કમાન કાન કને શું અડી રે લોલ,
 કોર નાસિકા વિદેહિ, કરે તે ધડી રે લોલ.
 આંખ ઉપમાને નાવે, કોપ પલવટે રે લોલ. ૨૫
 વરણ વરણું જે અન્ય, ઉપમા ઘટે રે લોલ.
 પક્ષ દીપક તારાના, તેજ ત્યાં ગળ્યાં રે લોલ,
 મીન ખંજન મૃગ માન, મૂકીને પળ્યાં રે લોલ.
 લક્ષ લક્ષ કાંતિ તિલકની, લીલા જીએરે લોલ.
 ગોરા ગાલમાં ત્રિલોક મોહાં તાજીવે રે લોલ, ૩૦
 મોહરૂપ ધર્મ બહુચરાજી, બાળીએરે લોલ.
 ગ્રહ ચાર રહ્યા વેસરની વાળીએ રે લોલ,
 ગુરુ હેમ, લાલ ભોમ, ભૃગુ મુક્તમાં રે લોલ.
 શની કીમીએ જોતાં, જણાય જીવતાં રે લોલ,
 અધર બિંબકે પ્રવાળ, લાલમાં મળી રે લોલ. ૩૫
 દંતપંક્તિ જીવિત દાડમ કેરી કળી રે લોલ,
 ચળકે ચૂનીઓ જડાવ, ભાવ રેખમાં રે લોલ.
 વદન નીરખતાં ન આવે, મીન મેખમાં રે લોલ,

હાવભાવ શું કટાક્ષ નેન સેનનું રે લોલ.
 ચિણુક ચારુ ખીચ છદુ, ચિંદુ મેનનું રે લોલ, ૪૦
 કંઈ કોકિલા કપોત, જોત પોતની રે લોલ.
 ખાનુ જુક્તિને પ્રમાણ, તે ઉઘોતની રે લોલ,
 કોટે ચીનમાળા, ચંપકળી, ચમકતી રે લોલ.
 ઘણી ધૂધરી અરીસે, દીસે ધમકતી રે લોલ,
 ગળે ઘરેણાં થયાં ઘણાં, ઘચુંબલે રે લોલ. ૪૫
 કનક સાંકળી તુશીદોરે, ને ઝૂમણે રે લોલ,
 હીરા સાંકળી પોશીની, શેર ચારની રે લોલ.
 મુક્તામાળા તે એકાવળના હારની રે લોલ,
 એ હુમેલમાં હીરાના ઝમકારડા રે લોલ.
 પારિજાતક મંદાર કેરા, હારડા રે લોલ, ૫૦
 આહુ-દંડ જુગમ મૂંઢ, સરખા સહી રે લોલ.
 હાથ હાથની હાથેળિયે, મથ્યાં મહી રે લોલ,
 અતિ અદ્ભુત અંગૂઠા, અંગ આંગળી રે લોલ.
 અનુમાનમાં આવે તે, મગની ફળી રે લોલ,
 વીસ નખ રાતદિવસે, તારા તપે રે લોલ. ૫૫
 અન્ય ઉપમાનો અર્થ વ્યર્થમાં ખપે રે લોલ,
 બાંહે બાજુઅંધ બેરખા ને ફમતાં રે લોલ.
 બાંધ્યા આદલા અન્યા રહ્યા ઝૂમતા રે લોલ.
 પાણુ ચૂલો પ્રમાણ ચતુર રંગનો રે લોલ.
 અતિ અરુણ તરુણ દંત, તે મનંગનો રે લોલ; ૬૦
 આહુ કોરમાં જડાવ, લાલ લંકણી રે લોલ.
 મધ્ય માણેક હીરાની, હાથકંકણી રે લોલ;
 હાથે પોંચિયો જવાળી, બાળી કંગણી રે લોલ.
 છલા છાપ આરશી, અતિ મુચંગની રે લોલ.
 ઉર ઓપતું રસાળ, તે વિશાળનું રે લોલ. ૬૫
 કમળ કોણ કુચ અગ્રમાં, મરાળશું રે લોલ;

કંચુકી કનકતાર, હારશું બની રે લોલ.
 ચુવાચંદન ચરચીત, શોભે શોભીતી રે લોલ,
 લેંધો લાલનો પે'યો તે, રંગ જુજવે રે લોલ. ૭૦
 કસબ કારજોર સાળુ, કસુંબે ચુવે રે લોલ;
 પેટ પોયણી પ્રમાણુ, ક્ષીણ દેહેકણી રે લોલ.
 સજી મેખળા રસાળ, કરી કિંકણી રે લોલ;
 ઉદર ઉપર તે ત્રિવળી, વળી રહી રે લોલ.
 ગિરિશ્વેત દેહ મધ્ય, ત્રિવેણી વહી રે લોલ;
 નાભિ કોમળ કૂવો ક્યો સુમારનો રે લોલ. ૭૫
 ભર્યો વારિ તે અખૂટ, ધન્દુ સારનો રે લોલ;
 કંઠ હેઠ ઠેઠ વાંસો તે એકત્ર છે રે લોલ.
 અધોમુખનું અખંડ, કેળપત્ર છે રે લોલ;
 ચારુ ચરણમાં ચિત્ર લખ્યાં ચૌદશાં રે લોલ.
 પગ આંગળાં વળ્યાં; ચંપાક્ષણી જશાં રે લોલ; ૮૦
 ભરી જવક કટોરી હેમ નાનિયો રે લોલ.
 જ્વેર લંઘર તોડા લે, ઘૂઘરી તળે રે લોલ;
 પાગે નેપુરને વીછુવે, મુનિ ચળે રે લોલ.
 નયણે કાજળ સાર્યાં તે, કુમકુમ રોળશું રે લોલ,
 મંદ હારય કરે મુખ ભર્યાં તંબોળ શું રે લોલ. ૮૫
 હરી હાઠ આઠ આઠ, સખી સંગમાં રે લોલ,
 બાળી બહુચરા કલોલ કરે રંગમાં રે લોલ.
 કરે ગાન તાન પાન-પાત્ર હાથમાં રે લોલ,
 રમે રમકે ઝમકે હમકે સખી સાથમાં રે લોલ.
 દંત ઘૂંઘટ ગ્રહી રહી, રસાળિયો રે લોલ ૯૦
 એક એકથી લે હાથોહાથ, તાળિયો રે લોલ.
 કેશ-પાશ કશી તાળિયા, અંબોડલા રે લોલ
 ફેર ફૂદડી ફરે ને લે હંબોડલા રે લોલ,
 એ અખંડ ખેલ ખેલે, બાળી બહુચરી રે લોલ

ત્રણે દેવ લે છે વારણાં ફરી ફરી રે લોલ.

૯૫

વિષ્ણુ વાંસળી વગાડે, શંખનાદ શું રે લોલ,

ડાદ વગાડે મહાદેવ, મરુતનાદ શું રે લોલ.

ધરી પાણુ પોથીઓ, તે મહા મુનમાં રે લોલ

બ્રહ્મા વેદ બણે મુખ, ચારે ધૂનમાં રે લોલ.

પુષ્પચંદન વરસાવે વળી દેવતા રે લોલ,

૧૦૦

અદ્યાશી-સહસ્ર ઋષિ, ચરણુ સેવતા રે લોલ.

મન મોહ્યાં ગોખ ચાચર, સોહામણી રે લોલ,

બટ વક્ત્રબ મેવાડે માને બામણુ રે લોલ.

સ્વાધ્યાય

૧. વર્ણનમાં ઝીણી ઝીણી વિગતો પૂરવાથી કેવો રંગ જમાવી શકાય છે તે આ કાવ્યની મદદથી બતાવો.

૨. આમાંથી ચમક, ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા જુદાં તારવો.

૩. વર્ણનમાં વેગ, ભેરસો, ખુમારી ક્યાં ક્યાં જણાય છે ?

શાંતિદાસ

[નીચેનાં બંને ગીતોમાં ભરી ભરી આરત છે. પહેલા ગીતમાં મિલનનો આનંદ વહોરવામાં પોતાનું બધું ફક્ત કરી દેવાનું હડાહપણ કેટલું આકર્ષક છે ! એક પછી એક ચિત્રો કેવાં મનોરમ બિઠતાં આવે છે !

૫. તકુઓ — હલેશું ?

બીજા ગીતમાં વેદનાનો દુખદ્દ ખ્યાલ આપ્યો છે. નજી પાકું પાન— એ ઉત્પ્રેક્ષા બધી વાત સ્પષ્ટ કરી આપે છે. દુઃખદું હુંગર થઈને બેઠું છે — એટલે કે ૧. હુંગર જેટલું ભારેખમ થઈ પડ્યું છે; ૨. હુંગરની પેઠે જમીને બેઠું છે, ખસવું જ નથી; ૩. હુંગરની જેમ પાસે જ છે, દૂર નથી. અને સુખ ? સુખ તો ૧. સ્વર્ગ જેવું સ્વપ્નવત્ છે; ૨. મળવું જ નથી; ૩. પાસે નથી, સ્વર્ગની જેમ જાંચે ભાંચે દૂર પડ્યું છે.]

૧. માછીડા હોડી હલકાર

માછીડા રે હોડી હલકાર, મન છે મળવાનું.

તારી રે હોડીએ હીરલા જડાવું, ફરતી મુકાવું ઘૂઘરમાળ. મન છે

સુનાં ખી દહિંગી ને રૂપા ખી દહિંગી, દહિંગી ગલનકો હાર. મન છે
આણી તીરે ગંગા ને પેલી તીરે જમના, ખીચમે ખડો રે નંદલાલ. મન
મન કરું મધુવો ને તન કરું તણુઓ, છવ મુકું રે રખવાળ. મન
શાંતિદાસનો સ્વામી રસિક શિરોમણિ, કૃષ્ણજી ઉતારે પેલે પાર. મન

૨. દુઃખે દુખળાં

ક્યારે મળશે કાન. જોશીડા, જોશ જુઓની.
સાત સોપારી ને પાનનું ખીકું, જઈ રે જોશીડાને ધામ. જોશીડા
દુઃખે તારે અમે દુખળાં રે, જણે પાકું પાન. જોશીડા
દુઃખકું તો રે કુંગર થઈ બેકું, મુખકું સ્વર્ગ સમાન. જોશીડા
શાંતિદાસનો સ્વામી રસિક શિરોમણિ, ઘેરી રહ્યો સારું ગામ. જોશીડા

સ્વાધ્યાય

૧. પહેલા ગીત સાથે સરખાવો નાનાલાલનું 'માછીડા હોડી હલકાર, મારે લતું પેલે પાર' અને તેનું જ ખખરદારનું લગન.
૨. બંને ગીતોમાં જે ચિત્ર ઊપસી આવતાં હોય તે બતાવો.
૩. ગીત મોઢે કરો.

1

દયારામ

[પહેલાં ત્રણ ગીત કૃષ્ણવિધયક છે. પહેલું ગીત તે મોહનનું છટાદાર અને લાડભયું વર્ણન છે. ૬. છાણી—ખારીકાઈથી લેઈ. ૧૦ સ્યાણી—શાણી. ૧૧. સેન—સાન. ખીલું તે વાંસળી વિધેનું દયારામનું પ્રખ્યાત ગીત છે. ત્રીજામાં હૃદયની એક સાચી ભિંમિનો ઉદ્ગાર છે. પહેલી લીટીઓ તો અમર થઈ ગઈ છે. ચોથું પદ એક અચ્છો કટાક્ષ છે. બહારની આળખપાળને વળગી રહેનાર અને અંદરના સારતત્ત્વને ચૂકી જનાર ચીકણા વર્ગને કવિએ સચોટ ટોણો માર્યો છે. ૩. ભરણી—શાક રાંધવાનું વાસણ.

છેલ્લાં બે પદ કવિની વિકાસ પામવાની ઇચ્છા અને નમ્રતા દાખવે છે. પોતાને વશ જે રહેલું નથી છતાં પોતાનું અણ્ણાય છે તે 'મારું ઢલકું ટોર' છેવટે કવિ ગુરુને ને ગોવિંદને સોંપી કાંક રાહત મેળવવા તલબે છે. વાતાવરણ જમાવવા કવિએ હચિત શબ્દો વાપર્યા છે ને લુઓ : ઢલકું, વોણું, નીકું, હરાકું (રખકું), રાડાં. હેડ (તોફાની ટોરને કાખમાં

રાખવા પણ આરે ખંધાઈ લાકડું. પહેલાં ગુનેગારને પણ 'દેર'માં પૂરતા), હારેરો (ગળામાં હારતા જેવા કે પછી હાર ચમાં ફરી કે એવા રહેરો ? દેરબોહારેરો—જોડિયા શબ્દ પણ હોય.) . . . છેવટના પદમાં ક્વિ પોતાના દોષના કોપ (લંકાર)થી બી ન વળા શ્રીછ - બગવાનને લોનને છે.]

૧. કિયે હામે મોહની ન જાણી

કિયે હામે મોહની ન જાણી રે,
મોહનજીમાં કિયે હામે ?
બ્રહ્મટિની મટકમાં કે બાળવાની લટકમાં,
કે શું મોહની બરેલી વાણી રે. મોહનજી૦
ખીટગિયાળા કેશમાં કે મદન-મોહન વેશમાં,
કે મોરલી મોહનની છાણી રે. મોહનજી૦
મુખારવિંદમાં કે મંદ દાસ્ય કંદમાં,
કે કટાક્ષમોહની વખાણી રે, મોહનજી૦
કે શું અંગ અંગમાં કે લલિત ત્રિભંગમાં,
કે શું અંગથેલી ફરી આણી રે. મોહનજી૦
ચપળ રસિક નેનમાં કે જાની સેનમાં,
કે જોખનનું રૂપ કરે પાણી રે. મોહનજી૦
દયા પ્રીતમ પોતે મોહની-સ્વરૂપ છે,
તાંન મન થન હું લંકાગી રે. મોહનજી૦

૨. માનીતી તું છે મોહન તણી

માનીતી તું છે મોહનતણી. હો વાંસલડી રે,
તુને વ્હાલમ કરે છે ઘણું વ્હાલ રે, હો વાંસલડી રે.
મીઠો આવરો શો મોહોર, મોઘો નંદકિશોર, હો વાંસલડી રે.
તાકું આવડું શું જોર, જૂઠી કાલજહું મા કોર રે, હો વાંસલડી રે.
પીએ અધરામન પિયુ તણું, હો વાંસલડી,
હમારે શોક સરીખું તું સાદુ રે, હો વાંસલડી.

વાજી વાજીને વીહ્વલ કર્યાં, હો વાંસલડી,
 તું તો પીડે હમારા પ્રાણુ રે, હો વાંસલડી.
 ઝેર ઘણું છે તારી ઝપટમાં, હો વાંસલડી,
 ભલા તુંથી ભાલા તલવાર રે, હો વાંસલડી. ૧૦
 એકી વારે તું હણી નાંખની, હો વાંસલડી,
 ઝો ભૂંડી, થોડે થોડે ના માર રે, હો વાંસલડી.
 વન વન કુંજ કુંજ ફેરવ્યાં તેં, હો વાંસલડી,
 તેં તો સહુની કરી છે એવી ગત્ય રે, હો વાંસલડી.
 જોતાં તું કાષ્ટ તણો કરકડો, હો વાંસલડી, ૧૫
 તુંને આજ મળી છે ઠકરાત, હો વાંસલડી.
 ચોરની સંગે શીખી ચોરવા, હો વાંસલડી,
 વહાલે માખણ ચોરું ને તેં તો મન રે, હો વાંસલડી.
 માન ન રાખ્યું માનની તણું, હો વાંસલડી.
 તેં તો સહુને કર્યાં પાયમાલ રે, હો વાંસલડી. ૨૦
 દયાના પ્રીતમની દાસી તું ખરી, હો વાંસલડી,
 તેડે સહુને બેડી તું તો ઠામ રે, હો વાંસલડી.

૩. મજ વહાલું રે

મજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું,
 મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું, ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ! મજ
 સોહિયે લલિતા ત્રિવેણીમાં રે ગિરિધારી,
 એને સોહિયે ન્યાં રાધા પ્યારી; તે વિના આંખ ન ઠરે મારી. મજ
 ત્યાંહાં શ્રીવૃંદાવન-રાસ નહીં,
 મજવનિતા સંગ વિલાસ નહીં; ત્રિષ્ણુ વેણુવાયાનો અભ્યાસ નહીં. મજ
 સખી સ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના ટડવું,
 મને ન ગમે પ્રહસદન અડવું; ધિક્ક જન સુખ પામી પાછું પડવું. મજ
 ગુરુખજે ગોકુળવાસી ચઢશું,
 શ્રીવલ્લભ શરણે નિત્ય જઈશું; દયા પ્રીતમ સેવી રમી ગાઈશું. મજ

૪. શું જાણે વ્યાકરણી ?

શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકરણી ?
 મુખ પર્યંત બધું ધૃત, તદપિ સ્વાદ ન જાણે ખરણી. વસ્તુ
 મુંદર રીતે શાક વધાર્યું, ભોગ ન પામે બરણી;
 અંતર માંહે વસે અગ્નિ, પણ આનંદ પામે ન અરણી. વસ્તુ
 નિજનાભિમાં કસ્તૂરી, પણ હર્ષ ન પામે હરણી;
 દયો કહે ધન દાટ્યું ઘણું, જ્યમ ધનવંત કહાવે નિર્ધની. વસ્તુ

૫. મારું ઢણકતું ઢોર

મારું ઢણકતું ઢોર ઢણકે છે સહુ નગ્રમાં,
 સીમખેતર ખળું કાંઈ ન ચૂકે;
 ના જાણું જાય ત્યાંહાં, ના ખાણું ખાય તે,
 રખડવું નિત્ય તે એમાં ન ચૂકે. મારું
 વાળી લાણું ઘેર ને ઘોતું માંડું ગળ્યું,
 લીણું નીરું છ પણ તે ન મૂંઘે;
 પહેલાં રાડાંઓ ઘાસ ક્યું કૂસકા
 માર ખાઈને પણ તે જ હૂંંગે. મારું
 હેડભો-હોડેરડો મારો માન્યો નહીં,
 થયું હરાડું, હાવાં હું તો હાર્યો;
 વશ મારે નથી તદપિ મારું કહાવ્યું,
 (માટે) રહું છું ભયભીત ચિંતાનો માર્યો. મારું
 રે ગુરુ આ ગોપાળ મેં અરખ્યું એ આપને,
 વશ કરી રાખો નિજ પાસ મારું;
 સાધુપણું શીખવી વૃંદાવન ચારણે,
 ક્લેશ મારા ટળે પાય લાગું. મારું
 હે હધીકેશ, એ ક્લેશ મુજ મનતન તણા
 આપ ટાળો, કરો શુદ્ધ સાચું;
 રમરણ સેવન બને અહરનિશ આપનું,
 અચળ આનંદ માને એક જાણું. મારું

મન મતિ અગડતાં સર્વ કાંઈ અગડિયું,
 ડરવું બહુ નાથજી દયા આણો;
 જન દયાના પ્રિતમ શ્રીગોવર્ધનધરણ,
 કરુણાદષ્ટે જુઓ, નિજનો જાણો.

મારું

૬. જેવો છું તેવો હું

જેવો છું તેવો હું તમારો હે શ્રીજી!
 બિરદ વિચારી બાંધે જાણેની રીઝી.
 દોષના કોપ દેખી જાણો મા બિહીજી;
 ગુરુ-સાંધ્યો પાળો દયાને કરુણારસ ભીંજી.
 જેવો છું તેવો હું તમારો હે શ્રીજી.

૫

સ્વાધ્યાય

૧. કૃષ્ણની મોહનીતું અને વાંસળીતું કવિએ કેવું વર્ણન કર્યું છે ?
૨. 'મન વહાલું'ના ભાવને નરસિંહના 'માગું જનમોજનમ અવતાર દે' સાથે સરખાવો. દયારામને નરસિંહનો અવતાર ગણતા. અંતેમાં તમને મોહનું સામ્ય લાગે છે ? 'સુખ પામી પાછું પડવું'ને સરં 'અંતે ચોરાશી માંહી દે.' (નરસિંહ)
૩. 'દણકવું ઢોર' તે કયું ? આખું રૂપકે બેસારો. - આમાં તમને હાસ્યરસ જેવું લાગે છે ? એ રસ મૂળ ભાવને પોષક છે ? સરં 'નરસિંહ'ના નાથજી નાથ તોડી.
૪. 'જેવો છું તેવો' સાથે સરં 'એવા દે અમે એવા.'
૫. 'શું જાણે બ્યાકરણી વરતુને ?' ઉપર નાનકડો નિબંધ લખો.
૬. ઉપર આપણે દયારામની કૃષ્ણવિષયક, સામાન્ય કટાક્ષની અને આત્મમંથનની એમ ત્રણ જાતની કવિતા લેઈ. દયાની કવિતા વિષે જ તમને 'કિયે કામે મોહની ન જાણી ?' — એવો પ્રશ્ન નથી થતો ?

દલપતરામ

[આકાશનો નથી અન્ત કે નથી મળી શકતો એનો તાગ, અને કાળની પણ એ જ સ્થિતિ છે. એ બેને કવિ ન્હૂના જોગી તરીકે વર્ણવે છે, અને બંને સમસ્યામાં પૂછે છે કે કોણ છે એ ન્હૂના જોગી ? એકબીજાને વળગ્યા છે, કદીય વિખૂટા નથી પડતા—પણ આશ્ચર્ય તો એ છે કે એક સ્થિર છે જ્યારે બીજો સતત દોડતો જ કરે છે ! અને એમનાં આશ્મણો ! તારા અને નક્ષત્રો રૂપી મણિની માળાઓ અને સૂરજ ને ચાંદા રૂપી માદળિયાં એમણે પહેર્યાં છે. અને સાચું જ એ જોગી જવા જ છે ને ! પળ પળ કંઈ કેટકેટલા જીવ જન્મે છે. ને કેટકેટલા જીવ મરે છે : પણ એ તો છે તેના તે જ !]

આકાશ અને કાળ વિષે ગરબી

‘મારું સોનાનું છે બેડું રે, છેલ છખીલા છોગાળા’—એ રાગ.

જોયા એ જૂના જોગી રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

નથી નિર્બળ કે કાંઈ રોગી રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧

અધઘડી નથી થાતા અળગા રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

એકમેક ખીજાને વળગ્યા રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૨

મન ધારી પરસ્પર માયા રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

બંનેની એક જ કાયા રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૩

એક સ્થિર રહે, બીજો દોડે રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

પણ જણાય જાણે જોડે રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૪

મણિઓની પહેરી માળા રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

દીસે છે રૂડા રૂપાળા રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૫

વળી વસ્ત્ર ધર્યાં માદળિયાં રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

એ ગોળ ધર્યાં માદળિયાં રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૬

વસ્તીમાં વળી વગડામાં રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

ગિરિરાજ તણી ગુફામાં રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૭

છે પવનપાવડી પાસે રે, કહે સહિયર તે કોણ હશે ?

અંતરિક્ષે પણ એ ભાસે રે, ન્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૮

પાતાળે પણ તે પેસે રે, કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 જઈ સ્વર્ગ નરકમાં બેસે રે, જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૯
 એની ઉંમર કંઈકે ગણે છે રે, કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 પંજુ ભૂલી ફરી ભણે છે રે, જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧૦
 કંઈ ઊપજે અને ખપે છે રે, કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 પણ એ તો એના એ છે રે, જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧૧
 કાણુ જાણે જનમ્યા ક્યારે રે ? કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 ક્યાં સુધી કાયા ધારે રે ? જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧૨
 એનો આદિ અંત ન આવે રે, કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 સખી કાણુ મુજને સમજાવે રે ? જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧૩
 અચરજ સરખું આ હામે રે, કહે સહિયર તે કાણુ હશે ?
 દિલે દીડું દલપતરામે રે, જ્યાં જોઈ ત્યાં વાસ વસે. ૧૪

ત્રવાધ્યાય

૧. જે જોગીમાંથી ક્યો સ્થિર છે અને ક્યો હોડે છે ?
૨. કવિ એમને જોગી તરીકે કેમ ઓળખાવે છે ?
૩. એ જોગીઓ ક્યાં ક્યાં વસે છે તે જણાવો.
૪. તમારા મન પર આકાશ અને કાળની શી અસર થાય છે તે જણાવો.

નર્મદ

[૧. શરદ : આ કાવ્યમાં પ્રતિના વિયોગથી દુઃખી એવી કોઈ વિરહિણીના મુખમાં શરદનું વર્ણન મુકાયું છે. ‘પણુ જેવી હું તો : હતી તેવી રહી’—ની ધ્રુવકડી વિયોગની વેદના સારી રીતે વ્યક્ત કરે છે. કવિ કુદરતમાં સર્વત્ર યથેલ ફેરફારનું વર્ણન કરી એ વેદનાને વધુ સચોટ બનાવે છે. ૧. નીર થીર થયાં—ચોમાસું ઊતરતાં શરદ ઋતુમાં નદીઓ શાંત અને સ્થિર બને, અને તેનાં નીર નીતર્યાં દેખાય, અને તેથી આરસ, જ્યાં ચોખ્ખાં ૩. વહાણુ સું ના જ નડયો : ચોમાસામાં સમુદ્ર તોફાની હોય એટલે તે ગર્વિષ્ઠ લાગે, અને વહાણોને નડે પણ ખરે, પણ શરદમાં તે શાંત બને અને તેથી વહાણોને હરક્ત નહિ કરે. ૬. ખંદર કેરી જુદાઈ—

આમાસામાં વહાણો એક બંદરેથી બીજે બંદર જઈ શકે નહિ એટલે બંદરે વચ્ચે જુદાઈ પડી હતી એવી દેખના કરી કવિ કહે છે કે હવે તે જુદાઈ નથી રહી. ૭. ઇંદિવર — ભૂરું કમળ. સૂરખિંબ — સૂરજનું ખિંબ. કુમુદી — પોયણી. દૈરવ — ઘોળું કમળ — કુમુદ. ૧૦. દાશ — એક ભતનું ધાસ જેને ઘોળાં છોળાં હોય છે. ૧૦. ચમરી — રેસાવાળી ફૂલની માંજર — મંજરી.

૨. ફરી જોખનિયું આપે : આ કાવ્યમાં આપણા દેશના જીવનમાં ફરીથી તાજગી અને સ્ફૂર્તિ લાવવા કવિ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે. એનું ક્ષુવપદ આ કાવ્યની દેવગીરૂપ છે. ૫. ત્રણ તાપ — આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ, અથવા આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક, એ ત્રણ ભતનાં દુઃખ. ૬. ભણ્યો શૂર — આપણો દેશ તો ઋષિમુનિઓનો જગતને એણે સંસ્કૃતિનો વારસો આપેલો — એથી ‘ભણ્યો’ અને એવા જ શૂર — બહાદુર, તે આજે કાયર અને વહેમી બન્યો છે ! ૭. અભાપ કરતે — ગાતો. ‘ભૂતકાળમાં યુદ્ધ, યશોક, હર્ષ’, મીરાં જેવાં સુપાત્ર પુત્રપુત્રી મને હતાં, પણ આજ ?’ એમ નિઃશ્વાસ નાખતો ૮ પરતાપા ડાહ્યા પર — દેશમાં ડહાપણ નથી એમ નથી. ડહાપણ છે, પણ બૂલો કરી બેડો, આજ તેનો હવે પરતાવો કરે છે, તો હવે તેની ઉપર માખાપે — ઈશ્વરે દયા કરવી ઘટે ૧૦. ફૂળ્યું નામ — હિન્દુસ્તાન તો વિશ્વવિખ્યાત હતું, પણ આજે પરાધીનતાની દીલી ક્યાળે ચાંટતાં એનું નામ ફૂળ્યું — તે દીલી ફરીથી શ્રીટ અને દુનિયાભરમાં પાછી શ્રીતિ વ્યાપે. ૧૧ અમાપે — અપાર, ખૂબ. પ્રથમથી જ એટલે કે ઇતિહાસની શરૂઆતથી જ હિન્દુસ્તાન તો તારું ખૂબ માનીતું છે. તે પાછું બ્રહ્મ પ્રતાપે — ઈશ્વરને પ્રતાપે ‘ભણી ભણી શૂર થઈ’ને ‘જરા લેશે’

૩. અવસાન સંદેશ : આ કવિતા વિષે લખતાં કવિ પોતે જ કહે છે કે, ‘એક વખત હું એવા તો મનના ગભરાટમાં હતો કે મેં નવરૂં કે હવે મારું મોત વહેણું યશે ને હું મરીશ ત્યારે મારાં પ્યારા પ્યારીઓને ખૂબ દુઃખ યશે. એ કપરથી મેં એ કવિતા જોડી છે.’ ૨ રસપાન : સાહિત્ય દ્વારા કરાવેલું રસપાન. ૩. પ્રેમી અંશ — ભવા, પ્રેમાળ આત્માઓ. ૪. પણથી — આગ્રહ રાખીને, જક્કીપણથી, ખાર રાખી. ૫. પીડમાં : મરણથી યતી પીડા. ચીડથી — ‘શઠ શત્રુ મારું ભૂંડું બોલશે, તેથી તમે ચિડાશો.’ ૬. રણથી — ભવરૂપી રણમાંથી. ૭. જગતમથી — જગતના

અધારામાંથી. 'જગતમાં અનેક ગણરાટો હોય છે, તે ગણરાટ રૂપી જે અધારતેમાંથી તમે છૂટશો'. ૮. લેખ ચિત્રથી — લખાણથી. શરીર પડશે પણ એ તો દેહતું અવસાન છે. નર્મદ તો એનાં લખાણો વડે 'દમથી' જીવશે. અને 'શત્રુ પણ મારું' વીરપણું, સત્યપણું, રસિકપણું ને ટકીપણું લખાણશે. ૧૨. જનન મરણ — જન્મતું અને મરણું એ તો જગતનો નિયમ છે. એ તો ચાલતું આવ્યું છે. ને એમાં કંઈ નવાઈ પામવાપણું નથી.]

૧. શરદ

[તોટક]

નદીનાં સરતાં નીર થીર રહ્યાં, મળથી છૂટી આરસ શુદ્ધ થયાં;
સઘળે સ્થિરતા જ સફાઈ થઈ, પણ જેવી હું તો હતી તેવી રહી.
દરિયો તજી ગર્વ ધીમે જ પડ્યો, બહુ થાકથી વહાણસું ના જ નડ્યો;
સહુ બંદર કેરી જીદાઈ મટી, પણ જેવી હું તો હતી તેવી રહી.
જૂથમાં સર ઉપર રોજ રમે, બતકો બહુ હંસ કલોલ કરે;
હીલવે જીભ માછલીઓ રસથી, પણ જેવી હું તો હતી તેવી રહી.
ખૂબ ઇદીવરો સૂરખિંબ થકી, કુમુદી વળી કૈવલ અંદ્ર થકી;
સરખાં ફૂલ શોભી રહ્યાં જ ખીલી, પણ જેવી હું તો હતી તેવી રહી.
ખૂલતું જ બપોરિયું માલતી ને, પૃથિવી ભરપૂર સફેદ ફૂલે;
વળી કાશ તણી દીપતી ચમરી, પણ જેવી હું તો હતી તેવી રહી. ૧૦

૨. ફરી જોખનિયું આપે

ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોખનિયું આપે;	
હિંદદેશને થાપે, હરિ તું નિજ કરીને થાપે.	ટક
ભર જોખનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, તારે યોગ્ય શરાપે.	હરિં
તન મન ધન તે ગુમાવી બેઠો, મદ આળસને પાપે.	હરિં
વીલે મોઢે તે રાજે ટટજે, રિખાયે ત્રણ તાપે.	હરિં
ભણ્યો શુર તે આજ નણાયે બહેમી કાયર છાપે.	હરિં
પુત્રપુત્રી યશ અલાપ કરતો, તે રોયે છ વિલાપે.	હરિં
શિક્ષા ધટતી થઈને લાગી, તું વણ કા ફુઝ કાપે ?	હરિં
પસ્તાતા ડાહ્યા પર કરવી કૃપા હવે માખાપે.	હરિં

નરસિંહરાવ દીવેટિયા

[પહેલું કાવ્ય યશોધરાએ બુદ્ધને પૂછેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે છે. યશોધરા પૂછે છે કે, 'હે બુદ્ધ, તારું જીવન જે આટલું બધું પ્રેમપૂર્ણ બન્યું છે તે પ્રેમની એ પ્રેરણા ક્યાંથી મેળવે છે? એ પ્રેમનો સંદેશ અને ક્યાંથી મળે છે? અને સાથે સાથે તારો પ્રેમ પણ શો સંદેશો આપે છે?' બીજી પંક્તિથી બુદ્ધનો જવાબ શરૂ થાય છે. બીજી કડીના અંત સુધીમાં કવિ કુદરતમાંથી સંદેશ મળ્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે. (સરખાવો ઉમાશંકરનું 'ગીત ગોત્યું'.) એ વર્ણનમાં સાગરપટ પર વેરાચેલી ચંદ્રિકાનું ફેરું સરસ વર્ણન ક્યું છે! ત્રીજી કડીથી કાવ્યમાં પક્ષટો આવે છે. (સરં 'ગીત ગોત્યું'માં સેંથીની વાટે અને લોચનને ઘાટેથી એ રીતે આવતો પક્ષટો) એ પક્ષટો માનવભાવ પ્રતિભા છે. કોઈ યુવતીના પતિની જીવન-હોડી જીવન અને મૃત્યુના પ્રૌઢ તરંગ વચ્ચે ઝાલા ખાઈ રહી હોય તે વખતે તે યુવતીના ગનની શી સ્થિતિ હોય? દેવી અડગતાથી, ધીરતાથી અને આશાસરી તે પતિની સેવા શુશ્રૂષા કરતી બેઠી હોય છે! પણ તે વખતે તેના અંતરમાં તો આંસુ જ હોય છે ને! પણ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિની સુવાસવાળાં એ ફૂલો કેવાં સુંદર બની રહે છે! વળી પાછા કવિ કુદરત તરફ જાય છે. (સરં 'ગીત ગોત્યું'.) ને વળી પાછા માનવભાવમાં ઊતરે છે. આવી રીતે પાછળની પંક્તિઓમાં પણ આવે છે. બાળકને સ્વર્ગ અને મર્ત્ય જીવન વચ્ચેના અંકડાડાંરૂપે કવિએ વર્ણવ્યું છે. આપણા શ્રી. નાનાલાલ કવિએ બાળકને 'પ્રભુના પયગમ્બર' તરીકે ઓળખાવ્યું છે — એનો એક જ અર્થ છે કે બાળક ભોળું, સરળ, પાપરહિત હોઈ નિર્દોષતાની મૂર્તિ જેવું છે. અને નિર્દોષતા સ્વર્ગ અને મર્ત્ય લોક વચ્ચેના અંકડાડાં જેવી છે.

બીજા કાવ્યમાં એક દંડુણ સત્ય ઘટના કવિએ કતારી છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ ના ડિસેમ્બરની છઠ્ઠી તારીખે, રત્નાગિરિ જિલ્લાની ઉત્તરની હદે આવેલી સાવિત્રી નદી જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાએ એક નાવડી ઊંધી વળી ગઈ. જે સ્થળે એ અકસ્માત થયો તે સ્થળની નજીક જ બાનકોટનો કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં તે વખતે આર્ચર એલેટ નામનો એક સિવિલિયન હતો. તેની પત્ની સોફિયા માસિંયા (ઉમ્મર ૫૫

૨૬) અને દીકરી એકલ હેરિયેટ (હમ્મર દિવસ બત્રીસ) એ હોડીમાં હતાં. પત્ની લાંબે ગાળે પતિ પાસે આવતી હતી, પતિ પત્ની એકબીજાને મળવા કેવાં આતુર હશે ! ‘એ આવ્યો કિલ્લો ! એ દેખાય આર્થ ?’ ને ‘ઓ આવે સોદિયા !’ એમ બન્ને પતિપત્ની થરકતે હૃદયે પોતાના મન સાથે વાત પણ કરી રહ્યાં હશે ત્યાં હોડી ઊંધી વળી ગઈ અને બીજા તેર છંદો સાથે એ મા દીકરી પણ ફૂળી ગયાં. કેવી કુરુણ ઘટના !

‘ચિત્રવિલોપન’ એટલે ચિત્રનું લોપ થઈ જવું—ભૂંસાઈ જવું. કયું ચિત્ર ભૂંસાઈ ગયું ? પહેલી જ કડીમાં કવિએ એક સરસ ચિત્ર દોર્યું છે. એમાં સંધ્યાને એક સુન્દરી તરીકે કહી તેના ખોળામાં શુક્રતારાફળી બાળક્રીને રમાડતી કવિએ વર્ણવી છે. એવું જ બીજું ચિત્ર હોડીમાં ફેટેલી પેલી ગોરી યુવતી અને તેની બત્રીસ દિવસની બાળક્રીનું છે. સંધ્યા અને યુવતી, શુક્રતારા અને બાળક્રી વર્તમાન સુખમાં મગ્ન છે. પણ સંધ્યાનું એ સુખ કેટલી ધડીનું ? એ પ્રશ્નમાં કવિએ સુન્દર ધ્વનિ મૂક્યો છે. શુક્રતારા પણ આકાશમાં કેટલી ધડી રહે ? રાત આવતાં તો એ ચિત્ર ભૂંસાઈ જશે. એવું જ તો પછી પેલા બીજા ચિત્રનું નથી થવાનું, એ જોડી જોડી ભીતિ કવિતા વાંચતાં આપણા મનમાં રહ્યા કરે છે. સાવ અનુસાર બદલાની છંદરચના આ કાવ્યના પ્રવાહને કેવા વેગ આપે છે તે જોજો. નાવહું એકાએક જાણું વળવા માંડતાં ખંડ હરિગીતમાંથી ઉધોર અને તરત જ ઉધોરમાંથી અર્ધ બુજંગીમાં થવું છન્દનું પરિવર્તન કાવ્યના હેતુને ખૂબ પોષક નીવડ્યું છે.]

‘પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ?’

યશોધરા :

‘તુંજ પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ?’

શુદ્ધદેવ :

[ખંડ હરિગીત]

‘વ્યોમ ભૂરા હાસથી હસે નિર્મળ વેશમાં,
લખ્યા કોમળ કર ચક્રી મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ૧
ચન્દ્રિકા સાગરપટે સૂતી વેરી કેશ ન્યાં,
લેખની દિવ્ય જ લખે મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ૨
મૃત્યુ ને જીવનતણા તુંગ પ્રૌઢ તરંગ જે,
ઝૂંઝતા કંઈ કારમા, પ્રિય નાથ નિજ તે મહીં ધૂળે. ૩

યુવતી ભાવ અનન્યથી સેવતી સ્થિર આશમાં,
આંસુ હૃદયે રોપતી, કુમુદો બની જે ખીલતાં, —

મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યાં. ૪

ધન્દ્રધનુ—બુરખો ધરી, હિમશિખરના દેશમાં,
ઝાંખતી રિમત સુંદરી ગિરિદેવી — મુજ સંદેશ ત્યાં. ૫

છાતી સરસું દાબતી બાળ નિજ નવયૌવના,
ચુંબનોમાં ઢાંકતી. કંઈ આંસુ ગૂઢા ભાવનાં; —

મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ૬

ગૂંથતી સરિતા રસે, શુક્રને નિજ કેશમાં,
નાચતી ઊલટે હસે; — મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ૭

સ્વર્ગ સાથે જોડતું મર્ત્ય જીવનને સદા;
શિશુ હસતું દોડતું; — મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યાં. ૮

‘નૃપુરજ’કાર’માંથી

૨. ચિત્રવિલોપન

[ધન્દ્રધનુ વસંતતિલકા વત્ત]

સંધ્યા રમાડે ધરીને ઉછંગે
આ શુક્રતારાકણીને શી રંગે!
ને સિંધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
જેતી રહી રસથકી રવિનાથ પેલો.
પ્રોતેથી પીતી સુખ વર્તમાન
ને ભાવિનાં રમ્ય સુણતી ગાન,
સ્વપ્ને ન જેતી અતિગૂઢ ઘેરું
એ ચિત્ર દૂર વસતું લયકાળ કેરું.

[અનુષ્ટુપ]

સાવિત્રી સિંધુમાં વહેતી, તરંગો ઊછળે તહીં,
નાવડું નાચતું તેમાં આવતું જો! દીસે અહીં.
યુવતી તે વિગે બેઠી, બાળકી છાતીએ ધરી,
પ્રેમવાત્સલ્યના પાના અમોલા શા વલ્લા ઝરી.

[ખંડ દરિગાત]

‘નાવડું હંડારજી વેગથી, સંભાળથી,
 ઓ ખલાસી કુશળ ઓ ! આ મોંઘી છે મુજ બાળકી.
 લાડકી મુજ જગ વિષે આવી એક જ માસથી,
 તોય મુજ હૈડે વસી દિન અણગણ્યા ત્યમ માસતી.
 સિંધુતટ પેલો ઊંચે દુર્ગ પર્વતટોય ને,
 નાત ત્યાં તુજ વાટડી જોતા કિભા ધરી મોદને.
 થાથું બેળાં ક્ષણમહી, દીર્ઘ વિરહ જ છેદીને,
 પ્રથમ દર્શન આંકતાં કંઈ ચુંબનો કરશે તને.
 નાવડું આ સિંધુમાં કિછળે કંઈ વેગથી,
 હૃદય પણ મુજ નાચતું દે નાલ તેને પ્રેમથી.
 પ્રેમસાંકળ ને રૂડી મધુર બે—અમ ઉરની,
 ખીડતી દહ તેહને તું કનક-કડી વણમૂલની.
 દુર્ગ પર જો ! કરકરે ધવલ કર-અંચલ પણે;
 હૈડું આ કંઈ થરથરે, ને પ્રેમમંત્રો શા બણે !
 હા ! મીઠું બુલબુલ માલડું ! ફૂજતું કલરવ કરે,
 લાડકી ! તુજ એ અમી પીતાં ન મન તૃપ્તિ ધરે.
 નાતને તુજ ફૂજનો એ રૂડાં તું સુણાવજે,
 મત્યંલોકે સ્વર્ગની કંઈ દીપ્તિ ક્ષણ જળકાવજે.
 મીઠડી જો વ્યોમમાં શુક્રકણી શી શાભતી !
 હા ! તદ્દપિ મુજ લાડકી એથી રુચિર અદકી અતિ.
 ભૂતભાવિ ભૂલતી, મુખદિંડોળે ખૂલતી,
 સંગ લઈ મુજ પૂતળી, આનંદસિંધુ હું ખૂડી.’—

[ઉચ્ચાર]

‘ઓ ! આ આમ એકાએક નાવડું વાંકું વળિયું છેક !
 ધાઓ ! અરે ઝવનનાય !—લાડકી ! ભર તું મુજને બાથ !’

[અર્ધ બુજંગી]

‘ ખલાસી ! બચાવો ! અરે કોઈ આવો !
 ... દયાસિંધુ ! આવું ! શિશુ સાથે લાવું ! ’

[માલિની]

નિમિષમહીં જ રૂખ્યું નાવડું સિંધુમાંહીં,
 મધુર સુખછબીઓ ને ગઈ જો ! ભુસાર્ધ !
 ઉદધિઉદર સંધ્યા શુક્ર બંને સમાયાં,
 તિમિરમહીં જ ગૂઢાં સિંધુએ ગાન ગાયાં.

‘ નૂપુરલંકાર ’ માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. ‘ પ્રેમના સંદેશ ’ શબ્દો વડે યશોધરા શાનું સૂચન કરે છે ?
૨. ક્યાં ક્યાં બુદ્ધ પ્રેમના સંદેશનું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે ?
૩. ‘ પ્રેમના સંદેશ ’ કાવ્યમાં જે કલ્પના તમને ઘણી ગમી હોય તેનો ઉલ્લેખ કરો.
૪. ‘ ચિત્રવિલોપન ’ શીર્ષક સમજાવો.
૫. ‘ ચિત્રવિલોપન ’ કાવ્ય વાંચતાં દેવી લાગણીઓ તમે અનુભવી તે જણાવો.
૬. ‘ ચિત્રવિલોપન ’ ની પહેલી કડી ચોજવામાં કવિએ ધણું કૌશલ્ય દાખવ્યું છે એમ બતાવો.
૭. તોફાન થાય અને તે પછી જે ગમગીન શાંતિ ફેલાઈ રહે તેણું નાતાવરણ ચિત્રવિલોપનની કઈ પંક્તિ વાંચતાં આપણે અનુભવીએ છીએ તે જણાવી શકશો ?

મણિશંકર ભટ્ટ—‘કાન્ત’

[સ્વૈચ્છિક કાન્તના કાવ્યસંગ્રહ ‘પૂર્વાભાષ’નું ‘કપહાર’ એ અર્પણ કાવ્ય છે. એમાં ‘સખે’ તરીકેનું સંબોધન શ્રી બળવન્તરાય ઠાકોરને છે. શ્રી. બળવન્તરાયે આ કાવ્યના જવાબમાં ‘બહુહાર’ ધારા ખીછમાં એક કાવ્ય લખ્યું છે. તે પણ આ સાથે જોવું. ‘કપહાર’ની રચના સોનેટના પ્રકારની છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ કાવ્ય હૃદયતાના એક મનોહર વર્ણન જેવું લાગે છે. એ દૃષ્ટિએ એની પહેલી આઠ પંક્તિ તપાસો. કવિ કહે છે : સૌમ્ય વયનાં સવારો, એટલે કે તાપથી પ્રખર બનેલાં નહિ પણ શાન્ત સુન્દર સવારો, ને શૈલશિખર—પર્વતોને શિખરે વિદસી રહેલાં, તેને જોતો જોતો દે પ્રિયતમ સખે, તારી સાથે હું ક્યો, અને આપણે ત્યારે શું શું અનુભવ્યું ? કુંજ કુંજમાં મોર ટહુકતા હતા અને તેના પરધા ગગનમાં લહેરાતા હતા તે આપણે સાંભળ્યું. નદી પણ કેવી સરસ રીતે વહી જતી હતી ! તેની આછી આછી લહરીઓ જાણે કે નદી સ્વપ્નમાં દિમત કરી રહી ન હોય અને તે દિમત જ તરંગરૂપે ન દેખાતાં હોય એવી લાગતી હતી તે આપણે જોઈ. એ જોતાં આપણને કેવો આનંદ થયો, કેવા ભક્તિભાવથી આપણાં અંતર તર થયાં ! એ ભાવથી પ્રેરાઈ આપણે નદીને જાણે કે કૂલોનો અર્ધ આપી ‘વિમલ કુસુમોનો ખણુ’ તેના અંતર પર વેર્યો, અને કોઈ રસિક રમણી જેવી એ નદીના અન્તર કપર વહી જતાં એ કૂલોની શોભાથી કિનારા કપરનાં ઝાટો પણ કેવી મુન્ધ કિત્તુકતા અનુભવી રહ્યાં ! અષ્ટકમાં ગૂંથાયેલું આ સુન્દર વર્ણન નવમી પંક્તિ કપર આવતાં ભાવમાં વળાંક ખાય છે. એ વળાંક આ સુન્દર હૃદયતાની, કવિ અને તેમના સખાના મન પર થયેલી અસરના વર્ણનનો છે. શી અસર થઈ કવિના મન પર ? જુદી જુદી જગ્યાએ એ સુન્દર હૃદયતાને અવલોકતા તે ઊભા રહ્યા, તેના અખૂટ સૌન્દર્યનું પાન કરતાં કરતાં મુખમાંથી સહેજે ‘અહો ! કેવું સુન્દર !’ ‘અદ્ભુત !’ ‘અનુભવ !’ એવા તત્ત્વતત્ત્વના ઉદ્ઘોષો નીકળી ગયા. એ બધામાંથી થણા તો હવામાં ઊડી ગયા, પણ કેટલાક કોઈ કોઈ મદન ખીણમાં હજીય પરધા પારતા સચવાઈ રહ્યા છે. તે બધા વીણી વીણી ‘બાંઘ્યા તૂટ્યા આજે ફરીથી મારી વીણામાં બને તેટલી છટાથી અલવું છું, અને તને સૂંબળાવતો તારે ચરણે ધરું છું. એ સાંભળતાં દે પ્રિયતમ સખે, તને જો આપણાં એ મંગલ પદોદો યાદ આવે અને તને

ગમે તો તેની મીઠી સ્મૃતિમાં એનો આજે સ્વીકાર કરજે !'
 ભૂતકાળની મીઠી હૃદયગમ સ્મૃતિનું કેવું નાજુક રેખાંકન ! પણ આ કાવ્યમાં
 કુદરતના વર્ણન ઉપરાંત કોઈ વિશેષ અર્થ રહેલો છે ખરો ? કવિ એ નૂતન
 ઉદ્ગારો ગહન ખીણોમાંથી પાછા વીણવાની વાત કરે છે એ શું ? આ પ્રશ્ન
 ઉપર વિચાર કરતાં તરત જ કળાશે કે કવિ આ વર્ણનમાં જે કંઈ દેખાય
 છે તેના કરતાં ઘણું વધારે કહે છે. 'ઉદ્ગારો' એટલે કાવ્યો. સવારો
 એટલે જીવનનું સવાર. શૈલશિખરો એટલે મહત્વાકાંક્ષા, ઉચ્ચ અભિલાષા,
 ભાવના, આદિનાં શિખરો. મધૂરો એટલે વિશ્વસાહિત્યના મહાન કવિ,
 તત્ત્વચિન્તકો આદિ — આમ આખા કાવ્યને એક રૂપક તરીકે લેતાં સરસ
 વ્યંગ્યાર્થ એમાંથી નિષ્પત્ત થશે — જે એ કવિતાને આપણી એક ઉત્તમ
 કવિતાને પદે સ્થાપે છે.

ખીણું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં વર્ણસગાઈના એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂના
 તરીકે જાણીતું છે. ચંદ્રનો સાગર 'પર ઉદય થતો જોતાં કવિના મનમાં
 જે અનેક ભાવનાં પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે કવિએ 'લલિત કોમલ કાન્ત
 પદાવલિ'માં ઉતાર્યાં છે. 'પંક્તિ પંક્તિએ કવિએ એમાં ચિત્રો સન્ન્યા'
 છે. દા. ત. 'જલધિજલદલ' સમાસ થોજી સાગર કોઈ એક વિરાટ
 કમળ ન હોય એવો આપણને કવિ બાસ કરાવે છે.]

૧. ઉપહાર

[શિખરિણી]

ક્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે ! સૌમ્યવયનાં
 સવારોને જોતો, વિકસિત થતાં શૈલશિખરે;
 અને કુંજે કુંજે શ્રવણ કરતો ઘાસ પરના
 મધૂરોની કેકા ધ્વનિત ધસતી ન્યાં ગગનમાં !
 તરંગોનાં સ્વપ્રસ્મિત સરિતમાં ન્યાં વિલસતાં
 વિલોક્ષીને વેર્યો વિમલ કુસુમોનો ગણુ, અને
 સરી ચાલ્યો તે તો રસિક રમણીના ઉર પરે,
 અને ત્યાં પાસેનાં તરુવર રહ્યાં ઉત્સુક બની !
 ફરી સ્થાને સ્થાને, કુદરત બધીને અનુભવી,
 ક્યાં ઉદ્ગારો તે બહુ બહુ હવામાં વહી ગયા;
 સખે ! થોડા ખીણો ગહન મહીં તોયે રહી ગયા,
 કલાથી વીણામાં ત્રુટિત સરખા તે અહીં ભરું,

અને તેને આજે તરલ ધરું તારા ચરણમાં,
મમે તો સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં.

૨. સાગર ને શશી

[દોહાવેલો શ્રવણા]

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહ ધન, કુસુમવન વિમળ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગનમાંહી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલરસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમશતી
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી,
કામિની કોકિલા કેલિકૂળન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય બરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણિ સમી સરલ તરતી.
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્લાસ ધરતી !

૫

૧૦

‘પૂર્વાભાષ’માંથી

રૂપાધ્યાય

૧. કવિ ચોતાના મિત્રને ક્યો હપહાર આપે છે ?
૨. ‘હપહાર’ કાવ્યને ચિત્રો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય એવી કોઈ શક્યતા તમને લાગે છે ? જો તમને એ શક્ય લાગતું હોય તો ક્યાં ક્યાં ચિત્રો વડે તમે એ કાવ્યના અર્થને સ્પષ્ટ કરશો ?
૩. ‘હપહાર’નો વ્યવ્યર્થ સમજાવો.
૪. ‘સાગર ને શશી’માંથી વર્ણુસંગાઈવાળી પંક્તિઓ તારવી, એ સંગાઈ ક્યા ક્યા વર્ણુને આભારી છે તે બતાવો.
૫. સાગર ઉપર શશીને લહેરાતો લેતાં કવિના મનમાં ક્યા ભાવો જાગે છે તે જણાવો.

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર

[સામાન્ય લોકો પણ સમજી જીલી શકે એવી વાણી અને એવા ભાવ કવિએ આ કાવ્યમાં ગૂંથ્યા છે. ભાઈબીજનું મંગળ વહાણ વાયું છે, બહેન તેના વીરાની રાહ જુએ છે. પણ તે એટલી તો અધીરી છે કે જરી જરીમાં એને ચિંતા થયા કરે છે. ‘કેમ વીરો ન આવ્યો હજી ? શું થયું હશે ?’ આવી આવી, જે સાચાં રનેહીઓને થાય તેવી ચિન્તાઓ તેના હૃદમાં સતાવી રહે છે. એ સર્વ સામાન્ય અનુભવ કવિએ કેવી સરસ રીતે આ કાવ્યમાં ઉપાડી લીધો છે ! અને પછી ભાઈ આવે છે, ભાઈબહેન મળે છે, પિયર આપ્યું નાણું તેની આસપાસ આવી રહ્યું હોય એવું જે વાતાવરણ બીજું થાય છે તે કવિની બાંડી સહાનુભૂતિ અને આપણા કૌટુંબિક જીવનની વિગતોને અવલોકવાની કુશળતા બતાવે છે. વળી એકલી બહેની જ ચિન્તા નથી કરતી ! એના સાસરાનાં બધાં જ ચિન્તા કરે છે ! મુખી કુટુંબજીવનનું કેવું સુંદર ચિત્ર ! આ કવિએ આવાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો તેમની રાસતરંગિણીમાં આપ્યાં છે.

આ કાવ્ય રાસની ઢબનું છે. રાસ જેવાં ગેય કાવ્યોમાં પ્રાસનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વનું છે. કેટલીક વખત કેટલાક કવિઓ માત્ર સ્વરપ્રાસથી ચલાવી લે છે. જેમકે આભ-પાટ. પણ ગેય કાવ્યોમાં આથી ઘણી મોટી ક્ષતિ આવે છે. શિખરિણી, મન્દાકાન્તા આદિ અક્ષરમેળ છંદોમાં ગેય-તત્ત્વ ગૌણ હોઈ પ્રાસની જરૂર નથી રહેતી, પણ ગીતોમાં તો તે અનિવાર્ય બને છે. ‘ભાઈબીજ’માંના પ્રાસો શિથિલ છે, અને એટલે અંશે એમાં રસક્ષતિ આવવા પામે છે.]

ભાઈબીજ

[લક્ષમણ ! લક્ષમણ ! બન્ધવા રે વેરી કોણે રે લખિયા.-એ દાળ]

જોયા આંખા, જોયી આંખલી રે નીચી વાડીની વેલી,
જોયી ચડે નીચી બિતરે રે આજ બહાવરી બહેની.
વીરની વાટ ચિલોકતાં રે એની આંખડી ફાટે,
સારી લાગે નહિ સહિયરો રે, એને ઘરમાં ન ગોઠે.
બિભો રહ્યો આવી આંગણે રે રવિ રંગનો રાતો,
આવ્યો નહિ એવો બિજળો રે મારો માડીનો ખખે.

વેણનાં દર્ધ વધામણાં રે ગયા વાયસ વહેલા,
વહાલાંને ઘેર જઈ વસ્યા રે પન્થવાસીઓ પેલા.
વાટ લાંબી વસમી ઘણી રે, આડાં કોતર જોડાં,
ડોલી રહ્યા બહુ ડુંગરા રે કાંઈ ભૂતથી ભૂંડા.

૧૦

મૂંઝવતી રહી મારગે રે ઝાઝાં ઝાડની ઝાડી,
વાધ, વરુ, વનવાંદરા રે ડર આપતા દા'ડી.
પાછો વળ્યો હશે પન્થથી રે રખે ભાર્મિ એ ભીરુ,
સિંહ તણા સ્વર સાંભળી રે હશે ઉર ઉતાર્યું.

૧૫

શીતળ કાં વડછાંયડે રે એને નીંદર આવી,
સ્નેહભર્યાં કંઈ સોણલે રે રોકી રાખ્યો રિઝાવી.
શકુન હશે નહિ સાંપડ્યા રે એને આજ હિમંગી,
ઘેરી રહ્યા ઘરગોઠિયા રે મુખદુઃખના સંગી.

ભૂલી ગયો ઉરભાવમાં રે કાં તો આવતાં કેડો,
બહેનવિન્નેગનો બન્ધવો રે ઘડી એકમાં ઘેસો.

૨૦

માંદી પડી કાં તો માવડી રે એની નજરને ઝંખી
વસમી વિન્નેગની વેદના રે શકે ક્યાં લગી સાંખી
હૈયું રાખ્યું હશે હાકલી રે દર્ધ કૈંક દિલાસા,
તૂટી પડ્યું હશે તાપથી રે ત્યજી આખરે આશા.

ભાભીએ કાં હશે ભોળવ્યો રે કંઈ દોષ દેખાડી,
રોકી રાખ્યો રસ પાઈને રે મન મોહ પમાડી;

૨૫

ખાત્રી પડ્યાં હશે બાલુડાં રે કાલુ બોલતાં કોટે,
એ મુખસ્વાદ મુધાભર્યો રે ક્યમ છોડતાં છૂટે ?
ભાભલડી ! તુજ ભાવની રે ભલી વાધજો ભરતી,
વહાલસોયા મારા વીરના રે રે'જે હૈયાને હરતી;

૩૦

અમર હેવાતન બિજળું રે રહો જીવતી જોડી,
રાજ તપો રણિયામણું રે મારી આંખડી ટાઢી.
તારો પતિ, મારો બન્ધવો રે એવા ભેદ અનેરા,
ભાગ નથી કાંઈ ભાવમાં રે પન્થ નેહના ન્યારા;

દેવે દીધો મુજ દેખતાં રે તે તો તારો ને તારો. ૩૫
 ભાઈના ભાવે ભીંજવતો રે દિન એક અમારો.
 આજ બહેની તણે બારણે રે ઘટે વીરનાં ઘોડાં,
 આજ બહેની તણે આંગણે રે એનાં નાવણ રૂડાં;
 આજ બહેની તણે ઓરડે રે એનાં આસન ઊંચાં,
 આજ બહેની તણે અંતરે રે એનાં વેણનાં વાજાં. ૪૦
 સાસુ સંભારે સવારથી રે, જુએ વાંટ જોડાણી,
 પૂછે પાડોશણ પળપળે રે, શાયે સહિયર શાણી;
 હાંસી કરી રહી હેતની રે કંઈ નણદલ નાની,
 ખોલી શકે નહિ બહેનડી રે છળી ઊઠતી છાની.
 ઓ રજ ! ઓ રજ ! ઊડતી રે આવે અંબર વીંધી, ૪૫
 જોને વિહંગ વધામણે રે પળે પાંખ પસારી;
 હણહણતી કંઈ હાકલે રે એ જ ઘૂમતી ઘોડી,
 એ જ હલકભરી હાંટણી રે મારા વીરની મીઠી.
 એ જ રજેભયુ રાતડું રે મુખ વીરનું વહાલું,
 એ જ ઝૂંકે હિર ઝોગલું રે વાંટી પાઘમાં પેલું; ૫૦
 આતુર શી અવલોકતી રે એની આંખડી બીની,
 એ જ સુધા ઉર સિંચતી રે ફૂલ વેરતી વાણી.
 વીરને આસન ઓપતાં રે ઊંડા અંતર કરાં,
 નીર નિરંતર નેણનાં રે વહે નાવણ દેવા;
 ભોજનિયાં મનભાવતાં રે પીવા વેણનાં વારિ, ૫૫
 વાટનો થાક વિતાડવા રે શીળી ગ્રાણ-પથારી.
 આજ પિયર એને આંગણે રે વચું સામડું આવી,
 સાખ સગાંતણા સંગનો રે રહ્યો રંગ રિઝાવી;
 કેક વાતો હતી કાળજે રે એને એક ન સૂઝે,
 ઊભા હતા કંઈ ઓરતા રે પણ એક ન ઊગે. ૬૦
 રે'જો અમર રસનો ભર્યો રે જોણે એ દિન દીધો,
 જુદો કરી જૂઠા જગતથી રે સુધાસિન્ધુએ સિંચ્યો;

આવે અનેક આશાભરી રે સખી બીજી સોહાગી,
બન્ધુ મિલાવણુ બીજડી રે આ તો માવડી મીઠી.
રાત વીતી ગઈ વાતમાં રે વહેલાં વહાણુલાં વાયાં. ૬૫
હાય ! વિદાય વીરાતણી રે કંપે જોઈને કાયા.
રાત અધીરીની આંખનો રે ભર્યો તેજનો તારો,
વહાણભરી તણે વાલ્યમો રે રહે રોકતાં શાનો ?
સુખનાં વહી ગયાં સોણુલાં રે હરે અડક્યાં ન અડક્યાં, ૭૦
વાધ્યો દાવાનળ દુઃખનો રે ફરી બીતર બડકાં;
સૂની સમી બની સારિકા રે પાછી પિંજરે પેડી,
બારમાસી તણે બારણે રે જઈ બીજ એ બેડી.

‘રાસતરંગિણી’માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. ભાઈબીજ ક્યે દિવસે આવે છે ?
૨. ‘ભાઈબીજ’ ઉપર, તેનું મહત્ત્વ દર્શાવતો, એક નિબંધ લખો.
૩. આ કાવ્યની કેટલીક સરસ પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરો.
૪. આ કાવ્યમાંના શિથિલ પ્રાસનાં જોડકાં બતાવી તેથી એના રસ ઉપર દેવી રીતની અસર થઈ છે તે બતાવો.

બળવંતરાય ઠાકોર

[પ્રસિદ્ધ રશિયન સાહિત્યકાર ટુર્ગેનીયે એક ગદ્ય કાવ્યમાં, પોતાના બચ્ચાને બચાવવા માટે એક શિકારી કૃતરાના મુખમાં એક નાનુક પંખિણી દેવી વીરતાથી જંપલાવી પોતાના પ્રાણ આપે છે તેને લગતો એક અતિ મર્મરંપણી પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે—માત્ર ચૌદ પંદર પંક્તિમાં. તેમાંથી કથાવસ્તુ ઉપાડી શ્રી. બળવન્તરાય ઠાકોરે આ કાવ્ય લખ્યું છે. બાવને અનુરૂપ દેવા નવા નવા સમાસો યોજી કવિ અર્થઅમટ્કૃતિ લાવી શકે છે તેનાં અનેક ઉદાહરણ આ કાવ્યમાંથી મળશે. ક. ત. ૧૯મીથી ૨૭મી પંક્તિ સુધીમાં કૃતરામાં દિસ્ય ભાવ પ્રગટ્યો તેનું વર્ણન ન્હોતો. ‘આદૃષ્ટ (લંબાયેલી) બંકિમ (વાંછી) તળી રહી ડોક લંધ્વં (લંચા)’ કેવું સચોટ ચિત્ર ખડું થાય છે ! અને એ વર્ણનથી વાચકના મનને કવિ બોલે.

કોઈ દૃઢ ચૂડમાં પકડી રાખવા માગતા હોય તેમ આકૃષ્ટ, ખંડિત અને
 ઊર્ધ્વમાંના જોડાક્ષરોનો થડકો ઉચ્ચારોમાં કેવી દૃઢતા આણે છે ! અને
 ‘મ્હોરો બન્યો તડિતતીક્ષ્ણ’—એ કૃતરાના મુખ પરના ઝનૂની ભાવને
 વ્યક્ત કરતી પંક્તિ જુઓ ! તડિતતીક્ષ્ણ—વીજળી જેવો તીક્ષ્ણ—એ
 સમાસ નોંધવા જેવો છે. એવી જ રીતે પછોની ઢગલી પર પડેલા
 પંખીના નાજુક બચ્ચાના વર્ણનમાં કવિએ જે રાખેલો ઉપયોગ કર્યો છે
 તે બધા પણ કેવા એ ચિત્રને સુરેખ બનાવી મૂકે છે ! જુઓ પંક્તિ. ૩૩-૩૪.
 એવી જ રીતે હિસ કૃતરો અને નાજુક પંખિણી એ જે વચ્ચેના વિરોધનું
 ચિત્ર પણ કેવું સાર્ય છે તે પંક્તિ ૪૬ થી ૪૯માં લેજો. આસિદ્ધંત (તરવારના
 જેવા દાંતવાળો) તરીકે એ કૃતરાનું વર્ણન અને ‘ક્યાં પંખિણી ગભરુકાય,
 સમીરગાત્રી.’ એ પંખિણીનું વર્ણન વિરોધનું સુંદર દૃષ્ટાંત છે. સમીર-
 ગાત્રી (પવનનાં જેવાં અંગવાળી) સમાસ થોણ કવિએ કેવો મોટો અર્થ
 સાધ્યો છે ! આખું કાવ્ય આ દૃષ્ટિએ વારંવાર વાંચજો. આ જ ભાગમાંથી
 ભાલુકૃત વૈશંપાયનની આત્મકથા પણ આ સાથે સરખાવી વાંચજો.

૧૫. મય—દાર ૪૯. ૫૨—પીંછાં. ૬૪. ફૂલ—અવરોપરૂપ
 રહેલાં હાડકાં]

માતૃસ્નેહ

[વસંતતિલકા]

ખેલી શિકાર દર્ષ મહેતલ સાર્થોએને
 પેડો હુંચે હસજતો મુજ શાંત કોઠા;
 ઘેરા અશોક વડ નીમ ચમેલીઓના
 છાયા તળે તર થતો પળું મંદ મંદ.
 વાંસે રહ્યા જ હય રાવત વાત ગેણે
 ને દોડતો પિરમતો લઘુ ક્ષણ લેતો,
 જતો ધસી તરુ મહીં, વળતાં ક્ષણમાં;
 સ્વચ્છન્દમૂર્તિ મુજ કેસરી, સાર્થનામ,
 કુત્રે શિકારી મુજ આગળ ચાલતો’તો;
 રસ્તો હતો સુભગ વાંકવળાટવાળો,
 ડાળો અસંખ્ય મળતી હતી સામસામી;
 મધ્યાહનોય નહિ તાપ અહીં દમન્તો,

૫

૧૦

ને ડોકિયાં પ્રતિ પદે ધરતો કરન્ત;
 દેખાવ શાંત સુખરેલ હતો જ રમ્ય.
 જૂનો જૂના મય સમો યમખેદહર્તા,
 ને લેશ નહોતી ગમ કે અસ આજ સંધિ ૧૫
 દૈવે હશે વૃત અહીં જ બતાવવાને,
 વાત્સલ્યનો વિભવ અદ્ભુત સૃષ્ટિમાંહી.
 લાંબા પ્રસારી પગ ઉપર ડોક ઢાળી,
 જોતો ન વા લગિર કેસરિ અર્ધનેને. ૨૦
 ત્યાં સંમુખે ડગ પચીસ જ જોઈ કેંક,
 એ જાગિયો ઝખકિયો બનિયો શિકારી.
 ચિત્તાર્થી મોટ ઉર કાંધે કૂલ્યાં જ પ્રૌઢાં;
 આકૃષ્ટ અંકિમ તળી રહ્યો ડોક બિધ્વં.
 મ્હોરો બન્યો તડિતતીક્ષ્ણ, ગર્ભ બિડી તે ૨૫
 લીલા બધી પલકમાં, પગલાં ચરે આ
 દૂંકાં બિડાલગતિ નીરવ મન્દ દેતો.
 જોયો શિકાર કંઈ એમ નિહાળું ત્યાં તો;
 સામે પચીસ ડગ દૂર જ માર્ગ મધ્યે
 પછો તણી ઢગલી ઉપર જોઈ સાદ ૩૦
 અચ્યું બિચારું હોડવા હોડવા અશક્ત,
 પીંછા તણું જ લધુ ગોળ, મુંવાળું પોચું,
 બારીક ચંચુ થઈ સૂર કરન્ત ઝીણા.
 જોયે જ જોઈ રહ્યો જ્યાં દ્વયગળ સાંધે
 માળો બગોલ મહી, જેહ થકી ગરેલું, ૩૫
 ને જ્યાં હતી પ્રતિસુરો રટતી જનેતા.
 વાધી જઈ કદમ કેંક બિડાલ-ચાલે
 કૂદો અંધીર બની કેસરી કાળ લેતો;
 મેં વારવા કર્યો સિસોટી, પરંતુ ક્યાંથી
 છૂટ્યા પકી પલ્લથી અટકે જ તીર! ૪૦

ખીજી પળે જ બચલું થઈ જાત ભક્ષ્ય,
— સાં ધાઈ ઝટ પડો ઉપરથી જનેતા,
ને કેસરી તડિતતીક્ષ્ણ ભરે છલંગ

છેલ્લી, ત્યહાં ગજળ શૌર્યભરી ધસન્તી
એણે અક્ષાળો નિજ જાત કરાવ મોંમાં!
ક્યાં કેસરી ગિરિ સમો, અસિદ્ધન્ત જોડો

૪૫

ચિત્તા વરાહ સહ આથડવા સમર્થ,
ક્યાં પંખિણી ગભરુકાય, સમીરગાત્રી,
સોહામણી પર-થરે, પ્રિય મંળુ કંઠે!
શરી તથાપિ ધસીને ત્રણ વાર પેડી.

૫૦

દંબટ્રા ભયાનકે સિંહ, મુખકાંડ એમાં,
એ ચંચુ, એ નયન, એહ વીંઝાતી પાંખો,
એ તાર ચીસ, સઘળું જ ધસાર ત્રીજે,
નિષ્પ્રાણ નિશ્વસ બની પડિયું ભૂમિમાં
માજો તજી અભય એ કૂંદો આવો જાતે.

૫૫

વેરી કૃતાન્ત થકોંયે ન ડરી લગાર,
જાશે જ જીવ લહોંને પણ દીધ જીવ;
જેતાં સ્થિતિ પલ મહીં ભય સ્વાર્થ જીતી
સર્વોપરી જ ગણીને નિજ વત્સરક્ષા,
માતાતણી જ પ્રણયોર્મિ વિગે તણાઈ.

૬૦

આ અદ્ભુતાનુભવ કેસરીનેય સાલ્યો,
— માતા અરે શિશુ વિશેષ બની વિરક્ત
નીચે મુખે વિકલ એ મુજ પાસ આવ્યો.
માતાતણાં કુલ પરે પર લેઈ લીધાં

— થાશે અખંડ અમરાકૃતિ એ સજેલી;
માતાતણા અકથ લાગ તણી કથા તે
કાચે વસી અવદવીય સદૈવ ગાશે,
વેગે ધસન્ન જનની બચલે સુણી'તી,

૬૫

— જૂની પડી અવશ તે નીરખી શું એણે ?
 કુત્રી નયોં યમ અમોઘ પ્રીત્યો શું એણે ?
 ને તોય કેમ ઊગયું, લલું તે શું એણે ?
 એ તો હતું જ નિજ સૂર ઝીણા કરતું,
 મેં પર્ણ સાથ ઉચલી લઈ લીધું એને;
 ઝાલી રહ્યો ઉર કને વધુ દુઃખ દેવા
 ને કીધું શાંત અતિ નાગ્નુક મન્દ સ્પર્શે.
 સામે ત્યહાં પગથિયે રમતી ગુલાબ,
 દેખી ધસ્યો હરખી કેસરી દોસ્ત દાવે;
 છોડી ય આપુ ભણીં ધાઈ ઉમંગ-ઘેલી,
 આંહિ મૂકી પગ ચડી જઈ એડી રકંધ;
 ને જોઈને અચલું બોલી, — ‘ દિયો મને એ.’
 ‘ પેલું સુરેખ લટકે, પણ ખાલીં તથી
 લાગે ન પંજર ફેડું. રચી, આપુ, તેમાં
 માળો સુનાગ્નુક સુરક્ષિત રંગરંગી
 ઉછેરું મ્હં અચલું એનીં બની જનેતા.’
 ‘ ગુલખી, અરે ઉતર, થા જરી ચૂપ-ડાહી,
 એ ફક્ત પંખિણીં નહીં. હતીં પંખી કાયે
 દેવી મહા અતુલ શક્તિમતી જ કોઈ
 હિંસાત્મ દૈત્ય પશુ કેસરી યે જિતાયો.’
 ‘ એ માત દેહ ત્યજતાં નિજ અચ્યું હુંને
 મોંપી ગઈ, — નહિં જ પંજર પૂરું તેને.
 સ્વાતંત્ર્ય જીવન થકીય વિશેષ બેટી,
 માતે ઉગાર્યું નવ પંજર હેડ કાળે ?
 પાંખો ફૂટે ડિલ ખીલે, રમ ત્યાં લગી તું,
 એને ઉછેર બગિચી સમ ત્યાં સુધી તું :
 મોટું થતાં ગરજ એનીં પતી જશે એ,
 મોટું થતાં જ, ગુલ, દૈશું ઉડાડી એને.’

૭૦

૭૫

૮૦

૫

૬

૬૫

‘આપુ, ભલે. હું પણ મોટ થઈશ ત્યાં તો:
આલે દિયો; પછી થશે જ પછીની વાતો.’

‘ભણકાર ધારા બીજી’માંથી

રૂબાધ્યાય

૧. વૈશંપાયન ચોપટના પિતાનો વધ અને ચોતાનું ઊગરી જહું એ
આ કાવ્યની ઘટના સાથે સરખાવો.

૨. વૈશંપાયન આપવીતી કહે છે તે પ્રમાણે આ બચલા પાસે
આપવીતી કહેવડાવો....પં. ૯૧ ઉપર નિબંધ લખો.

૩. આમાંનાં કેટલાંક સુંદર વર્ણનો તારવી કાઢો.

૪. ઓશિયાળો બનીને વિકૃત શો કેસરી પાછો ફર્યો તેટલે જ આ
કાવ્ય પૂરું થાત તો આ કાવ્યના રસમાં શો કેર પરત તે કહી શકશો?

૫. ગુલ્શનીને આ કથામાં દાખલ કરી કવિએ શું સાધ્યું છે તે જણાવો.

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

[ધસમસતા પ્રવાહની જેમ વહી જતું આ કાવ્ય ગુજરાતીઓના
વીરત્વની ગૌરવગાથા કહ્યારે છે. પાંચાલી-દ્રૌપદીનાં ચીર કાઈ દુઃશાસન
એચી રહ્યો હોય એવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય ત્યારે કૃષ્ણ જેવો આજની
દુનિયામાં ચીર પૂરવા દોડી જનાર કાઈ વીર નીકળશે ખરો? કવિ કહે છે,
‘કેમ નહિ! એ તો છે ગુર્જર વીર!’ ગુર્જર વીર!’ દુનિયા પણ આતુર
નજરે લેઈ રહે છે અને શોષે છે, ‘લેઈએ છીએ હવે કોણ નય છે!’-પણ
તેને એમ શોચતી રાખે તો એને ગુર્જરવીર કોણ કહે? એ તો ‘નવરસભર
નવજીવન’ લાવવા તરત જ હમ્મર કસી ઝૂમ્મે છે. અને એણે શું શું કયું
એ પણ કવિ બીજી પંક્તિઓમાં બતાવે છે. ભાવનાવહનને અનુરૂપ
છંદ કવિએ ચોખ્યો છે. અને પરિણામે એનો પ્રવાહ અતિ વેગભર્યો અને
પ્રાણવાન બન્યો છે.]

ખાંડાની ધારે

[યુગ્મરાવળી છંદ.]

૧

બર આકાશે વાદળ છાયાં, અંધારે વનવન ગૂંચવાયાં.

ઘૂડ ચીખડિયાં જ્યાં ત્યાં ધાર્યાં: કોણ પૂરે પાંચાલી-ચીર?

આશનિરાશે આતમ દાંડી ડોલંતી, દે ઘૈય ન છોડી,
ડગમગતું જગ રહે દગ માંડી : વહારે કોણ જશે નરવીર ?
હોંડાં અજવાળાં જે આવે, ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર !
ઘૂડ ચીખડિયાં શું ત્યાં ફાવે ? ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર
હોંડાં અજવાળાં જે આવે, ઘૂડ ચીખડિયાં શું ત્યાં ફાવે ?
નવરસભર નવજીવન લાવે, ચીર પુરાવે ગુર્જર વીર !

૨

ખૂણે ખૂણે ખોજ કરીને, ઉર ઉત્સાહ ઉમંગ ભરીને,
મરતા પ્રાણે આશ ધરીને, કોણે હોંઘાં કીધાં શિર ?
મસ્તતણી તોડી મસ્તાની, તનધનની કીધી ફર્યાની;
નમ્ર, અભય, સ્વાધીન, સ્વમાની, સાવજ એ ગુર્જર નરવીર !
શું ખાલી ગરજને સૂતા ? ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર !
શું મેઢે જળધોધ ન હતા ? ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર !
શું ખાલી ગરજને સૂતા ? શું મેઢે જળધોધ ન હતા ?
શું ભય ભાળી ઉરખીરુના કદી જણાવે ગુર્જર વીર ?

૩

પગસે પગસે કંટક ભાગ્યા, ચરણ રુધિર ઝરતા ભર લાગ્યા,
પથરે પથરે પ્રાણ જ જાગ્યા, પદ્મપર્શ દૂડી જંજીર;
હૈયાનાં પિંજર સળગાવ્યાં, ભૂત તણાં ભરણાં છોડાવ્યાં.
ફાર નવાં દશ દિશ ઉઘડાવ્યાં : વંદન હો તેને નરવીર !
શું એકલડા આજ પડ્યા છે ? ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર !
એકલડા પણ શર ધડ્યા છે : ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર
શું એકલડા આજ પડ્યા છે ? એકલડા પણ શર ધડ્યા છે;
ખાંડાની ધારે જ ચડ્યા છે, બિરદા બતાવે ગુર્જર વીર !

૪

હો વીર ! સારથિ શું કરશે ? ધર્મ સર્મ ગીતા ઉચ્ચરશે;
અર્જુન રણ ટંકારે ભરશે, તો જ વિજય પામે રણધીર;

છિન્ન ભિન્ન અરિદ્ધા બળ પળશે, બુગબુગનાં અંધારાં ટળશે,
સત્યધન ગિડતી ઝળહળશે, રનેહે જગ છાશે નરવીર !

એ નવજીવન જીવવા આવો ગુર્જર વીર ! ગુર્જર વીર !

એ નવચેતન આત્મ જગાવો ગુર્જરવીર ! ગુર્જરવીર !

એ નવજીવન જીવવા આવો, એ નવચેતન આત્મ જગાવો,
ગુર્જર શૌર્ય જગે અંકાવો, જય જય હાવે ગુર્જર વીર !

‘સાહિત્યકા’માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. આ કવિતાનું મથાળું ‘ખાંડાની ધારે’ શા માટે રાખ્યું હશે ?

૨. જગ શા માટે દગ માંડી રહે છે ?

૩. ‘ધૂડ ચીખડિયાં શું ત્યાં ફાવે ?’ એટલે શું ?

૪. મસ્ત તણી તોડી મસ્તાની . . . સાવજ એ ગુર્જર નરવીર !

— આ પંક્તિઓ સમજાવો

૫. ‘શું ખાલી ગરજને સૂતા ?’ એટલે શું ? કોને માટે કવિ આવો પ્રશ્ન પૂછે છે ?

૬. છેલ્લી કડીમાં ‘સારથિ’ તરીકે કોનો ઉલ્લેખ છે ? કર્તવ્ય કાણે કરવાનું છે ? સારથિએ ? અર્જુનનો રણટંકાર એટલે શું ?

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

['દેવહુમા' (Phoenix ફિનિક્સ) નામનું પક્ષી અરબસ્તાન તરફ થાય છે એમ કહેવાય છે. તે જ્યારે મરી જાય ત્યારે ફરી પાછું પોતાની રાખમાંથી જન્મ પામે છે. આમ એનું મૃત્યુ એ પુનર્જીવન પામવાનું પર્વ બની રહે છે. કવિએ નીચેની ઓજસ્વતી અને દૃઢતાભરી પંક્તિઓમાં, નિરાશા નિવોવીને પરમ આશા માણસ કેમ પામી શકે તેનો સંદેશો એક પંખીના ઉડવારો દ્વારા, અંકિત કર્યો છે.

૨. વાદળ વિશે ‘સાહિત્યપદ્ધતિ’ના બીજા ભાગમાં ગીતો આપ્યાં છે. આ ગીત વર્ષાઋતુ વિશે છે. એ વર્ષાની વાત કેવી છે ? એનો ઉત્તર એક પછી એક ઉઠાવદાર ચિત્રો રજૂ કરીને આપ્યો છે. મધમધ થતી કેતકીની સૂઈનું ચિત્ર કેટલું મનોવેધક છે ! . . . વર્ષાની વાત ખરેખર બીજી

ઋતુઓ કરતાં જુદી જ છે. એણે કેટકેટલા મનોરમ ફેરફારો સહજમાં કરી દીધા ! સૌથી હૃદયમાં વસી જાય એવી વસ્તુ તો ‘કોઈ મીરાંએ ઘનસ્યામ ગાયા’ એ આ ગીતની પરાકાષ્ટાની પંક્તિમાં આલેખાઈ છે. મીરાંએ તો ઘનસ્યામ ગાતાં ગાયા, પણ કવિએ પોતે મીરાં અને ઘનસ્યામ વિષે વર્ણન બદલાને કેરું ગાઈ દીધું !

૭. દેહલદ — ગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીને હચ્છા થાય તે.]

૧. પૃથ્વી

દીસે છ જડ શાંત આ પડ વિશાળ પૃથ્વી તણું,
તથાપિ રસ રુદ્ર એ પડ તળે ઘૂમે તાંડવે.
અને ધૂમી ધૂમી મદે પડ બધાંય ભેદી, મહા
ફલંગ નભથું ભરે જટિલ રુદ્ર જ્વાલામુખી.
સખે, હૃદય એમ આ જડ સમું ભભૂકી ઊઠે;
અને ગહન ચિત્તથી અનનુભૂત લાવા જળી
દહે મૃદુલ ભૂમિકા સકલ માનવી ભાવની;
રહે ન અવશેષ કે સ્મરણગંધ એકે બચી.
નિહાળી નિજ ભસ્મને ક્ષિતિજ પાર જોવા મથું;
વિચારું : ‘કદી ભસ્મથી નવ ચિદંશ જાગ્યો હશે ?’
ત્યહીં વિહંગ કે વદે, ‘સ્વતનુખાખના પુંજથી,
નિહાળ, નવયૌવને અજર પાંખ મારી ઊડે !’

૨. વર્ષાની વાત

વર્ષાની વાત ઘનધેરી સાહેલડી !	વર્ષાની૦
ભીજી ભૂમિની ગંધ શી અનેરી, સાહેલડી !	વર્ષાની૦
મેઘછૂપી વીજ શી જલદુર્ધ સાહેલડી !	વર્ષાની૦
મધમધતી કેતકીની સૂઈ સાહેલડી !	વર્ષાની૦
વસી વાદળના વાયુમાં આવી સાહેલડી !	વર્ષાની૦ ૫
મોર કોયલ બચેયે જુલાવી સાહેલડી !	વર્ષાની૦
રાણી દોહદવતી કે રાજે સાહેલડી !	વર્ષાની૦
આજાં આંજણ આંખે આંજે સાહેલડી !	વર્ષાની૦

કોઈ કન્યાએ કોડથી જોઈ સાહેલડી !	વર્ષાની૦
કોઈ મુઘાએ મોહિનીમાં રોઈ સાહેલડી !	વર્ષાની૦ ૧૦
ફરી પ્રૌઢાને યૌવન આવ્યાં સાહેલડી !	વર્ષાની૦
ભલાં ઘરરખુનેય ભરમાવ્યાં સાહેલડી !	વર્ષાની૦
કો વિજેગણના શ્વાસ રૂંધાયા સાહેલડી !	વર્ષાની૦
કોઈ મીરાંએ ધનશ્યામ ગાયા સાહેલડી !	વર્ષાની૦

સ્વાધ્યાય

- ૧. વર્ષાઋતુનો પ્રભાવ આ ગીતમાં શી રીતે સૂચવવામાં આવ્યો છે ?
- ૨. વર્ષાએ આ કેરફાર કર્યા ?
- ૩. પૃથ્વી અને ચિત્તની કેવી રીતે સરખામણી કરવામાં આવી છે તે બતાવો.
- ૪. આ કાવ્યોમાંથી શું સૂચિત થાય છે ?
- ૫. બંને કાવ્યોમાં ક્યાં ક્યાં ચિત્રો અંકિત થયાં છે ?

જુગતરામ દવે

[અપાર વિરહવ્યથાનું આ ગીત છે. જાણે મીરાં કનેથી અત્યારના કવિના કંઠમાં ભૂલું પડ્યું ન હોય એટલું હૃદયની સચ્ચાઈ અને આરત ભર્યું એ છે. પણ આજના કવિનો એ ભાવને લાભ પણ મળ્યો જ છે. સામાન્ય રીતે પ્રિયવિરહનાં—પ્રભુવિરહનાં ગીતોમાં આપણને જ જાણે વિરહ નડતો હોય એવું વર્ણન હોય છે. આ કવિના કાવ્ય પ્રમાણે તો સામાને પણ આપણા જેટલો જ વિરહ નરે છે એમ બતાવ્યું છે. ‘અહીં મેં માંડી, તહીં તેં માંડી,’ ‘તું મારાં—હું તારાં ઝીલું,’ ‘આ પા બિછળે, તે પા બિછળે,’ વગેરે પંક્તિઓથી સમાનતાનું વાતાવરણ જન્મે છે.

અંતરપટ ‘ઝાકળઝીણું’ છે, એક વાર તો સહેજ ઊપડી પણ ગયું હવું, પણ પાણું વચ્ચે ઊતરી આવ્યું. એ બહુ ખરાબ થયું, કેમકે એથી તો ઊલટી સામાને માટે ઉત્કંઠા વધારે તીવ્ર બની. સામાને ક્ષણાર્ધ માટે પણ જે જોવાનું બની આવ્યું તે પછી તેના આકર્ષણમાંથી છૂટવાની આશા કેવી ? વળી અંતરપટની પેલી પારથી આણસારે પણ સનતે આવ્યાં કરે છે. ‘રાગ’ સંભળાય છે, પણ પૂરેપૂરો મિલનનો જોગ ખાતો નથી, રંગ જન્મતો નથી.

અત્યંત આરબ્ધપૂર્વક તેમ જ ભારંભાર ઝાઝુતાથી અને સરળતાથી હૃદયની એક સૂક્ષ્મ અને મસ્ત લાગણી આ ગીતમાં રબ્ધ થઈ છે.

અંતરપટ તે પટ હોય તો દેખાતું જોઈએ. દેખ્યા વગર તેને ‘અંતરપટ’ તરીકે ઓળખાવું શી રીતે? તો પછી તે ‘અદીઠ’ કેવું વળી? — આને અવળવાણી કહે છે. ‘ચાર હાથની દુધી રે છ, પાંચ હાથનું બી રેછ’ તેમ જ આપણા કવિ નાનાલાલનું ‘લહરીયાં સાગરમાં ન સમાય’ (લહરી-મોઝું સાગરમાં માતું નથી એ કેવું? લહરી બીઠી છે તો સાગરમાંથી જ ને?)—એ અવળવાણીના દાખલા છે.]

અંતરપટ

અંતરપટ આ અદીઠ !

અરેરે ! આહું અંતરપટ આ અદીઠ !

અહીં મેં માંડી, નહીં તેં માંડી, આંખની આતુર મીટ;

પળ ઊપડી પટ પુનઃ બિડાયું, વા વાયો વિપરીત. અરેરે ! ૦

તું મારાં — હું તારાં ઝીણું વિરહે બ્યાકુળ ગીત;

રાગ સુષ્પ્યો પણ રંગ ન રેલ્યો, વસમું એ સંગીત. અરેરે ! ૦

આ પા ઊછળે, તે પા ઊછળે, હૃદયો ભરી ભરી પ્રીત;

આકર્ષણ, પણ સ્પર્શ નહીં ક્ષણ, એન પડે નહિ ચિત્ત. અરેરે ! ૦

ખીણ કે ખાડી, નદી નથી આડી, વંડી વાડ કે ભીંત;

હાથ ચડે નહિ તોય નડે આ ઝાકળઝીણું ચીર. અરેરે ! ૦

સ્વાધ્યાય

૧. આને પ્રભુપ્રાર્થના લેખી આખું રૂપક ઘટાવો. ‘અંતરપટ’, ‘વા’, ‘સંગીત’, વગેરે શું સૂચવે છે ?

૨. સ્વરબ્યંજનની સરળ પણ આકર્ષક ગોઠવણી કવિએ કેવી સાધી છે તે તપાસો.

૩. ‘અરેરે !’ જોવા રોતલ શબ્દ આ કાવ્યમાં પોચટ કેમ નથી લાગતો ?

૪. સરં અખાતું પદ. કાવ્ય કંઠે કરો.

દેશળજી પરમાર

[પોતાના ઘરમાં મૃગચર્મ પડયું છે. આપણેય કવિની જેમ અનેક વાર તે જોયું હશે — પણ એમાં રહેલી અખૂટ કડુણા તરફ કોઈ વાર આપણું ધ્યાન ગયું છે ? કવિને એ જોતાં કેવા કેવા વિચારો આવે છે તે આ કાવ્યમાં જોજો.

પુરપથગિડી — નગરના માર્ગ પર ગિડી રહી હોય એવી ચુંદડી જેવું કવિને એ મૃગચર્મ દેખાય છે. **છાયા** — મૃગ તો મરી ગયો પણ આ મૃગચર્મ રહ્યું છે તે જાણે તેની અરવ-મૂક છાયા છે. **સુંવાળી** — સુંવાળા વાળથી સુંવાળી બનેલી સપાટી. **વન્ય** — વનવાસી. **કપટપટુ** — કપટ પટુ — હોશિયાર. **ભગવો** — ભગવો રંગ. આ રંગ જે જીવતા હરણ ઉપર ઉલ્લાસ, નિર્દોષતા અને તરવરાટનો સૂચક હતો તે કવિને હવે સંન્યાસની ભાવનાનો પ્રેરક બને છે !]

મૃગચર્મ

કીડાંતી કન્યાની પુરપથગિડી ચુંદડી સમી,

અરે આત્મા ફૂંળા, અરવ તુજ છાયા પડી ગઈ :

મુજ સદન-ખંડે રમી રહી.

એની સુંવાળી પર હાથ ફેરવું, ને નેત્રથી કાવ્ય સરે દયાઝવ્યું.

વન તૃણાંકુર ને ઝરા બિભા જોશે વાટડી;

વન્ય કો ના પેખશે તારી પરિચિત શીંગડી :

આ વૃહાલસોયાં મુખ પીઠ પાયતું ચાલી ગયું ચંચળ વૃત્ય ક્યારનું.

તું જે દિનાન્તે વનમાં વિંધાયલું ને મૃત્યુની અન્તિમ યાતનામાં,

— બાણ કેરું છિદ્ર આ, ડોક આ મરડાયલી,

આ રૂપેરી છાતીની યે કમ્પતી રોમાવલી,

વેરી-વિખેરી વળી અશ્રુમાળ તે : તે જોઈ છું સૌ, મૃગચર્મ તુંમાં !

અને સૌ જીવોનો ક્ષણિક ભવસંગાથ વસતો :

મને સમ્યન્ધોતો કપટપટુ સંમોહ ખસતો :

નયન તુજ ભગવો જ લસતો.

સ્વાધ્યાય

૧. મૃગચર્મને કવિ કેની જોટે સરખાવે છે ?
૨. મૃગચર્મની 'સુ'વાળી' પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કવિના મનની શી સ્થિતિ થાય છે તે વર્ણવો.
૩. મૃગની કોણ કોણ વાટ જોઈ રહ્યું દરો ? આ કલ્પનાની તમારા મન પર શી અસર થઈ તે જણાવો.
૪. મૃગચર્મ ઉપરથી કવિ જીવન્ત મૃગની કલ્પનામાં સરી જઈ શું શું જુએ છે તે જણાવો.
૫. 'વેરી-વિખેરી વળી અશુભાળ તે'—આ પંક્તિની ખૂબીઓ સમજવો.
૬. કાવ્યને અંતે કવિના મનની શી સ્થિતિ બની રહે છે તે જણાવો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

[આ યુગની એક મોટામાં મોટી વેદના કવિએ જૂના બળનના ઢાળમાં ધણુ અને ઐરણને ભાઈબહેન કહી તેમની પાસે જ દિલ હલાવનારી વાણીમાં ગવરાવી છે. જે સાધનો માનવજાતનું અપાર હિત કરી શકે એમ છે તેમનો જ વિનાશ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ કવિ કહે છે તેમ, માણસના મનમાં છેવટે તો વિચાર બગ્યા વગર રહેતો નથી: મારાં બાળક અન્ન માગે છે તે કોણ આપી શકશે ? દાતરડું કે તલવાર ? આ પ્રશ્ન માનવજાતને ઠેક તેના બાળપણથી મૂંઝવતો આવ્યો છે. પોતે એનો ઉત્તર મનોમન કાંઈ સમજે પણ છે, છતાં તેનો હાથ દાતરડાને બદલે તલવાર ને કારીગરોનાં ઓલરોને બદલે તોપગોળા, ધડી જેસે છે. માનવજાતની આ થેલછા જ છે. કવિએ એના હાથમાંના ધણુ પાસે જ હવેથી વિનાશને બદલે નવસર્જનનાં ઓલરો ધરવાનો મનસૂબો બોલાવરાવ્યો છે, એ પસંદગીમાં મોહું ઔચિત્ય છે. તલવાર અને તોપગોળો ધરનાર હાથના માલિક કરતાં હાથમાંના હથોડાને એવું ધડી ધડીને વહેલો ત્રાસ છૂટે છે, એને જગતના નિભાવ અને વિકાસ માટે હવે તો ધરવું જોઈએ એમ સૂઝે છે, પણ હાથના માલિકને સૂઝવું નથી !—એવો કટાક્ષ એ પસંદગીને લીધે આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખીનું કાવ્ય લોકગીત છે. ગિરનારને માથે ભમતા 'ફખર બાવા'નું ચિત્ર એમાં આલેખાયું છે. 'જુનાગઢમાં' દાતારના ફગર પર જેની

પ્રતિષ્ઠા છે, તે વેલા નામના એક કોળી સંત થઈ ગયા, તેનું નામ રૂખડ બાવો કહેવાતું.’ આ ગીતમાં એક પછી એક ઉપમા ઉપાડી લોકકવિ કેવું મસ્ત ચિત્ર આપણી આગળ રજૂ કરે છે એ જોવાનું છે. એની ધ્રુવપંક્તિના ગંભીર નાદમાંથી પણ રૂખડ બાવાની ભવ્ય ખુમારીનો ખ્યાલ આવે છે... આવાં અનેક લોકગીતો કવિએ એકઠાં કરી કાળમાં લય પામતાં હગારી લીધાં છે.]

૧. ઘણું રે બોલે ને—

ઘણું રે બોલે ને એરણું સાંભળે હોજી.

બંધુડો બોલે ને બેનડ સાંભળે હોજી.

એ જી સાંભળે વેદનાની વાત,

વેણું રે વેણું હો સત ફૂલડાં ઝરે હોજી.

બહુ દિન ઘડી રે તલવાર,

ઘડી કાંઈ તોપો ને મનવાર,

પાંચ સાત ચરનાના જયકાર

કાજ ખૂબ ખેલાણા સંહાર, હો એરણું બહેની— ઘણું રે૦

પોકારે જમીનાં કણ કણ કારમાં હોજી,

પોકારે પાણીડાં પારાવારનાં હોજી,

જળથળ પોકારે ચરચરી;

કબરોની જગ્યા રહી નવ જરી,

ભીંભોભીંસ ખાંભીઓ ખૂબ ભરી;

હાય તોય તોપો રહી નવ ચરી, હો એરણું બહેની— ઘણું રે૦

ભટ્ટીઓ જલે રે બળતા પોરની હોજી.

ધમણ્યો ધમે રે ધખતા પોરની હોજી.

ખન ખન અંગારે ઓરાણા,

કસખી ને કારીગર ભરખાણા,

કોડ નર જીવંતા બકાણા,

તોય પૂરા રોટા નવ રોકાણા હો એરણું બેની— ઘણું રે૦

હથોડા પડે રે આજ જેના હાથના હોજી,

તનડાં તૂટે રે આજ જેની કાયનાં હોજી.

સોઈ નર હાંશીને આજ ઊભો,

ઘટડામાં ઘડે એક મનસૂબો :

બાળ મારાં માગે અન્ન કેરી દેગ;

દેવે કાણુ, દાતરકું કે તેગ ? હો એરણુ બહેની — ઘણુ રે૦ ૨૫

આબુથી નવેલાં ઘડતર માંડવાં હોજ,

ખડગ ખાંડાંને કણુ કણુ ખાંડવાં હોજ.

ખાંડી ખાંડી ઘડો હજ કેરાં સાજ !

ઝીણી રૂડી દાતરડીનાં રાજ,

આજ ખંડખંડોમાં મંડાય, ૩૦

એણી પેરે આપણુ તેડાં થાય, હો એરણુ બહેની — ઘણુ રે૦

ઘડો હો બાળક કેરાં ઘોડિયાં હોજ.

ઘડો હો વિચાતલ નારના ઢાલિયા હોજ.

ભાઈ મારા ! ગાળાને તોપગોળા

ઘડો સુઈ મોચીના સંચ બો'ળા: ૩૫

ઘડો રાંક રેંદુડાની આરો,

ઘડો દેવ-તંબૂરાના તારો, હો એરણુ બહેની — ઘણુ રે૦

ભાંગો હો ભાંગો હો રથ રણબોધના હોજ.

પાવળડાં ઘડો હો છોરુડાંનાં દૂધનાં હોજ.

ભાઈ મારા લુવારી ! બડ રે'જે, ૪૦

આજ છેલ્લી વેળાના ધાવ દેજે,

ધાયે ધાયે સંભાર્યે ઘટડામાં,

ક્રોડ ક્રોડ શોપિતો દુનિયાનાં, હો એરણુ બહેની — ઘણુ રે૦

‘યુગવંદના’માંથી

૨. ગરવાને માથે

રૂખડ બાવા તું હળવો હળવો હાલ્ય ને,

ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંબિયો.

જેમ ઝળુંબે મોરલીને માથે નાગ ને,

ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંબિયો.

જેમ ઝળુંખે તેતરને માથે બાજુ જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો.
 જેમ ઝળુંખે ફૂવાને માથે કોસ જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો.
 જેમ ઝળુંખે બેટાને માથે આપ જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો.
 જેમ ઝળુંખે નરને માથે નાર જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો.
 જેમ ઝળુંખે ગોપીને માથે કાન જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો,
 જેમ ઝળુંખે ધરતી માથે આભ જો,
 ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળુંખિયો.

‘રઠિયાળી રાત-૨’માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. ધણુ અને એરણુનો સંવાદ ગદ્યમાં લખો; મૂળ ભાવને વફાદાર રહીને.
 ૨. ‘ધણુ રે બોલે’માંથી દ્વિતીયની નીચેની પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરો.
 ૩. વેણુ રે વેણુ, કણુકણુ, લીસોલીસ, ખાંડીખાંડી, ખંડખંડો, ખનખન, ભાંગો હો ભાંગો, ધાયે ધાયે, કોડ કોડ, — આમ શબ્દોને બેઠાવીને કવિએ કેવી સચોટતા અને આરત્ સાધી છે તે તપાસો. આ કળા ‘લોકગીતો’ના સહવાસથી કવિને આપોઆપ લાધી હશે એમ તમે લોકગીતોમાંથી પુનરુક્તિનાં દૃષ્ટાંત આપી સમજાવી શકશો ?

૪. ખંને કાવ્યોમાં જે ચિત્રો જોવાં થતાં હોય તે બતાવો.

૫. બેનડ, રોટા, મોઈ(નર), દેવે, આનુથી, નવેલાં, આપણુ (તિડાં), વિયાતલ, પાવળડાં, સંભાર્યે, — એ શબ્દપ્રયોગોમાં રહેલી સજીવતા સમજાવવા પ્રયત્ન કરો. ઝળુંખિયો, ગરવો, માથે, રૂખડિયો (લાડતું અલ્પતાવચન)—એ પ્રયોગોમાં રહેલા પ્રાણુ સાથે ઉપરનાની સરખામણી કરો.

૬. મેઘાણીના લોકગીતોના સંગ્રહોમાંથી બીજાં ગીતોનો પરિચય કરો.

૭. કોઈ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયું ન હોય એવું એકેક લોકગીત શોધી લાવવા પ્રયત્ન કરો. વર્ગમાં ભેગાં થયેલાં આવાં ગીતોનું ટકાઉ કાગળનું દસ્તાવિજિત પુસ્તક કરી તે શાળાના પુસ્તકાલયમાં શિક્ષક દ્વારા સંગ્રહાવો.

પૂજાલાલ

[કવિએ પોતાના દાદા માટે લખેલું આ કાવ્ય બીજા કોઈ પણ મલા દાદાને લાગુ પડી શકે એવું છે. કવિશ્રી નાનાલાલે પોતાના પિતા (અને માતા) માટે એક લાંબું કાવ્ય લખેલું છે. તેમાં પણ આવા જ ભાવો છે. દાખલા તરીકે, શ્રી. પૂજાલાલ પોતાના દાદાના હૃદયને વર્ણવતાં કહે છે : 'હવે એ હૃદયું તો ગહનરસ ગંભીર દરિયો.' તો શ્રી. નાનાલાલ પોતાના પિતાને માટે કહે છે, 'દેવાના ધામના જેવું હૃદયું બાણે હિમાલય.' તેમ શ્રી. પૂજાલાલ દાદાને 'વિપુલ વડના ઝુંડ સરખા' કહે છે, તો શ્રી. નાનાલાલ પિતાને માટે 'છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમા' એવી પંક્તિ આપણને આપે છે, એક જ વિષય ઉપરનાં કાવ્યોમાં એક જ ભાવને જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરવામાં કવિઓ જે કુશળતા વાપરે છે તેનો આ પંક્તિઓ સરખાવતાં સહેજે ખ્યાલ આવશે. આવાં બીજાં સામ્યો શોધી કાઢશો ? **માના મીઠા અધર** — માતાના હોઠમાં જે મૃદુતા અને ગ્રેમ દેખાય તે અમને દાદાના ધડપણને લીધે નાજુક દેખાતા હોઠમાં દેખાતાં; અને દાદાની પ્રત્યેક રેખામાં અમને અમારા પિતાના મુખનું સામ્ય દેખાતું. ૨૧. **ગ્રેમપાયે** — ગ્રેમરૂપી પાયો (foundation).]

દાદા

[શિખરિણી]

અમારા એ દાદા, વિપુલ વડના ઝુંડ સરખા
વિશાળી છાયાએ સકલ અમ સંતાપ હરતા,
હજારો બાહુઓ પ્રણયમય વિસ્તારિત કરી
લઈ હૈયે બેઠે ભરત હૃદયે ટાઢક ભલી.
હવું એ હૃદયું તો ગહનરસગંભીર દરિયો;
અને નેત્રો બેઠાં અમરતતણા કૂપ સરખાં;
હતા માના મીઠા અધર નવલા જીર્ણ વદને
જહીં રેખે રેખે જનક અમ અંકાયલ હતા.

[અનુષ્ટુપ]

સૃષ્ટિ સાથી અને ભાગી દુઃખમાં બાળકો તણા,
સ્વભાવે બાળના જેવા દાદા આશ્વાસના સમા.

[ઉપનતિ]

રિસાર્ધ દાદાતણી સોડમાં અમે મનામણાંનાં મુખ માણવા જતા,
આંમુ ઝમંતાં શિશુસોયનોને દાદાતણો વત્સલ હસ્ત લૂછતો.
વળી ગયેલા વળીને વિશેષ પંપાળતા પીઠ, હથેળી વચ્ચે
લઈ અમારું મુખ અશ્રુભીંજ્યું સ્વયં અતી ગદ્ગદકંઠ ચૂમતા;
મનામણાંનાં મધુ વેણુ ઊચરી હસાવતા લોચનનાં જલોને.

[અનુદુષ]

દાદા કુંગરના જેવા પ્રેમપાયે વિરાજતા,
ખેલનાં ઝરણાં જેવાં બાળકોને નિહાળના.

[શાર્દૂલવિકીરિત]

પત્રો પાનખરે ખરી ન્યમ પડે તે રીત દાદાતણા
ઘોળા વાળ ખરી જઈ ચળકતી માથે પડી તાલકી;
ત્યાં કેવા કરને કુતૂહલભર્યા બાળો ઘસંતા અમે !
ને દાદા શિશુ શું હસી અમ શિરે મુદ્દાં ઝડે ઊડતાં.

[ઉપનતિ]

હસાવતા, ખેલવતા, કુદાવતા, ને મદલકુસ્તી નિજ શું કરાવતા;
હારી જઈને અમ પીઠ થાપડી ‘શાખાશ, શાખાશ,’ કહી રિજાવતા.

[અનુદુષ]

પડે વાંક લડે માડી, બાપુ હિઝ અતી જતા;
અમે દોડી જઈ દાદાતણો આશ્રય સેવતા.
આંખ કે કાઢતું તો તો દાદાજી કેસરી સમા
તડૂકી ઊડતા; બાળ અમે વિનય માનતા.

[ઉપનતિ]

સાથે સુવાડી કહી મીઠી વાતો મીઠાની દે ઘેનભરેલ આંખો;
સ્વપ્ને ધરીને પરીઓની પાંખો વાર્તાવિહારે ઊડતા અમે તો.
‘હળુય શું ઘેરી રહ્યો અધેરી ?’ ઢંઢોળવા મા જતી એમ બોલી;
‘દે જંપવા ફૂલડું થાક્યું પાક્યું’ વારે કહી વત્સલ એમ દાદા.
દાદા જ સામા ઊડતાં સવારે આશીષમૂર્તિ સમ ‘આવ ખેટા’
કહી ઉપાડી નિજ અંકમાં લે, માથે મૂકી હાથ લગી ચૂમી લે.

[અનુષ્ટુપ]

એકલા ના કદી એસે દાદાજી ભોજનક્ષણે;
અન્ન ના ભાવતું, બાળ જો બેઠાં હોય ના કને.

[મિશ્રજ્વલિ]

નાના બનાવી મધુ કેળિયાઓ મુખે અમારા ધરતા અચાક્યા;
ખવાડવામાં નિજ ભૂખ ભૂલતા, સંતોષતા ભાવની ભૂખ ભારે.
જો નીકળે બહાર બજાર દાદા, નિશાળમાં નિશ્ચય આવવાના;
ટેકા દઈ વાંસની લાકડીનો બોલાવીને એ જઈ આવવાના.
મહેતાજીને ફૂટે 'ભૂલચૂક થાયે તોયે ભલા આંખ બતાવતા ના;
આ બાળકું તો હજી ફૂલકું છે, મુખે હજી ધાવણુ આ જણાયે.'
શેરી મહીં બેસત બાલબંધુઓ સાથે અમે પીંપળ-છાય નીચે;
પંખેરુ જ્યાં ગાન અખંડ ગાતાં, ને પાંદડાં તાલ બધાં બજાવતાં.
દાદા પડીકું લઈને મિહાઈનું બજારથી ત્યાં અમ પાસ આવતા;
મુખે અમારે કંઈ પાણી ફૂટતું, શી જનકતો ત્યાં તરુ હેઠ જનમતી!

[અનુષ્ટુપ]

દાદાનાં રમરણો આવાં ખુટાડ્યાં ખૂટતાં નથી.
એકેક રમરણે આંખ ભિંજાયે રનેહને જળે.
પ્રાણુતારે પરોવાયા મણકા રમરણો તણા;
ગયા દાદા, પરંતુ એ જાપની માળ જીવતી!

[શિખરિણી]

ગયા દાદા વ્હાલા, પ્રતિનિધિ ગઈ પેઢીભરના!
ગળ્યો કાળાગ્નિના જળમહીં મહાકુંગર મળ્યો!
ગઈ મીઠેરી એ હૃદય હરિયાળા ઊડી ગઈ!
ભલાઈ, ભોળાઈ ગઈ! પ્રણયવેલી ગઈ બળી!
ગયા દાદા વ્હાલા અમ ભવનના શંભું સરખા!
હવે સૂના વાસે બજત ભણકારા ગતતણા.
છળી દેયે કારી સજીવન થઈ માનસપટે
ઝરંતાં આંસુની ઉપર લળતી એ હજીય આ!

હવે તો દાદાઓ દુરલભ થયા, દારુણ સમો !
અકાળે બાળો ન્યાં કરમઈ જતાં, શી રીત તહીં
ચહે વાસો દાદા ! શિશુસુમનિયાને લઈ સુખે
ખિલાવીને ખીસે અમરત-રસ્યા નંદન વિષે.

‘પારિજાત’માંથી

રવાધ્યાય

૧. ‘ગહનરસગંભીર દરિયો’ — એમાં રૂપક અને વર્ણુસંગાઈ છે તે બતાવો.

૨. કવિએ દોરેલું દાદાનું રેખાચિત્ર તમારા શબ્દોમાં આપો.

૩. દાદી માટે તમારે આલું કોઈ ચિત્ર દોરવું હોય તો તમે શું લખશો ? ‘દાદી વાંછી રસિક કરી વાતથી બાળ રાજી’ એ શ્રી. બ. ક. ડા.ની પંક્તિ યાદ આવે છે ? એનો તાંતગો પકડી લઈ વર્ણુન આગળ લખાવશો ?

૪. આ કાવ્યમાંની કેટલીક ઉપમાઓ બતાવો.

કરસનદાસ માણેક

[આપણી સમાજવ્યવસ્થાના અન્યાયથી જે અનેક કાવ્યો પ્રેરાયાં છે તેમાંનું આ એક છે. એમાં જુદા જુદા અન્યાય, જુદામ અને અનિયો ઉપર અતિ માર્મિકતાથી પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે. આ કાવ્યની અનેક પંક્તિઓથી આપણને શબ્દશક્તિનો સરસ પરિચય થઈ શકે એમ છે. વિવેકભરી પસંદગીથી ઉપરાઉપરી વાપરેલાં વિશેષણો શું સાધી શકે તે પણ એમાંથી જોઈ શકાશે. ઘરડા વરરાજાનું વર્ણુન આનું સરસ ઉદાહરણ છે. જુઓ,

જીર્ણ, અજીર્ણ, પામર, દિહું, માનવપ્રેત સમાણું,

દૃપણ કલેવર કોરભયું ન્યાં માંડવડે ખરકાણું !

આમાંનાં વિશેષણો એવું તો જોરદાર ચિત્ર ખડું કરે છે કે એમાં રહેલી વર્ણુસંગાઈ તરફ પણ આપણે ધ્યાન જતું નથી અને એ જીર્ણ, અજીર્ણ, પામર માનવપ્રેતનું ઘૂણાભયું ચિત્ર જ આપણી સમગ્ર વિચાર-સૃષ્ટિને ઘેરી રહે છે. તેમાં ખરકાણું ક્રિયાપદ બાળે, એ ઘૂણાભયાં ચિત્રને વધુ ઘૂણાભયું બનાવી ‘માંડવડે ખરકાણું’માં લગોલગ ખરકાયલા ‘ડ’કારના જોરે ચિત્રની અસરને વધુ દઢ કરે છે. આવી સફળ પંક્તિઓ આ કાવ્યમાં

ધણી છે, અને તે દરેક જુદી જુદી ખૂણીથી ભરેલી છે. તેનો ત્રીજાવથી અભ્યાસ કરતાં કાવ્યની શક્તિનો પણ ખ્યાલ આવી શકશે.

૩. અનકૂટ — અન + કૂટ (હુંગર, ઢગલો), અણકૂટ. ૫. શતશગ — સો શિખાવાળી. ૧૪. કલેવર — શરીર, કાયા. ૧૬. એ ‘કોમળ’ કૃષ્ણને એ ‘માનવપ્રેત’ના હાથમાં ન મૂકી હોત તો એ કેવી સુંદર રીતે વિકસત! પણ ભાવિની એ મનહર પ્રતિમાની ત્યાં જ ઘોર ખોદાઈ ગઈ! ૧૯. શરીર ડાકુ — સમાજમાં જેની મોટા તરીકે, ખાન-દાન તરીકે ગણના હોય એવા શાહ-ચોરો. ૨૮. દદામાં — (એકવચન દદામું) લડાઈમાં મોખરે વગાડવામાં આવતાં નગારાં. મોટા ડંકા. ૨૯. જળ, થળ, નભ બધે ઘોર સંહાર મચી રહ્યાં. જળ એટલે સમુદ્રમાં મનવારો, સખમરીનો અને યુખોટો, આકાશમાં યોગ્ય વર્ષાવતાં વિમાનો અને જમીન ઉપર ટૅંક, મશીનગન વગેરે. ૩૧. નવસર્જનના સ્વપન-સંગી — નવું સર્જન, નવી દુનિયા સર્જવાના કાંડવાળા આદર્શસેવી યુવકો. ૩૨. લખલખ — લખખો. ખાઈઓ — યુદ્ધ માટે કરવામાં આવેલી ખાઈઓ — ‘ટ્રેન્ચીઝ’. ૩૫. માસુમ ગુલ સુમ — નિર્દોષ, ભોળાં ગુલાબનાં ફૂલ જેવાં — ગણતુ બાળકો. ૩૮. જીવન મોહ...છેદાણાં — લઘુત્તમ ગુરુત્તમની શુષ્ક માથાકૂટમાં જીવનનો આનંદ જ્યાં બધો સુકાઈ ગયો એ અર્થમાં.]

હરિનાં લોચનિયાં

એક દિન આંસુભીનાં રે

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!

પયરંગી ઓચ્છવ ઊજવ્યો’તો અનકૂટની વેળા:

ચાંદીની ચાખડીઓએ ચડી ભક્ત થયા’તા ભેળા!

શંખ ઘોરતા, ઘંટ ગુંજતા, ઝાલરું ઝણઝણતી.

૫

શતશગ કંચન આરતી હરિવર સંમુખ નર્તન્તી.

દરિદ્ર, દુર્બળ, દીન અદ્ધતો અન્ન વિના અડવડના

દેવદારની ખા’ર ભટકતા ટુકડા કાજ ટળવળતા! —

તે દિન આંસુભીનાં રે

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં!

૧૦

લગ્નવેદીપાવક પ્રજ્ઞાઓ'તો, વિગ્ર વેદ ઉચ્ચરતા;
 સાજન મહાજન મૂછ મરડતા પોરસ ફૂટ્યા ફરતા !
 છાણું, અછાણું, પામર, ફિક્કું, માનવપ્રેત સમાણું !
 કૃપણ કસેવર કોડભયું ત્યાં માંડવડે ખડકાણું !
 બ્રાહ્મણવચને સૂરજ સાથે કોમળ કળી ત્યાં આણી :
 ભાવિની મનહર પ્રતિમાની જે દિન ધોર ખોદાણી !
 તે દિન આંસુભીનાં રે

૧૫

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીક્ષાં !

ભય થરથરતા ખેડૂત ફરતા શરીર ડાકું વીંટાયા :
 વરુનાં ધાડાં મૃત ઘેટાંની માંસ લાલચે ધાયાં !
 થેલી, ખડિયા, ઝોળી, ત્રિભેરી : સૌ ભરચક્ક ભરાણાં :
 કાળી મજૂરીના કરતલને ખે ટંક પુગ્યા ન દાણા !
 ધીંગા ઢગલા ધાન્ય તણા સો સુસ્તો માંહીં તણાણા :
 રંક ખેડૂનાં રુધિરે ખરડ્યાં જે દિન ખળાં ખવાણાં !
 તે દિન આંસુભીનાં રે

૨૦

૨૫

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીક્ષાં !

હંકાળાં રાજવી લવનોથી મમત અધોર નશામાં
 ખુદ-મનલખિયા મુત્સદ્દીઓએ દીધાં જીવ દદામાં !
 જલ થલ નભ સૌ ધોર અગનની માળ મહોં ઝડપાયાં,
 માનવી માનવીનાં ખૂન પીવા ધાયાં થઈ હડકાયાં !
 નવસર્જનના સ્વપનસંગી ઉર ઉછરેજે ઉભરાણા.
 લખલખ નિર્મળ નવલકિશોરો ખાઈઓમાં ખોવાણા.
 તે દિન આંસુભીનાં રે

૩૦

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીક્ષાં !

ખીલું ખીલું કરનાં માસુમ શુભ સૂમશિક્ષકને સોંપાણાં,
 કારાગાર સમી શાળાના કાદ ઉપર ખડકાણાં !
 વસંત, વર્ષા, ગ્રીષ્મ, શરદના ભેદ બધાય ભુલાણા;
 જીવન મોદ તણા લઘુનમમાં પ્રગતિ પદ છેદાણાં:

૩૫

લાખ ગુલામી સ્મિત ભાવિનાં વણવિકર્યાં જ સુકાણાં :

તે દિન આંસુભીનાં રે

૪૦

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં !

‘આલબેલ’માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. હરિની આંખમાં ક્યે ક્યે પ્રસંગે કવિ આંસુ જીએ છે ? તમે ખીન્ત કોઈ પ્રસંગો સૂચવી શકશો જેમાં હરિની આંખ આંસુભીની બને ?

૨. આ કાવ્યને ચિત્રમાં વ્યક્ત કરતું હોય તો તમે કેટલાં ચિત્રો દોરશો અને તેમાં કઈ કઈ વિગતો આપશો તે જણાવો. એ ચિત્રોમાં હરિને તમે કઈ રીતે બતાવશો ?

૩. વૃત્તિ-અનુપ્રાસ અને લઘ્યાર્થ અલંકારનાં આ કાવ્યમાંથી ઉદા-હરણો આપો.

ચંદ્રવદન મહેતા

[આ બંને કાવ્યો તેની એક્સરખી લંબાઈથી તરત ધ્યાન ખેંચશે. બંને ચૌદ પંક્તિનાં છે. આવાં કાવ્યો ‘સોનેટ’ એ અંગ્રેજી નામથી ઓળખાય છે. મૂળ એ પ્રકાર ઇટાલીમાં શરૂ થયો. ધીમે ધીમે ત્યાંથી યુરોપની ખીલ ભાષાઓમાં પ્રચાર પામ્યો. આપણે ત્યાં અંગ્રેજીની અસરથી પ્રેમ બલવન્તરાય ઠાકોરે એ પ્રચલિત કર્યો. પણ એને લોકપ્રિય કરવામાં શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાનો ફાળો ધણો મોટો છે.

સોનેટના અંગ્રેજીમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે :

(૧) પેટ્રાર્કન — ઇટાલીમાં સોનેટને લોકપ્રિય કરનાર (શરૂ કરનાર નહિ) કવિ પેટ્રાર્ક જે રીતે લખી હતી તે રીતે લખાયેલી સોનેટ. તેનું લક્ષણ એ છે કે ૧૪ પંક્તિના ૮ અને ૬ એવા ભાગ પાડવા. તે વિભાગને આપણે અષ્ટક અને પદ્મક કહીશું. ખીલું, તે પંક્તિઓના પ્રાસ પણ અમુક રીતે જ ગોઠવવા જોઈએ. અષ્ટકમાં ૧, ૪, ૫, ૮ પંક્તિનો સરખો પ્રાસ જોઈએ. તેમ જ ૨, ૩, ૬, ૭નો પણ એક જ જોઈએ. શ્રી. ચંદ્રવદનનું ‘રમારક’ પેટ્રાર્કન ઢળતું હોઈ તેના અષ્ટકના પ્રાસ આ રીતે જ છે. ૧ ધડી, ૪ દીવડી, ૫ રાખડી, ૮ વડી, તે એક્સરખા પ્રાસ છે. અને ૨ દહં, ૩ લહં, ૬ સહં, ૭ ચહં તે પણ એક સરખા ગોઠવ્યા છે.

ઘડી-દીવડી-રાખડી-વડીને આપણે ક્યી ઓળખીએ અને દહ-દહ-સહુ-ચહુંને ખયી, તો પ્રાસની યોજના કંખખક કંખખક એ રૂપની થઈ. પેટ્રાર્કન સોનેટના અષ્ટકમાં કંખખક કંખખક સુજળ પ્રાસરચના યોજાય છે. પદ્ધતિમાં પછી ૬-૧૨, ૧૦-૧૩, ૧૧-૧૪, એ પંક્તિઓના સરખા પ્રાસ લાવવામાં આવે છે. તેમને કં ખ સિવાયના એટલે ગ, ઘ, ઙથી ઓળખીએ તો પદ્ધતિમાં ગઘઙ ગઘઙ એ રીતે પ્રાસરચના હોય છે.

(૨) શેક્સપિરિયન — અંગ્રેજ મહાકવિ શેક્સપિયરે ચાલુ રૂપમાં ફેરફાર કરવાથી તેના પોતાના પ્રકારને એના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેનું લક્ષણ એ છે કે ૧૪ પંક્તિના ૮-૬ને બદલે ૪-૪-૪-૨ એ રીતે વિભાગ પાડવામાં આવે છે. એટલે કે ત્રણ ચતુષ્ક અને એક યુગ્મ એ રીતે તે પંક્તિઓ ગોઠવે છે. તેના પ્રાસ દરેક ચતુષ્કમાં આંતરે આંતરે અને છેલ્લી બેના એક એ રીતે હોય છે. કં ખની ઢબે બોલીએ તો કંખકંખ, ગઘગઘ, ઙચઙચ અને છછ એમ પ્રાસરચના હોય છે.

(૩) અનિયમિત — ઉપરના બે પ્રકાર સિવાયની. તે વિભાગ પાડવામાં અનિયમિત હોય છે અને પ્રાસરચનામાં પણ અનિયમિત હોય છે. વિભાગો ૬-૬-૨, ૭-૭, ૬-૫, ૮-૫-૫, એમ વિવિધ ઢબના હોય. ચૌદ લીટી સળંગ પણ હોય. પ્રાસ કંક, ખખ, ગગ એમ અથવા મન ફાવે તેમ ગોઠવ્યા હોય. પ્રાસનો પ્રાસ ફર પણ કર્યો હોય.

શ્રી. ચંદ્રવદનનું ‘સ્મારક’ વિભાગની દૃષ્ટિએ ૮-૬નું હોઈ પેટ્રાર્કન અને ‘વિસર્જન’ ૪-૪-૪-૨નું હોઈ શેક્સપિરિયન છે. પણ પ્રાસની દૃષ્ટિએ ‘વિસર્જન’ બંદોબસ્ત શેક્સપિરિયન પદ્ધતિના પ્રાસ નળવે છે તેમ ‘સ્મારક’ની બાબતમાં નથી. અષ્ટક સુધી પેટ્રાર્કન પદ્ધતિના પ્રાસ સાચવ્યા છે. અષ્ટકમાં ગઘઘઙઙગ એમ અનિયમિત પ્રાસરચના છે. એટલે ‘સ્મારક’ને શુદ્ધ પેટ્રાર્કન સોનેટ ગણી શકાય નહિ.

ગુજરાતીમાં આપણે આંદ્રીધૂંદ્રીવાળા પ્રાસનો મોહ જતો કર્યો છે. એટલે આપણી સોનેટ તે સામાન્યતઃ અનિયમિત જ હોય છે.

કોઈને યશ કે તો પછી આપણે રાખ્યું શું ? આપણે ઘણું રાખ્યું છે. ઉપર જે વર્ણન કર્યું તે તો બહારના બોખાનું કર્યું. સોનેટના આત્મા ઉપર આપણે વધારે ભાર મૂક્યો છે. માત્ર ચૌદ લીટીનું હોવાથી કે ઉપર સુજળ પ્રાસની નળ ગૂંથવાથી કોઈ કાવ્ય સોનેટ બની શકતું

નથી. સોનેટનું રહસ્ય તો સમાયું છે તેમાં ભાવ કે વિચાર શી રીતે મૂકવામાં આવે છે એમાં. એ ભાવ કે વિચાર એવો હોવો જોઈએ કે તેમાં વચ્ચે ક્યાંક વળાંક, મંરાડ, પલટો, શુલાંટ, છેવટે આછો લહેકો પણ, હોય. અષ્ટકમાં વિષયનું નિરૂપણ હોય, ક્ષિપ્રે ક્ષેપે પોતાની વાત રન્દ કરવા માટે. પણ પછી જાણે એને એકદમ યાદ આવ્યું હોય કે મારે, જે વાત કહેવાની છે તે ક્યારેં કહીશ, એમ એકાએક પટ્ટકના આરંભમાં એ પલટો સાથે છે. અને ઉતાવળ હોય એમ ઝટ ઝટ પોતાની ભૂમિ કે વિચારનો સ્ફેટ ફરી દે છે. પણ તેથી તે પોતાની વાતને તુલસાન પહોંચવા દેતો નથી. જતાં જતાં જોરથી પૂછું પછાડતો ન હોય એમ એટાપૂર્વક પોતાની વાત એ પૂરી કરે છે. અને એના ભણકારા સાંભળનારના ચિત્તમાં વાગ્યા કરે છે. એક અંગ્રેજ કવિએ તેથી અષ્ટકને ભરતીનું મોઢું ધસી આવડું હોય એની સાથે, અને પટ્ટકને એ મોઢાના પાછા ફરી જવા સાથે (એટ સાથે) સરખાવેલ છે. સોનેટનો અંત તે દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં લીન થઈ જતા મોઢાની જાણે મનોહર રેખા.

શેક્સપિરિયન સોનેટમાં વિષય ત્રણ ઊછાળાથી આગળ વધે છે અને છેવટના યુગ્મમાં એને પકડમાં લેવામાં આવ્યો હોય છે.

આપણાં ગુજરાતી સોનેટ પંક્તિવિભાગ અને પ્રાસરચનાને કારણે અનિયમિત ગણવાં પડે એમ હોવા છતાં, વિષયનિરૂપણ, પલટો, સ્ફેટ અને એટ સાધવામાં આવે ત્યાં સુધી સોનેટના આત્માને પૂરેપૂરાં વફાદાર રહેવાના કારણે કૃત્રિન સોનેટ ગણાવાને પાત્ર છે.

૧. ૨. શકલ — હકડો. ૬. પંચમહાભૂતો — પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ. ૮. ગંગોદક — ગંગાજળ. ૧૩ મિથે — બહાને. ૧૪મી પંક્તિ હૃદયની નિખાલસ છતાં ખુમારીભરી સાચી લાગણીને લીધે ફેલી સ-એટ છે !

૨. ૧. છંકારી — છાંટી (છમ્ અવાજ ઉપરથી) ૪. દગજલ — આંખનાં આંસુ. ૧૩-૪. ત્રણે ચતુષ્કમાંનાં વારાફરતી (૧) નિસાસા, (૨) આંસુ અને (૩) કુરબાનક આપીને કહે છે કે, છેવટે તો મારી એ ચીત્તે મારી પાસેથી તારી પાસે જઈને નવા સર્જનની ક્રિયામાં તુજ સ્વરૂપને જ પામશે. શરૂઆતની ખાર લીટીની ખુમારી સાથે વિરોધમાં આ એકાએક આવતો નમ્રતાભાવ કેવો દીપી ઊઠે છે ?]

૧. સ્મારક

[૫૨૫]

લઈં ગુલછડી ? સુગંધમય પાંખડી ? કે ઘડી

શિલાશકલને અથોલ વદનેય વાયા દઈં ?

વિરાટ નભમાળથી ચક્રચક્રંત તારા લઈં ?

ધરું ચરણમાં ? પળેપળ રચું નવી દીવડી !

સહસ્રકિરણાવલી રચિત દીપતી રાખડી

૫

થકી અચિત વિશ્વનાં પરમ પંચતત્ત્વો : સહુ

તણા અચલ ચિત્રની જ સ્મૃતિ એક તારી ચહું.

કિયું રચું કહે અનન્ત યુગરાજથીયે વડી !

હતી રમતિયાળ તું, સરળ શાન્ત ગંગોદક;

સદા પતિતપાવની, કમલરેખ શી વિસ્તરી ૧૦

વહી ધનગભીર નિત્ય મુજ છવને નિર્ઝરી

ઊડંત જગતાતની અતિ વિશાળ કો કલ્પના

સમી, તુજ મિથે કઈ નવીન હું રચું ભાવના ?

‘ધલા’ શબ્દ એક એ જ નથી ભવ્ય શું સ્મારક ?

૨. વિસર્જન

[શિખરિણી]

પ્રભો ! છંકારી દે સકળ અહ, તારા ઉદ્ધિમાં,

અને સંકેલી લે ઘડીક મહીં આ રાસ રમવા;

ચડી ચોપાસે જો, પ્રલયપૂર વ્યાપે પલકમાં,

અહી લેજો મારું દગજલ. ખૂટયે શક્તિમહિમા !

ત્રૂટે ગેળી ગુહા, અનલ સરખા વિશ્વ-દ્રવતા

કરે જંઝાવાતો, ફરી ફરી બધુંયે જગ સીઝે !

ખૂટે એ વાયુ તો હૃદયભરમાં દાહ દવતા

નિસાસામાંથી યે પ્રલયપૂર તો એક અહજે !

અને પ્લાહોના જો, વીજતણખથી કોઈ જ ફૂટે,

ભિના અંગારાથી ગગનપટ વ્યાપે રનેહરને,
પરંતુ વગ્ને શા દહ વીજકડાકા કદી ખૂટે,
અરે, આ દેયાની ઉરધખટ એકાદ ગ્રહને !
નિસાસા, આંસુ ને ઉરધખટ સર્વે મુજ વહી
થશે નક્કી દેવા ! તુજમય નવા સર્જન મહીં.

‘ ધલાકાંભ્યો ’માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. બંને સોનેટ ક્યા રૂપની છે તે તપાસો.
૨. બંનેમાં ખુમારી કેવી છે તે દર્શાવો.
૩. બંનેમાં જે ચિત્રો રચાયાં હોય તે રૂપરૂ કરો.
૪. સોનેટ શું તે (ખીલ દાખલાઓ પણ લઈને) સમજાવો.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ - ' રનેહરશિમ '

[' સરિતાનું ગાન ' એ રૂપક છે. મીઠી અધનીંદરમાં પરેલા શૈશવ (બાળપણ) ને બાળ દૂરથી સમુદ્રધ્વનિ — કોઈ મહાન આદર્શનો અવાજ બોલાવતો ન હોય એ દશાનું વર્ણન કરેલું છે. જીવન-વિકાસની વેદના ગાઈ છે. વિકાસ કરવો બહુ ગમે તો છે, પણ તેમાં કેટકેટલું ખોવાનું — પાછળ મૂકી જવાનું હોય છે ? પણ બંને તે કેમ બને ? એકની જ પસંદગી કરવી રહે. ૩. દુર્ગો — કિલ્લા. ૧૩. અનિમિષ — પાંપણના પલકારા વગર. ૩૯. અતીત — દૂર દૂર રહેલો.

ખીલું કાવ્ય સોનેટ છે, પલટો ૧૦મી પંક્તિથી છે. જીવનનદીનું રૂપક એમાં ગૂંથ્યું છે. નદીના જેવું સદ્ભાગ્ય માણસની જીવનનદીને પણ હશે કે ? એમ પ્રશ્નરૂપે આખો ભાવ મૂકી કાવ્યને વધારે સૂચકતા આપી છે. ૧૧. કાન્તારો — વનો. ૧૩. ગહરો-ગભીરો.]

૧. સરિતાનું ગાન

[મંદાકાન્તા]

આવ્યો આવ્યો શત શત શિલા પર્વતો તોડી આવ્યો,
ધૂંધુ ધૂંધુ કરી ધૂંધવતો ભવ્ય એ સાદ આવ્યો !

તૂટે દુર્ગો તિમિર ધનના તેજઓલે જૂલનતા,
 આઘાતે રે ! જુગજુગજૂના બન્ધ મારા તૂટનતા !
 સુણું છું ઓ જલધિ ! તવ ઓ સાદ ગંભીર આજે, ૫
 હૈયું મારું તવ મિલનના સ્વપ્નમાં ભક્ત નાચે !
 આજે મારી ચિરપરિચિતા શાન્તિનું મૂક ગાન
 ગાણ બેઠે કલકલ રવે, જગતા સુપ્ત પ્રાણ !
 આવું આવું ત્વરિત ગતિથી, લબ્ય નિઃસીમ, આવું,
 હૈયે મારે જુગજુગજૂલ્યાં સ્વપ્ન સૌ સાથ લાવું ? ૧૦
 આવું છું હું - પણ ધડીક તું થોભને, ઓ કૃપાલ !
 મારે કે કે સ્વજન તણી રે ! આજ લેવી વિદાય !
 તીરે મારે અનિમિષ દગે રાહ મારી નિહાળી
 બિભાં ગ્રામો, નગર વળી કે. તે બધાંને ઝુલાવી
 લેવા દેને ક્ષણભર ઉરે, ને વળી અદ્રિ પેલા ૧૫
 તેનીયે હું લઈ લઉં રજા આજ રે ! છેલ્લી વેળા !
 થેરે મારે તિમિરશયને અદ્રિ કેરી ગુહામાં
 સ્વપ્નો જેવી ચાહુ દિશ પડી સ્યામળા ઓ શિલામાં
 નાચી લૌં હું રમજૂમ કરી; ને વળી પુષ્પપુંજ
 ખોખે ખોખે મલકી મલકી ઢાળતી કુંજ કુંજ ૨૦
 માર્ગે મારે, ઉરસપન શાં શીકરે સોંચી તેને,
 વૃહાલાં મારાં વન તણી રજા ચાચીને આર્દ્ર નેણે,
 પંખી, પુષ્પો, ગિરિ, તરુ. લના સર્વને એકતારે
 ગૂંથી હૈયે નચવી લઉં રે ! આજ હું મુક્તધારે !
 ને પેલી ત્યાં પુર-યુવતીઓ કોમલાંગી રૂપાળી. ૨૫
 તેની ક્યારે ઝીલીશ કરી તે ઓછની સ્નિગ્ધ લાલી !
 તેનાં કે કે લલિત મધુરાં સ્વપ્ન શી દીપમાલા,
 હૈયે મારે જૂલવી જગવું બેઠે મારા કિનારા !
 કોને કોને સ્મરું ? ઉર તણો ભાર રે ! ક્યાં ઉતારું ?
 આજે મારી લહર લહરે ગાન શાં શાં જગાડું ? ૩૦

જ્યોત્સ્ના-ભીની રજની સ્મરું કે તેજ-પુષ્પે ગૂંથેલી
 વેણી તેની અધ-ઝિઘડી વા મંજરી સ્વપ્ન-ધેલી ?
 ને પેલી તે થનગન થતી ઘેતુની ઘંટડીનો
 ભુલાયે શે મધુર રણકે સ્નેહ-સત્કાર-ભીનો !
 ને બંસી તે તટ ગજવતી ગોપબાલો તણી વા
 મુગ્ધા મીઠી સ્મિતવતી સ્મરું ગોપિકા મંજુકેશા ?
 બાણું ના રે ! મુજ ઉર તણી ઊર્મિઓ કયાં સમાવું ?
 વૃહાલાં મારાં સ્વજન સ્મરું કે ગાન તારાં ગજવું ?
 ભગી ઊઠે ઉર ઉર મીઠી વેદના ઓ અતીત !
 આજે મારે હૃદય રણકે તારું ઉન્મત્ત ગીત !

૩૫

૪૦

‘ અધ્ય ’ માંથી

૨. મિલનનું સ્વપ્ન

[શિખરિણી]

ત્યજને ખોળો કે ગિરિવર તણો, ને વનવનો
 તણાં ગાનો કેરા નિજ લહરમાં ઝીલી પડ્યા;
 કદી વા ઊંચા કે ખડકે કપરા કાળ સરખા
 ગજવીને ગાને ધુમટ રચીને શીકર તણો;
 ઘડીમાં દોડે કે તરલ મીઠી કન્યા સમ, અને
 ઘડીમાં ફેલાતી ઉભય તટપે ગૌરવભરી
 મહારાજી જેવી; વહતી સરિતા જેમ ચમકે
 મુણીને પહેલાં તો રવ ઉદ્ધિનો, કિન્તુ ઊછળી
 પછી રહેતી તે ત્યાં જ્યમ ગહન ને ભવ્ય સપને: —
 પ્રભો, તેવી રીતે કદી સરળ વા કષ્ટ વહતી,
 કદી કાન્તારોમાં પરમ સુખના, વા ખડક પે
 મહા દુઃખો કેરા, ફૂદડી ફરતી જીવનનદી
 મુણે આઘાતે જ્યાં ગહન ગહરો કાળરવ, ત્યાં
 લખાશે ના ભાગ્યે મિલનસપનાં તું — ઉદ્ધિનાં ?

સ્વાધ્યાય

૧. બંને રૂપકો સ્પષ્ટ કરો.
૨. સરિતાને ‘અતીત’ પાસે પહોંચતાં શાં શાં સંવેદનો થયાં ?
૩. ‘વિકાસની વ્યથા’ પર નાનો નિબંધ લખો.
૪. જીવનનદીનું ભાવિ કવિની નદી જેવું તમે કલ્પી શકો છો ?
૫. બંનેમાં અંકિત થતાં ચિત્રો સ્પષ્ટ કરો.
૬. વર્ણુભાધુર્યવાળી પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરો.

સુન્દરજી ખેટાઈ

[કવિનું વતન દ્વારકા પાસેના ખેટમાં હોઈ, દ્વારકાની નદી ગોમતીનો તેમને પ્રત્યક્ષ પરિચય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૨માં એ નદીમાં રેતીના બંધ રચાઈ જતાં સમુદ્રનું પાણી અંદર આવવું અટકી ગયું. ગોમતી સમુદ્રના પાણીથી જ ગોમતી બનતી. એટલે પાણી વિના એની શી રિચતિ થઈ હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પવું વધુ સહેલું છે.

સદ્ભાગ્યે એ વેળુબંધ પાછળથી તૂટી ગયો હતો અને ગોમતી પહેલાંની જેમ જ હવે પ્રસન્ન જળપૂર્ણા બની ગઈ છે — પણ કવિએ આ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે તો તે એ અણધારી આવી પડેલી આપત્તિમાં જ હતી.

૧. ૮. અમરપંખિણી — ઉપા. ૧૫. વિલોહ — તરંગવાળી. ૨૦. ઉડુ — તારા. ૨૫. સલિલગિર્મિ — પાણીનાં મોત્ત.

૨. કેડી — ભજનની ઢબનાં કાવ્યો લખવાની આપણી ભૂતી પરંપરા આપણા કવિઓએ તદ્દન છોડી નથી દીધી તેનો આ એક સારો નમૂનો છે. કેડીનો વાચ્યાર્થ પગરસ્તો થાય. પણ આ ભજન રૂપકરૂપે કોઈ કેડીનો કોઈ વિશેષાર્થ કરવાનો રહે છે. આત્મા માટેની કેડી — જીવનના પરમ ધ્યેય પ્રતિ લઈ જતી કેડી — એવા અર્થમાં કાવ્યને સમજવાનો યત્ન કરી જોતાં અર્થ સ્પષ્ટ થશે. ૭. પરમાણી — માપીને ૧૦ આરત — આર્તિ, વેદના. ૧૫. પૂરવ પ્રવાસી — આગળ ગયેલા યાત્રીઓ. ૧૬. મારગ-પ્રવાસી — બ્રહ્માર્ગના પ્રવાસી. ૨૦. હંસલા — સદાત્મા. (સરં ‘ભૂતું થયું રે દેવળ ભૂતું થયું’, મારો હંસલો નાનો ને દેવળ ભૂતું થયું.’ મીરાંબાઈ.) ૨૧. જીવનની જ્યોતિએ જંખાતી — એ કેડી ક્યા પ્રકારથી જોઈ શકાય છે ? તો કવિ કહે છે કે જીવનની જ્યોતિ એ જ એ કેડી ઉપરના દીપક કે દ્યુવતારક જેવી થઈ પડે છે.]

૧. ગોમતીને

[વસંતવિવક્ષ]

૧

રે ગોમતી ! તુજ હિરે કરી દેહ ગેલ,
સંભારણું મુજ હિરે શિલે અનેક;
મારી સખીની સ્મૃતિસંગ સદા જડેલ
મારે હિરે તું મચવે રસરસલેલ.

૨

પૂડોળી કરી નિજ મુરમ્ય મુવચુંપાંખ
જોડે હયા પ્રતિપ્રમાન અગમ્ય પંથ;
એ પાંખના લલિત રંગ હરે તું ધારે,
સૌભાગ્ય એ અમર પંખણીનું વધાવે
સતારવા પરમ શાશ્વત યૌવનાને
તું દર્પથી પરમ મંગલ ગીન ગાય,
કર્ણે ધરે નવ ધરે તુજ પ્રેમશબ્દો
ને ક્યાંય એ ગગનમાંડી અદૃશ્ય થાય.
પ્રત્યેક પૂનમ ગણી નિજ પ્રેમપર્વ
તું અંતરે હલકતા અભિલાષ બારે,
રૂહેલી વિશેષ લક્ષ્મી સુખચન્દ્રિકામાં,
આદ્યાદ મંદમરણુતારક મંદકુરાવે
એ ગેલ શું સ્મરણુમાત્ર બની રહેશે ?
એ ગીનશબ્દ નવ શું કહેશે કીયે ?
એ પ્રેમપર્વ શું દવે નદિ જિન્વાશે ?
ના અંતરે તું હિહુનાં પ્રતિબિમ્બ રૂહેશે ?

૩

તારે જલે લલિત દેહકટા પચારી
સૌન્દર્યનું સુભગ દર્શન દિવ્ય દેતી,
મૂકે તરન્ન જલ નિર્મલ કન્યકાઓ!

ઈમારકોમલ અનેક પવિત્ર ભાવો,
 કૂદી કૂદી સલિલ-ઊર્મિ પરે તરન્તા,
 વામો સવેગ નિજ નાનકડી ભરન્તા,
 કે ખેલનાં હૃદયનાં જલને ઉછાળી !
 કેવા હતા સરલ ચંચલ એ કુમારો !
 શું એ સદાય વિરમ્યા વિમળા વિલાસો
 ઈમારમુગ્ધ ઋણુ ખાલક ખાલિકાના ?
 ઉલ્લાસ શું નહિ ઉરે કદીયે તું ધારે ?

૪

હા, ગોમતી ! ક્યહિં શમી તુજ ઊર્મિમાલા ?
 ક્યાં એ શમ્યા વિપુલ યૌવનના ઉછાળા ?
 કાં અપ્રસન્ન મુખ તારું, સખી, દીસે આ ?
 શી આવડી કનડતી ઉર શોકછાયા ?
 માણ્યું અહીં શિશુપણું તુજ સંગ મેં તો,
 ને મુગ્ધચિત્ત કંઈ યૌવન-આશ પોષી;
 વૃક્ષવની મુખદે દે કદી કલ્પનાઓ;
 તૂટ્યા પરંતુ મુજ એ મનના મિનારા.

૫

[અનુષ્ટુપ]

મૃત્યુ શા વેળાના અન્ધે દેખ્યું જીવન તાહરું;
 સિન્ધુ પ્રાણેશથી તુંને પાડ્યું છેદું સદાયનું !
 વાયુ આ ભાખતો બીનો તારી કરુણ વારતા;
 સંભારું આર્દ્રભાવે હું તારી વિમલ રમ્યતા.

૨. કેડી

જોતાં જોતાં અમને કેડી રે લાધી
 વંદાની જય આઘી આઘી રે;
 ભમતાં ભમતાં અમને કેડી રે લાધી,
 જીવનની ખીણમાં ઝંખાતી રે,

એવી એવી અમને કેડી દે લાધી.
 વચ્ચે વચ્ચે દે રીંગા બાંધ્યા વિસામ
 પંચીના થાક પરનાણી દે;
 એવી એવી અમને કેડી દે લાધી.
 પરજી બેસાડી કાણે મારગના વાંકમાં
 તરસ્યાંની આરત જાણી દે? ૧૦
 બનતાં બનતાં અમને કેડી દે લાધી.
 માંડ્યાં સદાવન કેંક મહાવતીએ,
 આતમને આજ હિજાણી દે;
 એવી એવી અમને કેડી દે લાધી.
 પૂરવ - પ્રવાસી કેરી પ્રગટ પનોતી ૧૫
 બાવિને રૂંદેતી હિજાણી દે;
 બનતાં બનતાં અમને કેડી દે લાધી.
 કાણુ જોગી ને વળી કાણુ દે સંસારી?
 સદુ કાઈ મારગ - પ્રવાસી દે;
 જાગી જાગીને કાઈ બાગે છે દંસલા, ૨૦
 મૃતા છે કેંક અમાગી દે;
 એવી એવી અમને કેડી દે લાધી.
 છવતની ત્યોતિયે ઝંખાતી દે;
 બનતાં બનતાં અમને કેડી દે લાધી.

‘ ઇન્દ્રધનુ ’માંથી

મનસુખલાલ ઝવેરી

[જીવનની કોઈ મહદ્ ઘડી ક્યારે અને કેમ આવીને ચાલી નય છે તેની પણ આપણને ખબર નથી પડતી, અને કેટલીક વાર એ ગયા પછી આપણે હાથ ધસતા રહી જઈએ છીએ એવો અનુભવ કોને નથી હોતો ? અને એ વિરલ ઘડી એટલે શું ? આપણા મનની કોઈ અદ્ભુત ઝંખનાની સિદ્ધિ ? ચિત્રકારની ઝંખના કોઈ શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ માટે હોય, કવિની કોઈ મહાકાવ્ય માટે, સેનાપતિની વિશ્વવિજય માટે — પણ બધીય ઝંખનાના સારરૂપ ઝંખના તો ઈશ્વર માટેની જ ને ? એટલે આ કાવ્યમાંના ‘તું’ને ઈશ્વર લેખી કાવ્ય વાંચતાં આનંદ આવશે, કવિએ એમાં વર્ણનો ‘છટાભર્યા’ કર્યા છે; અને તેમાં વૈવિધ્ય પણ સારું આપ્યું છે. વીજળીનું જ વર્ણન લો. કવિએ એકથી વધુ વાર વીજળીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે દરેક વખત તેના વર્ણનમાં તે ચમત્કૃતિ લાવી શક્યા છે; અને છેલ્લો જ્યાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં તો કવિએ વર્ણન-શક્તિનો પણ નજીક ચમકારો જ કરી મૂક્યો છે, આ રહી એ પંક્તિઓ —

ને વીજળીએ નિજ અંગ તેજને

વેરી રહે અંદર ખહાર ને બધે.

કેવું સુરેખ ચિત્ર આ પંક્તિઓમાં ચીતરાઈ રહ્યું છે. બીજી પંક્તિમાંનાં ‘ર’નાં આવર્તનો એ વેરાવાની-વરસવાની ક્રિયાને નજીક પ્રત્યક્ષ ન બતાવી મૂકતાં હોય એવાં લાગે છે, અને ‘અંદર’ માંના અનુનાસિકનો થડકારો ‘ખહાર’માંના ‘આ’ના ઉચ્ચારણથી થતો સીમા-વિસ્તાર ને ‘બધે’માંના ‘ધે’ના ઉચ્ચારણમાં રહેલી પ્રવાહિતા વીજળીના પ્રકાશની ગતિ અને વિસ્તારનો આપણને કેટલો બધો સરસ ખ્યાલ આપે છે !

અદોષે — સંધ્યાકાળે. રજોટવાને પદપદા — ચરણરૂપી કમળને રજથી ખરડવા. વચ્ચના — છેતરપિંડી. પ્રથવી — આ શબ્દને ખોટા કે છાપ-સૂક્ષ્મવાળો નહિ લેખવો. પૃથિવી-પૃથ્વીમાંથી તદ્દલવ — જેમ અમૃતમાંથી અમૃત.]

ટકોરા

[ચિત્ર]

નિરાશ મારા ઉરની સમી ત્યાં હતી નિશા સ્યામળ ખંડાર જમી;
ઝડી રહી'તી ઝપટાર્ધ, તીખી ત્યાં વીજળી અન્તર મેઘ ફેરું
ઢહી રહી'તી; ઘન થે ગડ્ડી કમ્પાવતો'તો ઉર ઓમ ફેરું.
કુટીરમાં કમ્પતી કાપથી હું પડ્યો હતો ટૂંટિયું મારું વાળી;
નેણે હતી ધાર ઢળી રહેલી, બળી રહી'તી મુજ આગ અન્તરે;
હતું મને આજ જરૂર આવશે તું, તેથી મેં રાહ અમીટ તાલરી
નિહાળવામાં દિન ગાળી નાખ્યો સવારથી સાંજ લગી ય આજનો.
અંધાર ન્યારે કિતર્યા અને આ ઘેરાઈ આકાશ: ગયું ધનોથી,
ત્યારે ' ન આજે ય તું આવિયો ' કહી ઢળી પડ્યો દુર્ગળ હું નિરાશ છે.
ન જાણું જાને, પણ રોજ મારે

નિહાળવાની તુજ રાહ, અન્તે ન આવતાં તું બનવું નિરાશ;
અને વિતાવી નિશ જેમ તેમ, દી લિગતાં રાહ ફરી નિહાળવી.
'તું આજ તો નિશ્ચય આવશે' ગણી; નિરાશ થાવું વળી રાહ જોવી,
વળી નિરાશા, વળી અંખના; ને વીતી દિનો એમ જ માહરા જતા.
આજે ય એવું બનતાં નિરાશ છે હું ટૂંટિયું વાળી પડ્યો કુટીરે.
વિચારતાં: “ કેમ તું આજ ના'વિયો ? ” ઝડી રહી'તી ઝપટાર્ધખંડારે,
ને વીજળી ત્યાં સળકી રહીને તડો મહી'તી મુજ બારણાંની
આવી કુટીરે મુજ આંખ આંજતી, કમ્પાવતી અન્તર મારું ખંડારું.
તહીં ટકોરા મુજ બારણે થતા, એ સાંભળી, આતુર દોડી, બારણું
ઉઘાડું, ત્યાં મેઘનણી ઝડી ફેા સૂ સૂ ફરી માંહિ પ્રવેશતી અને
કુટીરને ને મુજને પલાળતી. ને બાર વાસી દર્ધ, હું ફરીયા

નિરાશ છેને પડતો ઢળી ત્યાં.

ઝડી રહે છે ઝપટાર્ધ; વાળાં રહે છે ગડ્ડી, ચમકે છે વીજળી;
વીંટી વળે છે ઉરને નિરાશા, ને અંગને ટાક; અંધાર કમ્પતો

વિમાનું: “ આજે ય તં કેમ ના'વિયો ? ”

ફરી ટકોરા મુજ બારણે થતા, પરંતુ એ તો અમથી જ બ્રાન્તિ સૌ
 ગણી વિચારું મનમાં : “ તું આ સમે ક્યાંથી જ આવે મુજ રંદ બારણે ?
 વસન્તના વૈભવમાં ન આવિયો, ન આવિયો ગ્રીષ્મ તણા પ્રદોષે;
 પ્રસન્ન ના પૂનમમાં પધારિયો, ન આવિયો વા સ્મિતમાં ઉપાના,
 સંધ્યા તણી સોનલ પાંદડીમાં ચે ના'વિયો તે ક્યમ આજની આ
 ભેંકાર રાતે, પૂર કાઢવોમાં રળેટવાને પદપદ આવશે ?
 ના, ના, ટકોરા તુજ ન્હોય; એ તો નિરાશ હૈયે ઊઠતી જ વંચના ! ”
 અને પડ્યો હું રહું કોટડીમાં. ઝીંકાય છે બહાર ઝડી, કડાકા
 ફરી ગડૂકે ધનનાં દળો, ને ઝંઝાનિલો સૂસવી સૂસવીને
 ફૂંકાય જાણે પ્રથવી ઉમેડવા; મારે પડે અન્તર આજ ધ્રાસકા.
 વંટોળના તાંડવનૃત્ય માંડે દીવાલ ડોલે મુજ ઝૂંપડીની;
 ફાટકે ત્યાં બારણું ઊઘડી જતાં ધસે ઝડી સૂચવતી જ કારમાં;
 ને વીજળી ચે નિજ અંગતેજને વેરી રહે અંદર બહાર ને બધે.
 એ તેજમાં દૂર સુદૂર ચાલી ન્હાળું જતી પ્રીતમ ! કાય તારી;
 હતા ટકોરા તુજ એ ? હતા શું આવ્યો કુટીરે મુજ તું જ આ સમે ?
 ના'વ્યો તદા આતુર ઊઠિયો હું, આવ્યો, છતાં સંશયમાં પડી રહ્યો ?
 ઉઘાડવા બારણું ચે ન ઊઠ્યો ? હવે ફરીથી કદા આવશે તું ?

સ્વાધ્યાય

૧. ગદ્યમાં આ કાવ્યનો ભાવ ઉતારો.
૨. કેટલીક સારી પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરો.
૩. આ કાવ્યની તમારા મન પર પડેલી છાપ વર્ણવો.

રામપ્રસાદ શુક્લ

[‘આંધી’ એ સોનેટ એક મોટી ભાવના આપણી આગળ રજૂ કરે છે. વિશ્વમાં ગમે તેવા વંટાળ ભગે, ગમે તેવા ફેરફાર થાય, તોપણ આપણે બેચેની અનુભવવી નેઈએ નહિ. આપણી શાંતિ ચાલી ગઈ એમ ગણી વ્યાકુળ થવું નેઈએ નહિ. કેમકે આપણા જીવનમાં ઘણી વાર શાંતિ જેવું ને કાંઈ દેખાતું હોય છે તે સાચી શાંતિ હોતી નથી, જડતા ભરેલી ‘આભાસ શાન્તિ’ જ હોય છે. ઉલટું, તે જડતાને ખંખેરી નાખવા વંટાળિયા ભગે, પરિવર્તનો થાય તો તેમાં સાચી અને સખળ શાંતિનાં ખીજ રહેલાં છે. ઉત્ક્રાન્તિ (વિકાસ evolution)ની આ શાન્તિને કવિ ‘સત્શાન્તિ’ કહીને ઓળખાવે છે, કેમકે તેમાં સૌ માનવજાતના કલહોનું શમન થઈ ગયું હશે અને એકતાભાવ એણે જન્માવ્યો હશે... માનવજાત યુધ્ધે ચડે છે, કેટલીક વાર કુદરતી પ્રકોપો માનવો ઉપર ચુનરે છે, ત્યારે ઉપરની ભાવના એ જ આપણું એક આશ્વાસન છે. વિષયનિરૂપણ સોનેટના અષ્ટકમાં છે. પ્રથમ ચાર લીટીમાં આંધીના દેખાવનું વર્ણન કરી બીજી ચારમાં પ્રશ્નોની મદદથી અલંકારવાણીમાં તેનું દર્શન કરાવ્યું છે. પદ્કની શરૂઆતમાં અગાઉના પ્રશ્નોનો ઉત્તર ગ્રંથીને કાવ્યમાં એકાએક પલટો સાધ્યો છે. પછી તરત જ કવિ પોતાની ભાવનાનો સ્ફેટ કરી દે છે. આખરની પંક્તિઓમાં—ખાસ કરી ૧૩ મીમાં—ચોટ સાધી છે. આરોહ અવરોહવાળા લાંબા સ્વચ્છરા છંદની પસંદગી વિષયને ઘણી જ અનુરૂપ છે.

ખીલું કાવ્ય એક મધુર કરુણ ગીત છે. ગીતમાં પ્રાસ તેના શ્વાસો-સ્થવાસ જેવા હોય છે; પણ કેટલીક વાર અર્થ ખાતર પ્રાસને જતા કરવા પડે છે—કારણ કે અંતે મહત્ત્વ તો અર્થનું જ છે ને? વાણી ને અર્થવાહી ન હોય તો તેની શી કિંમત? એથી આ ગીતની બીજી કડીમાં કવિ સહેલાઈથી ‘ઝૂમે છે’ની સાથે ‘ધૂમે છે’નો પ્રાસ મેળવી શક્યા હોત, પણ ‘નભે છે’થી જેવું ચિત્ર નભે છે તે પછી રહેવા પામત નહિ. અર્થને વક્ષાદાર રહેવા માટે તેમણે તે પ્રલોભન જવું ક્યું છે તે નોંધવા જેવું છે. ત્રીજું કાવ્ય એક મુક્તક છે. આ કાવ્ય પ્રકાર ઘણો મુશ્કેલ

આજ સૃષ્ટિ સંજવની લાવે છે;
 મારા હરના ઉચારને ગમાવે છે. લીલીં
 મને સરનાં સ્વપ્નાંની ચોટ વાગી;
 એના વણમાં અદીકની ભાજ લાગી. લીલીં

૩. શી ખોટ ?

તારે જો ખેસવાને જનસમૂહ વિષે એક ખૂણે ય લાઈ,
 માવા ખે ચાર ગીતો ઘડીકે પણ મળે નાજ વહેના ઝરાનો,
 મૂવાને ગોદડી જે મહોંથી નિરખવાં ધૂમતાં વ્યોમ ચક્રો,
 ખાવાને રોટલા ખે, હવન મહીં પછી ખોટ શી, ભાઈ, તારે
 કે તું જે ના વદાવે હવનરસ દુઃખો સૃષ્ટિનાં દેવાને ?

સ્વાધ્યાય

૧. ‘આંધ્રી’માં મુખ્ય વિચારનો પ્રવાહ કઈ પંક્તિ આગળ વળાંક
 આપે છે તે જાણવો.

૨. કવિએ કઈ કઈ કલ્પેક્ષા અને પુનરુક્તિ વાપરી છે તેનો નિર્દેશ
 કરો.

૩. કલ્હાનિની સવારીનું વર્ણન કરો, કવિ અને માંગલ્યસત્રી તરીકે
 કેમ વર્ણવે છે ?

૪. ‘આભાસશાન્તિ’ એટલે કઈ શાન્તિ ? કેઈ પરાધીન પ્રજાના
 હવનમાં જે શાન્તિ પ્રવર્તતી હોય તે ‘આભાસશાન્તિ’ કહેવાય ? કવિની
 ‘સત્-શાન્તિ’ની કલ્પના શી છે ? ‘સ્મશાન-શાન્તિ’—એ પ્રયોગ તમે
 સાંભળ્યો છે ?

૫. સ્વપ્નાની ચોટ વાગવાં કવિને લાજ થાય છે કે દાનિ તે બતાવો.

૬. ‘શી ખોટ ?’નો અર્થ સમજાવો.

ત્રિભુવનદાસ બ્રહ્માર — સુન્દરમ્

[કાવ્યનું મથાળું] જ આખા કાવ્યને સમજાવી દેતું હોય એવાં આ બન્ને કાવ્યો છે. ‘ધણુ ઉઠાવ’માં જઈ અને ભાપાનો કવિએ એટલો તો સારો મેળ સાધ્યો છે કે ધણુના ફટકાના ધણુભૂણાટના જાણે આપણી ચારેપાસ પડ્યા ગાજ રહે છે.

૩. થર — જડતાના. ચોથી પંક્તિમાં જાણું (જૂના પુરાણા) યુગના જડત્વના થર તરીકે ઉદ્દેશ્ય થયો છે. હૃદય-ચિત્ત કાર્ય — એ થર શેના પર ચડ્યા છે ? તો મનુષ્યના હૃદય, ચિત્ત અને કાર્ય ઉપર-કિંકર્તવ્યમૂઠ બનેલાં માનવીઓની એ મૂઠતા તોડવા માટે ધણુના ફટકાની જરૂરિયાત સૂચવી છે. ૧૧ ધરાઉરદટાઈ — સમાસ તરીકે આખો શબ્દ લેવો. ધરાના અન્તરમાં — પૃથ્વીના પેટાળમાં દટાયેલી ‘મૂર્છિત પ્રય’ડ જ્વાલાવલી’. ૧૨ બહિર્ગત — બહાર નીકળતી. બારમી પંક્તિ સુધી તોડવા માટેનું ઉદ્દેશ્ય છે, તેને માટે સમુદ્રનાં એક પછી એક જાંબાં જાંબાં ચઢી કિનારા સાથે જોરથી અક્ષાતાં મોજાં જેવાં બે આરોહ અને એક અવરોહવાળો પૃથ્વીજંદ વાપરી જગતને નવા ધાટ આપવાની પ્રેરણા માટે ધીરગતિથી વહેતા સ્વધરામાં ખંડ પાડી તેની ધીરતામાં વેગ આણી કવિએ કાવ્યભાવને ધણી સારી રીતે પુષ્ટ કર્યો છે. તેનો અભ્યાસ કરજો.

૨. કૂટપાથનાં સુનાર — આપણાં શહેરની સમૃદ્ધિએ રચેલા માનવીજીવનનું એક અતિ દુરુણ ચિત્ર. કૂટપાથ — શહેરના સરિયામ રસ્તાની બન્ને બાજુના શહદારી માટેના પથરના ‘પગ રસ્તા’. ‘પથારી પથરપોચી’ શબ્દો નોંધજો. ૫. ‘પથર પથરાયી — પથરના માર્ગ પર સૂતેલા. પાંચમીથી આઠમી પંક્તિ સુધીમાં કેવો તીખો અને વેદનાભર્યો કટાક્ષ છે ! ‘તાઢી સપાટી’ અને ‘સો મણની તળાઈ શી’માં કેવો વિરોધ સાધ્યો છે ! આરું દુરુણ જીવન છે તો ગિયારાં એ જીવે છે કેમ ? નવમી પંક્તિમાં કવિ એનો જવાબ આપે છે. એમને જીવવાની ભૂળ છે — જિંદગીભૂખ્યાં છે. અગિયારમી પંક્તિમાં ડબલાનું વર્ણન પણ દુરુણ ભાવને કેતું પોષે છે. ૧૩. જગૃતિ — કઈ જગૃતિ સરી ગઈ

છે ? જીવનની અશાન્તિને જે જન્માવે તે, કળજીવન આ પંક્તિનો અભ્યાસ કરે. ૧૫. આ બધો સમુદાય આહી ક્યાંથી આવી ચઢ્યો ?

કારમા પરિસ્થિતિચક્ર — સંલેખને બહે. સોળમી પંક્તિમાં જે વેદનાભયુ ચિત્ર છે તે નોંધવું. ૧૮. કપાળે હાથ ફટીને — કેટલું બધું સાચું ! આનું કારણ શું ? ૧૯-૨૦ પંક્તિમાં કવિ એ કારણોની અટકળ કરે છે. ૨૧. સંપત્તિની નણે એ પડવાળી ધંટી હોય અને તેમાં માનવીઓને પીસી — તેમના સત્ત્વરથી લોટ લઈ નણે આ ફેતરાં ન ફેંક્યાં હોય એવાં આ બાપડાં લાગે છે. ૨૮. નગરિ પોતે જ બેઠે છે — એટલે કે એ બધાં એટલાં તો જીવનાઘાતથી મૂઠ થયાં છે કે અત્યારે તો ગાઢ મૂર્છામાં પડ્યાં છે એથી નગરિ જેનો સ્વભાવ જ નગવાનો છે તે પણ નણે બેઠેલી થીસે છે; અને એમની સારી રિયતિ થવાના યોગનું ચક્ર પણ આજે સૂતું દેખાય છે. ૩૧ થી ૩૪. રખેને એ બધાં નગી નય એ ડરથી તેમને સદાય બેઠતાં રાખવા શી શી યુક્તિઓ થાય છે અને તેને માટે કવિ કેવાં કેવાં દૃષ્ટાંત યોજે છે તે જોવું. કેટલીક વાર ધર્મ, રાષ્ટ્રપ્રેમ વગેરેને બહાને પણ ગરીબોને ચૂસવામાં આવે છે. આવા પ્રસંગો ઇતિહાસમાંથી શોધી કાઢવું. ૩૩ મી પંક્તિથી કવિતામાં આવતો પલટો ધ્યાનમાં રાખવું. ધીરે ધીરે એ પલટામાં કવિએ કેવો વેગ મૂક્યો છે તેનો અભ્યાસ કરવો. ‘પથરે પાંખ આવશે’ ‘અકાલે કાન્તિ લાવશે’ જેવી પંક્તિઓ હૃદયની સાચી ભૂમિ કેવા વેગથી વ્યક્ત થઈ શકે છે તેના નમૂના જેવી છે. ૩૫. સંચિત — ભેગી થયેલી, એવી સંપત્તિથી તો વિપત્તિનાં તોફાનો જ નહીં. ૩૬. એ મોટા મહેલો કેવા ભયંકર ભોગે ચણાયા છે ! — અનેકને પાયમાલ કરી એ પહાડ જેવા બેઠા બેઠા છે ! ૩૮. એ સંપત્તિ પોતે જ પોતાના નાશનો નશો પી રહી છે. ૪૦. એ સંપત્તિ જ કાન્તિની જનની છે, અને ૪૧-૪૨. એ કાન્તિનું ચિત્ર ! કેવું ત્રાસજનક છે ! ‘હર્ષવાસીને ચણાની જેમ ભૂંજશે’ પંક્તિ વાંચતાં નણે ત્રાસથી આપણી આંખ આપણને ખીડી દેવાનું મન થઈ આવે છે — એ કારણે દશ્ય નથી સહેવાતું નણે ! ૪૫-૪૬. માં કવિએ એક મહાન સત્ય ગૂંથી લીધું છે. માણસે વિકાસનો ક્રમ સમજીને જ ચાલવું રહ્યું — એમ ન કરે તો સત્યાનાશ બધું જ છે ! ૪૮. પિષ્ટ — પિસાયેલા. એમની પૃથ્થનું વર્ણન પણ કેવું દુરુણ છે ! ‘પિષ્ટ પ્રાણની’ ‘રૂઠેલી જિન્દગીઓની’ અને ‘તપેલી ઉરભૂમિની’ પૃથ્થનું ચિત્ર કદી ભુલાશે ખરું ?]

૧. ઘણું ઉઠાવ

[પૃથ્વી]

ઘણુંક ઘણું ભાંગવું, ઘણું ઉઠાવ, મારી ભુજ !
 ઘણુંક ઘણું તોડવું, તું ફટકાર ધા, ઓ ભુજ !
 અનંત થર માનવી હૃદય-ચિત્ત-કાર્યે ચઢ્યા
 જડત્વ યુગ છૂર્ણના, તું ધધડાવી દે ધાવ ત્યાં.
 ધરા ધણુધણું ભલે, થરથરે દિશા. વ્યોમમાં
 પ્રકંપ પથરાય છે, હિરહિરે ઝીંકે ભીતિનો
 ભયાનક ઉછાળ છે, જગત જલ ડૂબી ભલે,
 પછાડ ઘણું ઓ ભુજ ! ધમધમાવ સૃષ્ટિ બધી !
 અહો યુગયુગાદિનાં પડ પરે પડો જે ચઢ્યાં !—
 લગાવ ઘણું ! ધા, ત્રુટો તડતડાટ પાતાળ સૌ,
 ધરાહિરદટાર્ધ મૂર્છિત પ્રચંડ જ્વાલાવલી
 બહિર્ગત બની રહે વિલસી રૌદ્ર ફુટકારથી.

૫

૧૦

તોડીફોડી પુરાણું,

તાવી તાવી તુટેલું,

ટીપી ટીપી બહું તે અવલનવલ ત્યાં અર્પવા ઘાટ એને ૧૫
 ઝીંકી રહે ધા, ભુજ ઓ ! લઈ ઘણું, જગને ધા થકી ઘાટ દેને !

૨ ફૂટપાથના સૂનાર

સૂતાં છે સોડમાં લેઈ પૂંછઓ પોટલી તણી,

ફાટેલાં ચીંથરાંની કે મુકેલી રોટલી તણી.

વિશાળા રાજસ્તાના વિશાળા ફૂટપાથની

પથારી પથ્થરપોચી કરી પોઢ્યાં પ્રશાન્ન સૌ.

પોઢાડવા પથ્થર-પંથ-શાયીને ફોટેલમાં ગાયન છે થે રહ્યાં, ૫

પિશાબખાનાં તણી વાસવંતો વાયુ થઈ વીઝણસો વહી રહ્યો,

ને મીટરોના થડકાટ બાજે લક્ષ્મીપરીના ધૂધરા સમાણા,

તાલી સપાટી ફૂટપાથ કેરી આમંત્રતી ઓ મણની તળાઈ શી !

સૂતાં છે આજ ને ભુકાં, બુવાનો જિંદગીભૂખ્યાં,
અધૂરે વસ્ત્ર ને પેટે ગંદછીની ગમાણમાં.

૧૦

પડ્યાં છે ડબલાં બિંધાં પાણીનાં હાથ વાગતાં,
બિંધમાં અંગ આકારો ધરે બેઠાણ એમનાં.

પ્રશાન્ત છે. હવનની અશાંતિને જન્માવનારી સરી છે જ જગૃતિ.
પ્રશાન્ત કાયા; મન આત્મ એમનાં અનાદિથી જગૃતિહીન શાંત છે.
પરિસ્થિતિચક્ર ચલંત કારમું ખંચી આહી આ સમુદાય લાવ્યું, ૧૫
જતું રહ્યું જ્યાં શિરથી જ છાપરું ગયું હશે શું નહિ શું જ એમનું?

ગયું શાને, કશી રીતે, સમજ્યાં સમજ્યાં ન એ,
કપાળે હાથ કૂટીને આહી સૂતાં થયાં જ એ.

આત્મઅજ્ઞાનનો દોષ. સડંબે કે સમાજનો,

શાહુકાર તાગી સૂડી, રાજ્યની કે ખદાદિલી :

૨૦

એ કૂટ કે કારણમાળ ગિહતી, સંપત્તિના સંગ્રહચક્ર કેરી,
ભીંસીપીસી માનવમાળખાં એ, લે લોટ, આ ફેંકી દીધાં જ દેશતરાં.
વિમૂઢ એ અંતરચિત્ત આપડાં સંજોગ વંટોળ વિગે ફસાયલાં,
ભીડે પડે ચક્કરનાં, ધવાનાં, પૃથ્વી પરે સૌ પછડાય પામરાં !

કોણને પ્રાર્થવું, કોને દોષવું ચાચવું વળી,

૨૫

અજ્ઞાણ્યાં જિંદગીના આ ગૂઢ આડંબરો થકી,

જગૃતિ ફૂંકતી જવાલા શમનાં તે પડ્યાં અહીં,

જગૃતિ બિંધતી જાતે, ચક્ર સંયોગનું સૂતું.

એ જગના અંતરને બિંધાડવા યોજાય છે યુક્તિ પરંપરાઓ—

આચારની, ભક્તિની, રાષ્ટ્રભાવની મોહોર્મિજ્જનો મધુ ઘેન પ્રેરતી. ૩૦

બિંધાડવાની પણ ઔપધિ કદી જગાડવાની જ બની પડે કદી,

જંજીરને જે ઘડતી હથોડી ઘડી દિયે છે સમશેર કાક દી.

જગશે જૂમિ પોહ્યાં આ, પથ્થરે પાંખ આવશે,

કાલે તો ભીખશે ભેંકે, અકાલે કાન્તિ લાવશે.

સંપત્તિ સંચિતા સર્જે જંઝાનિલો વિપત્તિના

૩૫

એહના ગિરિ શા હમ્મેં સર્જે દારિદ્ર્ય-જંગલો.

દિનેદિને એ દહતી દરિદ્રતા સંપત્તિને અર્પત ખાદ્ય મોંધું.
 ઐશ્વર્ય વિસ્તાર થકી જ રાયતી સંપત્તિ પીતી નિજ નાશનો નશો.
 દારિદ્ર્યનો એ દવ દીન કેરાં હૈયાં વિશે નિત્ય થતો જ સંચિત,
 હમ્યે થતી સંચિત સંપત્તો એ, સંચે અરે સત્ત્વ જ ક્ષાન્ત કેરાં ! ૪૦

દારિદ્ર્યચારણ્યથી રે હા દાવાનળ ભભૂકશે,
 સુખિયાં હમ્યવાસીને ચણાની જેમ ભૂંજશે;
 ગુંજશે કારમાં ગીતો, સોણુલાં મિષ્ટ ભાંગશે,
 જગેલું સત્ત્વ સૃષ્ટિનું ના પછી ભીખ માંગશે.

વિકાસનો જે ક્રમ તે પિછાન્યા વિના કદી માનવ અંધ ચાલશે, ૪૫
 વિકાસના ગર્ભ વિષે ભરાયતો સંહાર ત્યાં સર્જન અર્થ આવશે !

એ ભાવિની મંગલનાદ ઘંટા ગુંજરતી કર્ણ વિષે મધુરવું,
 પ્રચ્છન્ન એના અધૂરા નિનાદના અભાન આશ્વાસનમાં સૂતાં આ.

સૂતાં છે સોડમાં લેઈ પૂંછ્યો પિષ્ટ પ્રાણની,
 ફૂંકેલી જિન્ફગીઓની તપેલી ઉર-ગિર્મિની, ૫૦
 વિશાળી સંપત્તે સર્જ્યાં વિશાળાં દુઃખધામની
 પથારી પથ્થરપોત્તી વિષે પોઢયાં પ્રશાન્ત છે !

રેવાધ્યાય

૧. ધણુ હઠાવવાની ઘોષણા કવિ શા માટે કરે છે ? શું શું ભાંગવાનું છે ?

૨. એ ભાંગીને નહું શું બનાવવાનું છે ?

૩. 'ફૂટપાયનાં સૂતાર'ના વર્ણનની મદદ લઈ 'ફૂટપાયના સૂતાર'નું એક રેખાચિત્ર દોરો.

૪. 'ફૂટપાયનાં સૂતાર'માંથી કેટલાંક જ્ઞેરદાર ચિત્રો વર્ણવો.

૫. કવિ ક્ષાન્તિનાં ખીજ શામાં જુએ છે ?

૬. એ ક્ષાન્તિ વિષે કવિ કેવી આગાહી કરે છે તે જણાવો.

ઉમાશંકર બેળી

[આ ત્રણે કાવ્યો ગીતના પ્રકારનાં છે. ગાવા માટે લખાયેલું કાવ્ય તે ગીત. ત્રણેના ઢાળ એટલા સરળ છે કે સહેજ પ્રયત્ન કરતાં સહેલાઈથી એ ગાઈ શકાયે. પહેલા ગીતમાં દરેક ચરણે એક એક સુરેખ ચિત્ર ચીતરાઈ રહે છે. સમુદ્રમાં હોડી જેમ જેમ આગળ જાય તેમ તેમ એક પછી એક ક્ષિતિજે ઊઘરતી જાય તેનું વર્ણન કરતી પંક્તિ ‘સામે આભના તે આંગળા ખૂલે’ એનું સુંદર ઉદાહરણ છે. આ કાવ્યને રૂપક કાવ્યનો— એક પ્રકાર લેખી કોઈ વિશેષાર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં માત્ર એક હોડીના જ વર્ણન લેખે વાંચતાં સહજ રસાસ્વાદ થઈ શકશે.

બીજું ગીત માનવ હૃદયની સૂક્ષ્મ લાગણીઓને રૂપશે છે. કાવ્યમાં કોઈ એક ગીતની શોધનું વર્ણન આવે છે. એ ગીત કયું છે તે તો આપણને સ્પષ્ટ રીતે નથી કહેવામાં આવતું. પણ એ ગીતની શોધ ક્યાં ક્યાં કરવામાં આવી છે તે જણાવ્યું છે. શ્રી નરસિંહરાવ કૃત ‘તુલ પ્રેમના સંદેશ ક્યાં?’ કાવ્ય ઉપરની નોંધ જોલે, અને તેની સાથે સરખાવીને આ કાવ્ય વાંચજો. ત્રીજા ગીતમાં જે ભાવ છે તેવો ભાવ કોઈ વખતે તમે પણ નથી અનુભવતા ? અને કોલિવાનો માળો એટલે શું ? કોલિવા માળો બાંધે છે ? કે અચકચ વસ્તુઓની જ આ ઝંખના છે ?]

૧. હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

છોને છોડે એ જામના કિનારા ને ચહેરના મિનારા,
કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?
એક વાર સહ ભયાં ફૂટ્યા, ને વાપરા ખૂટ્યા,
કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?
સામે આભના તે આગળા ખૂલે, ને પંથ નવા ખૂલે,
કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?
એના પડોળા પાલવ દૂર ફરકે, ને ઝીણું ઝીણું મરકે,
કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?
કદી કદી દે તારવાને તાલી, હસન મનવાલી,
કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

કદી અંઝાને વીંઝણે રમન્તી, તૂકાને ભમન્તી,

કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

એ તો સરખાં સમોવડાંને ભેટે, ત્રિકાળને ત્રિભેટે,

કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

આજ બીજકળા દેખીને ઊપડી, પૂનમ એતી દૂકડી,

કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

એણે ક્રુવનું નિશાન ભલું તાક્યું, બાકી ન કાંઈ રાખ્યું,

કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

છાને છોડે એ શહેરના મિનારા, ને ભૂમિના કિનારા,

કે હોડીને દૂર શું ? નજીક શું ?

૨. ગીત ગોત્યું ગોત્યું

અમે સૂતા ગરણાને જગાડ્યું, ઉઝીનું ગીત માગ્યું,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે વનવનના પારણાંની દોરે, શોધ્યું કૂલોતી દોરે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ગોત્યું વસંતની પાંખે, ને વીજળીની આંખે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે શોધ્યું સાગરની છોળે, વાદળને હિંડોળે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ગોત્યું કંઈ સેંથીની વાટે, લોચનને ઘાટે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે ખોળ્યું શેશવને ગાંઠે, કે નેહનમી ચાલે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે જોયું ન્યાં સ્વર્ગગા ધૂમે, ને તારલાની લૂમે,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

અમે જોઈ વળ્યાં દિશ દિશની બારી. વિરાટની અટારી,

કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.

ઊરે આંસુ પછવાડે હીંચતું, ને સપનાં સીંચતું,
કે ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ક્યાંય ના જડ્યું.
'નિશીથ'માંથી

૩. ભોમિયા વિના

ભોમિયા વિના મારે ભમવા'તા હુંગરા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી હતી;
જોવી'તી કોતરો ને જોવી'તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ હડોવી હતી.
મૂતા સરવરિયાની સોનેરી પાળે,
હંસોની હાર મારે ગણવી હતી;
ડાળે બૂલંત કોક કોટિલાને માળે,
અંતરની વેદના વણવી હતી,
એકલા આકાશ તળે ઊભાંને એકલો,
પડ્યા ઊર બોલના ઝીલવા ગયો.
વેરાયા બોલ મારા, ફેલાયા આભમાં,
એકલો, અટૂલો ઝાંખો પડ્યો.
આખો અવતાર મારે ભમવા હુંગરિયા,
જંગલની કુંજ કુંજ જોવી ફરી;
ભોમિયા ભૂલે એવી ભમવી રે કંદરા,
અંતરની આંખડી હડોવી જરી.

'ગંગોત્રી'માંથી

સ્વાધ્યાય

૧. 'હોડી' સંજંધીના કાવ્યનું મુવપદ સમજાવો.
૨. આ ત્રણે કાવ્યોમાંથી કેટલીક સુંદર પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરી તે પંક્તિ સાથે સુંદર બની છે તે જણાવો.
૩. કોટિલા માળો બાંધે છે? કોટિલાના માળાથી કાવ્યમાં શું અસિમેત છે તે જણાવો.
૪. 'ગીત ગોત્યું ગોત્યું' અને 'તુજ પ્રેમના સંદેશા ક્યાં!' કાવ્યની તુલના કરો.
૫. 'ભોમિયા વિના' કાવ્યનું રહસ્ય સમજાવો.

‘ આસીમ ’ રાંદેરી

[માતા પ્રત્યેના પ્રેમનું આ કાવ્ય છે. તે બતાવવા માટે કવિએ વિષયની પસંદગી ઉત્તમ રીતની કરી છે. જેને આંખે નથી તેવી એક બાલિકા જેટલી તીવ્રતાથી આ લાવ કોણ અનુભવી શકે ? એને તો પોતાની ઉપર અનહદ ઉપકાર કરનારી માતાનું મુખ પણ જોવા મળ્યું નથી ! કવિએ પ્રભુ પ્રત્યેની પ્રાર્થનાના રૂપમાં કાવ્ય રજૂ કર્યું છે એ બીજી એક મોટી ખૂબી છે. તે સિવાય એ છેવટની ‘ તુજને પણ જોવાની ઇચ્છા, ઓ પ્રભુ ! હા, હા, નથી ’ પંક્તિ કેમ આપી શકત ?

આ સંગ્રહમાં આ વિષય ઉપર એક ચિત્ર છે. આ કાવ્ય અને એ ચિત્ર બંનેનો આસ્વાદ એકબેકની મદદથી વધારે લઈ શકાશે. < નેઅમત — ઈશ્વરી ભેટ.]

આંધળી છાકરી

તેં અમક તારાને અર્પી, આંદને દીધો પ્રકાશ,
સૂર્યને પણ તે જ દેવામાં, ન તેં રાખી ક્યાશ !
કોણ છે સૃષ્ટિ મહી, તુજ નૂર-વૃષ્ટિથી નિરાશ ?
ઓ પ્રભુ ! મુજને છતાં એની નથી ઈર્ષ્યા કે આશ !

એક ઇચ્છા છે કે મારી માનું મુખડું જોઈ લઉં ! ૫
લોક કે’ છે કે ઘણાં રંગોથી છે દુનિયા ભરી,
લાલ, પીળો, વાદળી, લીલો, ગુલાબી, કેસરી !
આંખવાળા કાળ, એને ‘ અમૃત ’ ભલે હો અવતરી
મુજને એ જોવા, પ્રભુ ! ઇચ્છા નથી મનમાં જરી ! !

એક ઇચ્છા છે કે મારી માનું મુખડું જોઈ લઉં ! ૧૦
સાંભળું છું, બાગમાં ફૂલો ખીલે છે બેશુભાર,
ધ્રુવે છે, ઝાકળનાં બિન્દુ કળીઓ-મુખ પ્રત્યેક સવાર;
કે’ છે સખીઓ, બાગમાં લૂટે છે આવણની બહાર;
હું નથી કહેતી, ‘ એ સૌ નિરખું ! ’ એ મુજ પરવરદિગાર !

એક ઇચ્છા છે કે, મારી માનું મુખડું જોઈ લઉં ! ૧૫
કોણ છે, મમતાથી મુજ સેવા કરી, છવે છે જે ?

શ્વાસ ઠંડા, ઠંડા મુજ ગમમાં ભરી, હવે છે ને?

ઓ પ્રભુ! મુજમાં કંઈક આશા ધરી, હવે છે ને!

હે! મને જિવાડવા, પોતે મરી, હવે છે ને!

એક ઇચ્છા છે એ મારી માનું મુખડું નોઈ લઉં! ૨૦

કેવી છે એ મા, અને એ મામાં શું એવું હશે?

જેના કદમોમાં છે જતન, તેનું મુખ કેવું હશે!

ઓ પ્રભુ લોકો કહે છે, શું બધું તેવું હશે?

તો પછી એ મુખ ખરેખર નિરખવા જેવું હશે!

એક ઇચ્છા છે એ મારી માનું મુખડું નોઈ લઉં! ૨૫

મારી આંખોને લગારે નૂરની પરવા નથી,

આંધળાપણું, જરાયે દિલમાં દુઃખ મારે નથી;

જોવાવાળી આંખની ઈર્ષ્યા નથી, ઇચ્છા નથી;

તુજને પણ જોવાની ઇચ્છા, ઓ, પ્રભુ! હા, હા, નથી;

એક ઇચ્છા છે કે મારી માનું મુખડું નોઈ લઉં! ૩૦

સ્વાધ્યાય

૧. આતા પ્રત્યેનો રનેહ કવિએ કેવી રીતે નિરૂપ્યો છે?

૨. શ્રી. કાકોરના ‘માતૃરનેહ’ જોડે આ કાવ્યને સરખાવો.

૩. વૈશંપાયન પોપટે અનુભવેલા વાત્સલ્ય સાથે આ કાવ્યના ભાવને સરખાવો.

૪. ‘મા’ ઉપર નિબંધ લખો.

નર્મદાશંકર

[નર્મદનો આ લેખ પોણેસો વર્ષ ઉપર લખાયેલો હોવા છતાં તેમાં એણે ‘કવિ અને કવિતા’ અંગેના જે મુખ્ય મુખ્ય વિચારોની ચર્ચા કરી છે એમાં ભાગ્યે જ પાછળથી અહુ ઉપયોગી કંમેરો થયો હોય. પોતે આપણી નેડે વાત કરતો હોય તેમ એ પોતાનો વિષય આપણને સમજાવતો નય છે. વચ્ચે પોતાની તસવીર એક કડિયાએ કેમ લીધેલી તેનો હેવાલ આપે છે ત્યારે થાય છે કે એના પોતાના માણસ ગણીને જ નહોતે આપણી નેડે વાત કરતો ન હોય. વચ્ચે વળી વિષયાંતર થઈ જતું હોય એમ લાગતાં, ‘ભૂલ્યા રહો. આપણે આડા જાય છે,’ કહી વાતને પાછી પાટો ચડાવે છે. આમ એના લખાણમાં આત્મીયતા ઉપરાંત નિખાલસતા પણ આપણને દેખવા મળે છે.

લેખમાં પહેલાં એણે, મનુષ્યમાત્ર તે જ્યાં સુધી સુખ અને દુઃખની લાગણી અનુભવવાની એને શક્તિ છે ત્યાં સુધી કવિ છે એમ કહી આપણ સૌને કવિ ઠરાવી આપણો પ્રેમ છતી લીધો છે ! પણ પછી ક્યે ક્યે ઉપરના વિચારમાંથી બાદબાકી કરતો નય છે ને છેવટે સાચા કવિ કેને કહેવા તે બતાવે છે. . . . ભાષામાં રચના કરે તેને જ કવિ કહેવા એવું નથી એમ એ બતાવે છે. નૃત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ (મૂર્તિ-રચના) અને રથાપત્ય (ધર્મારતોની રચના) — એમાંની એક પણ કળા જેને આવડતી હોય તે કવિ છે, એટલું જ નહિ, કાયદા બનાવનાર, મોટાં મોટાં શહેરો બાંધનાર, તેઓ પણ કવિઓ છે. શરૂઆતમાં કવિનો જેમ ‘સાધારણ અર્થ’ આપ્યો હતો તેમ આ ‘વિસ્તીર્ણ અર્થ’ હવે આપ્યો. . . . પછી કવિ ભાષા દ્વારા થતી કવિતાની જ વાત કરે છે, કેમકે બોલચાલમાં તેને જ આપણે કવિતા કહીએ છીએ. પણ તે કવિતા રાગડામાં નથી તેના અર્થ અને રસમાં છે એ બતાવે છે. . . . પછી કવિતા વિષે કહે છે. હોય તેવું બતાવવું — ફોટોગ્રાફી એ કવિતા નથી. ભવિષ્યમાં પણ કેવું હશે એ તરફ કવિતાનું લક્ષ હોય છે, તેથી કવિને ‘કાન્તદર્શી’ (સમયની આરપાર જોનાર) કહ્યો છે. . . . છેવટે કવિતાથી થતો પરમ લાભ દર્શાવ્યો છે.

તર્ક અને તર્કબુદ્ધિ — આ શબ્દો કવિએ કલ્પના શક્તિના અર્થમાં વાપર્યા છે.]

કવિ અને કવિતા

છાકરું જેવું જન્મે છે,—આ દુનિયાનો વા ખાય છે તેવું તરત તો તે ગમરાયેલી દાસનમાં હોય છે, પણ થોરી વાર પછી જનન-વેદનાથી છૂટું થઈ, અહીંના વાને અનુદૂળ થાય છે. પ્રથમ તેને ધાવવાનું, અને જે જે તેની આંખોમાં પડે છે, શરીરને અડે છે, જીભ ઉપર તે નાક આગળ આવે છે, તેવું કંઈ બાન હોતું નથી. પણ એટલું તો જોવામાં આવે છે કે બહારની તથા અંદરની સુખ-દુઃખ દેતી વસ્તુઓથી તેને સુખદુઃખ થાય છે અને એ સુખદુઃખના અનુભવ જે દસ્યું તે રસ્યું તે આપોઆપ બહાર નીકળે છે. તરત જન્મેલાને બાન હોતું નથી તે કુએલાને શબ્દપે બાન હોતું નથી; તરત જન્મેલાને સુખદુઃખ થાય છે તે શયને થતું નથી. આ વાન ઉપરથી જણાય છે કે શરીરની અંદર કંઈ છે કે જે જન્મે છે ત્યાંથી તે મરતાં જગી સુખદુઃખાભિમાની છે. આ વખતથી માણસ-ત્રી અથવા પુરુષ (પેલું છાકરું) કવિ બનવાની તૈયારી કરે છે, એમ જાણવું.

રસ-જ્ઞાન તો સૌ માણસને હોય છે, ત્યારે શું સૌને જ કવિ કહેવા! પણ રસજ્ઞાન સ્વચ્છા માણસનું સરખું હોતું નથી. જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપરથી, જુદી જુદી સન શરીરની પ્રકૃતિ ઉપરથી, જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપરથી, જુદાં જુદાં અવસરોન ઉપરથી, જુદાં જુદાં કામ ઉપરથી અને જુદા જુદા દેશ ઉપરથી માણસનું રસજ્ઞાન થોડું થણું પોલું-નજર અને કિંધતું જાગતું હોય છે. જેનું રસજ્ઞાન થનથન કરી રહેલું હોય છે, જે લાગણીઓને વશ હોય છે, જે કામક્રોધાદિને સારી પેટે ઓળખે છે, જેવું દીકું સાંભળ્યું તેવું ઓણવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈ પણ રીતે સમન્વેષા એમ જુદાથી રંગીતે બતાવવાની જેની શક્તિ છે, તેઓને “કવિ” કહેવા. સ્વચ્છાનામાં એમ કરવાની શક્તિ હોતી નથી; થોડાએકને જ હોય છે. મોટે થોડા એકને જ કવિ કહેવા. આ બંધી વાન ઉપરથી દમાદા વાંચનારાઓના જાણવામાં આવ્યું હશે કે, કવિ

થવામાં કંઈ પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ જોઈએ ખરી. કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોય છે, પણ પ્રસંગ ન આવેથી તેઓની બુદ્ધિ મનમાંની મનમાં ખઈના રોજે મરી જાય છે.

“ જોગે પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;

વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખીલી ખરી જાય. ૧

કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ થોડી હોય છે, પણ પછી સારા ને અતુકૂળ પ્રસંગ આવેથી કવિતા કળા ખીજાં પાસેનાં સુવાસિત પુષ્પોના સુગંધરૂપ હૃદયથી ખીલીને પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

એક વિચારને ખીજા વિચાર સાથે કેટલો સંબંધ છે અને તેમાં ખરો ખોટો કયો છે, એ વાતની તપાસ કરનાર જે આપણી મન-શક્તિ, તેને વિવેકબુદ્ધિ કહેવી અને એક બે અથવા વધારે વિચારોને પોતાની તરફનો પ્રકાશ આપી રંગનાર અને તેજ આપનાર અને તેમ કરી નવો વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર એવી જે મનની શક્તિ તે તર્ક-બુદ્ધિ, ને “ તર્કબુદ્ધિનું નિરાસણુ ” એટલે તેનું શરીર ઉપર અથવા બહાર નીકળી આવણું તે ‘ કવિતા ’—એમ એક વિદ્વાન કહે છે. કવિતામાં વિવેકબુદ્ધિનું થોડું ઘણું કામ પડે છે એ વાત ખરી, તોપણ હમે એમ કહેવાને વાજખી ધારીએ છ કે, કવિતાની જાણતી તર્કબુદ્ધિ છે. પછી એ જાણતરને થોડી વાર એ વિવેકબુદ્ધિરૂપી ધાવ મળી હોય તો તે સારું કેળવાય, એમાં કંઈ શક નહીં. તે વિદ્વાન કહે છે કે જેમ કોઈ ગોખમાં મૂકેલી સતાર, જુદી જુદી ગતિના પવન વડે હાલે છે અને મધુર સુરાવટ ફહાડે છે, તે પ્રમાણે માણસના ઉપર બહારની તથા અંદરની વસ્તુઓની છાપ પડેથી મધુરી અસર થાય છે. રે એટલું જ નહીં, પણ તે અસર પેલી અસલ છાપના જેવી જ આખેદૂળ થાય છે : બિંબ પ્રતિબિંબ જ. આ વાત માણસનામાં સતારના કરતાં વિશેષ છે. સતારના સુરને અને પવનની ગતિને લય અથવા સામ્ય નથી. પણ માણસના મનને અને બાહ્યાંતર છાપ ને લય છે. જેમ ગવૈયાના બોલવાને અને તંબૂરાના સુરને હોય છે, તેમ માણસમાં

એવું કંઈ છે કે, જેથી જોયેલી અથવા સાંભળેલી વસ્તુની છાપ તેના મનમાં ખુશ કરતી રીતે બરાબર પડે છે.

છોકરું રમતું રમતું પોતાના અવાજથી અને ગતિથી પોતાની ખુશી બતાવે છે. જંગલી માણસ પણ આસપાસ વસ્તુઓ જોઈને નાચે છે, કૂદે છે. સુધરેલી સ્થિતિના મંડળમાં તો તરેહ તરેહવાર રીતનાં માણસનાં રસજ્ઞાન હોય છે. સીધીભાઈ નાણિયેરના ડાઘ્યામાં ડાંકરા ઘાલી તે વગાડી મન રંજન કરે છે. ગોકુળનો ગોવાળિયો કાનુડો વાંસળા વગાડી પોતે ખુશ થઈ ગોવાલણોને રીઝવતો હતો. નારદમુનિ વીણા લઈને ભમ્યા કરે છે. ગંધર્વ અને અપ્સરા, નાટ્ય, નૃત્ય અને નૃત્યથી ઇંદ્રપુરીમાં આનંદના મેઘ વરસાવે છે. ઈશ્વરે અહીં ને તહીં, નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે, જે જોઈને, જોને વિષે સાંભળીને, જેના ઉપર વિચાર કરીને, માણસના દિલમાં કંઈ થઈ આવે છે ને જેથી જોયેલી, સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની છાપ તેના ઉપર આબાદ પડે છે ને તેને તે વસ્તુઓનો રસ સમજાય છે. રસ એટલે અંદરની મજા — દુઃખથી પણ રસ ઊપજે છે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં વાસ્તવિક ભાવ પેદા થાય છે તે પણ એક રસ છે. એમાં વળી મીઠાશ ઓર છે.

ખેલવામાં, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કૃત્રિમી પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડો ઘણો સઘળા સોફા રસ જોય છે. પણ એકનો એક જ તેનો તે જ નથી જોતાં. મારે જેઓ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઘણા આગળપડતા છે તેઓને “કવિ” કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ઘણા સોફા આપણે આણી શકીએ છીએ. કવિઓ અથવા જેઓ, ન જતો રહે એવો ઉપર લખેલો “રસ” વિચારે છે અથવા બતાવે છે તેઓ બાપાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, ઇમારત બાંધનારા, સલાટો, ચિતારાઓ માત્ર નથી, પણ કાવ્યેદા કરનારા, કળા શોધનારા, અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોય છે — એટલે, આ

સઘળા કવિઓ જ છે. એમ નહિ કે ભાષામાં કવિતા કરે તેને જ કવિ કહેવા. હરકંઈને — ઉપર લખેલી વાતોથી અનુકૂળ થાય તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈ પણ રીતે અને કોઈ પણ બાબત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન કહાડે. ભાષા, રંગ, આકાર, એ સર્વ કવિતાની બાબતો અને કવિતા લખવાનાં સાધન છે.

સલાટો અને ચિતારા પોતાનાં કામ કરવાને “લખવું” કહે છે. લખવું અક્ષર કહાડવાને જ કહેવું એસ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિહ્ન છે ને પૂતળાં ચિતાર પણ ચિહ્ન છે. આ ઉપરથી જોતાં સાફ માલૂમ પડે છે કે કવિતા તે માણસની અંદર છે, પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેનાં રૂપમાં બહાર નીકળે છે. અમને ખૂબ યાદ છે કે સને ૧૮૫૬ના નવેમ્બરની ૨૧મી તારીખને શુક્રવારને પાછલે પહોરે, જે વેળા હાજી નામના મુરત ભરુચમાં પ્રખ્યાત થયેલા કડિયાએ અમારી તસવીર પેનસિલે ચીતરી હતી તે વેળા તેણે પ્રકાશને છાયો એના ઉપર આહા ! કેટલું ધ્યાન આપ્યું હતું ! અમારાથી એક યાર્ડ દૂર બેસીને અમારા મોંની નીરખ કરી ઝટઝટ પેનસિલ ચલાવા માંડી, એ શું કવિતા નોતી ! અમારા મોંની છાપ તેના મનની આંખો ઉપર કેવી બરાબર પડી હશે ! કેટલાક ચિતારા એવા તો હોય છે કે એક જ વખત મોં જોઈ જાય ને પછી ઘર આગળ જઈને પેનસિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખડાવે. સલાટોમાં પણ તેમ જ છે. લોકની સારી નરસી રીતભાતે બ્યારે કેટલાકને દિલમાં અસર કરેલી, ત્યારે તેણે જ કાયદા કહાડેલ કેની ! કવિતાને સઘળા વાન જોડે સંબંધ છે, તેમાં ભાષાકવિઓનો ધણો સંબંધ ધર્મ જોડે માલૂમ પડે છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. પણ વ્યવહારમાં ગાનારા, નાચનારા, સલાટ અને ચિતારા કવિ શબ્દે નથી ઓળખાતા. જે પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની મારફતે કહાડે છે, તેઓ જ લોકમાં કવિ શબ્દે ઓળખાય છે; ને એ વિષય ઉપર હમારે વિશેષ લખવાનું છે. પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈ પણ

સાહિત્યવિદ્યાને કવિતા કહીએ તો ખોટો અર્થ કીધો એમ ન કહેવાય. પણ હવે ભાષા કવિતા વિષે નીચે પ્રમાણે બોલિયે છેયે.

ભાષાનો ગુણ જ એવો છે કે, આપણા જીવનાં જે કર્મ અને જોડેસા, તેના તે બરાબર ચિતાર આપે છે. શું સલાટોના પૂતળાથી અને ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી? થાય છે. પણ ભાષામાં કંઈ વિશેષ ગુણ છે. ભાષા તરેહ તરેહવાર રીતે સેલથી વપરાઈ શકાય છે — રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતાં નથી. ભાષાનો કવિતાશક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કંઈ તરત ને ઘણું કરે છે. સલાટ અને ચિતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમાં ખીણ કેટલીક વસ્તુઓ — હથિયારો, હુન્નરની રીતિઓ, કેટલાક વિચાર આવી નહે છે, તેથી તેઓનું કામ વધારે મુશ્કેલ થાય છે. ભાષા પોતાનું રસજ્ઞાન ટપ દઈને ભાષામાં બોલી બતાવશે, પણ સલાટને પથરા ને હથિયાર જોઈશે. ચિતારાને પણ કાગળ અને લખણ જોઈશે ને દેખાઈતું છે કે એ લોકોનો કિસમ ભાષાકવિના કિસમને પાણી ભરાવે છે; ને તેઓ મોટા માનને યોગ્ય છે. તોપણ કેટલાક ભાષાકવિઓએ બેહદ તર્કશક્તિ બતાવી છે કે, જેની આગળ મોટામોટા સલાટો અને ચિતારા પોઈસ છે. પણ ઊભા રહો. આપણે આડા જોએ છ. આ રીતનો મુકાબલો કરવો એ ખોટો ન્યાય છે. જુદી જુદી બાબતોનાં માણસોનો મુકાબલો કરવો નહિ, માટે એવા મુકાબલાથી પાછા હાથિયે છેયે.

અવાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પરે અને જે વસ્તુઓ વિષે કહેવાનું છે તેની સાથે ઘણા સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વારતે કવિઓ પોતાનાં રસજ્ઞાનના તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે. ખીજ ભાષાનો કેશવ કવિ રસિક પ્રિયામાં કહે છે.

દોડેરો — જ્યોં બિન દીક ન સોહિયે, લોચન લોલ બિશાલ
સોહિં કેશવ સકળ કબિ, બિન બાની હી રસાળ. ?

અથ — જેમ આંખના ડોળા મોટા ને સારા હોય, પણ કીકી (દીક) વગર શોભતા નથી; તેમ કવિઓ આની વગર શોભતા નથી. આની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા —

‘આની’ કેટલીક રીતે જરૂરની છે. પણ શું તેને જ કવિતા કહેવી ? હમે છંદને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય ?

રરરરરર, રરરરરર

લલલલાલલા, લાલલાલલા

વવવવાવવા, વાવવાવવા

સસસસાસસા. સાસસાસસા

ના; ના. રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક જુદી જ મનની વિચારશક્તિ છે. જે રાગનાં રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મનમાંહેલાં રસજ્ઞાનને (મનની ખુશીને) રાગના આલાપ રૂપે જ બહાર કહાડીએ તો તે આલાપને કદાપિ સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહિ. આલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજને જ માત્ર ભાષા કવિતા પ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા ત્યારે ભાષા કવિતા તે શું ? ‘પિંગળ પ્રવેશ’માં લખ્યા મુજબ શું અક્ષર માત્રના નિયમવાળી જ ભાષાને કવિતા કહેવી ?

દોહરો — અક્ષર માત્રા નિમગણી, રચવો શબ્દ સમાસ.

તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદ વૃત્ત સુખ આસ. ૧

ના; કવિતા ગદ્યને વિષે પણ હોય છે. ગદ્યમાં લખનારા મોટા કવિ હતા, છે ને થશે. માટે હવે ભાષાકવિતા (પદ્ધતિ ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી ?

જે વાક્યમાંથી લખનાર, વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાક્યને કવિતા કહેવી. વિશ્વનાથ કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ છે. તેમાં કવિતાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપે છે :

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્’

વાક્યરૂપી શરીરમાં જે રસરૂપી જીવ છે તે કવિતા. આ રીતે તો કવિતાની પરીક્ષા એટલી જ કે, તે ખુશ કરતી અને અસર કરતી જોઈએ.

ત્યારે હવે કવિતામાં શું છે કે જે આપણું મન હરણ કરે છે? શું તેનો રાગ? એમ જો હોય તો સઘળા જ કવિતા કરે ને સરખા દરબજના કવિ થઈ શકે.

કવિતા તે જ છે કે જે ગુપ્ત રીતે અસર કરતી રીતે આપણા મનની સાથે વાતો કરે છે, જે આપણી પરોપકાર બુદ્ધિ અને દયાને જાગતી કરે છે, જે પ્રીતિના જોરસાને બહાર કાઢે છે, જે આપણી લાગણીઓને કેળવીને લાયક કરે છે, જે પડતી દશામાં દલાસો, ચડતીમાં ક્ષમા અને જિદ્દગીમાં નાના પ્રકારનાં નિર્મળ સુખ આપે છે.

વસ્તુઓને અને બનાવોને જેવા હોય તેવા જ રંગમાં ચીતરી બતાવવામાં કે પછી ગમે તે રીતે તેને કવિ પોતાના તર્કના પ્રદેશમાં લઈ જઈને જેવો રંગ આપે તેવા રંગથી ચીતરી બતાવવામાં (ખેમાંથી કોઈ રીતની કવિતા કીધાથી) કવિને માન છે? સારા સારા વિદ્વાન કહે છે કે કવિતાનું મુખ્ય તાકવું આનંદ તરફ છે, માટે જે જે અલૌકિક વર્ણન અને વાર્તાથી આશ્ચર્ય અને ખુશી ઊપજે, તે તે વર્ણન અને વાર્તા ઉપયોગમાં આવવી જોઈએ. એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે વસ્તુઓ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી જોઈએ, તે ગમે તેવી હોય પણ તેને જે તર્કથી વણાયેલું ને રંગાયેલું વસ્ત્ર પહેરાવવું, તે તર્ક અલૌકિક જોઈએ ખરો.

એક વિદ્વાન કહે છે કે જોવું કુદરતમાં હોય તેવું ચીતરી બતાવવું; એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે કર્મ અને ખીનાઓને આશ્ચર્યકારક અને ફેરફારવાળી અને નવાઈ જેવી રીતથી બતાવવાં જોઈએ. બન્યું તે જ ન બતાવવું, પણ જે ભવિષ્યમાં બની શકે તે બતાવવું, એ કવિનું કામ છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિતા એ એવો હુન્નર છે કે, જે પોતાની મધુર પ્રેરણાથી અણબધ, નિર્દય, અને પથ્થર જેવી છાતીનાં

માણસમાં પણ ધર્મ નીતિનું રસજ્ઞાન કરાવે છે. મિલ્ટન પણ કહે છે કે, આહાહા ! ઈશ્વરી અને મનુષ્ય કૃત વસ્તુઓમાં આપણે કવિતાનો કેવો ધર્મ, ચશસ્વી, અને ઉત્સાહી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. કવિતાનો કેટલાએક જણ નહારો ઉપયોગ કરે, તેમાં કવિતાનો શો દોષ ? કવિનો રસ કવિને જ માલૂમ છે એમ નથી. મોટા મોટા રાજદરબારે ખેસનારા અમીર વજીરોને અને શરા લડનારાઓને પણ કવિતાએ પોતાને વશ કર્યા છે. સિદ્ધર બાદશાહને વિશે એમ કહેવાય છે કે તે હોમર નામના ઉત્તમ કવિની ચોપડી રૂપાની પેટીમાં લઈ લઈને સઘળે ફરતો હતો, અને રાત્રે તેને પોતાના આશીર્વાદ તળે મૂકતો હતો. આપણા રજપૂત ભાટોમાં ચંદની બરખરી કાણુ કરી શકનાર છે ? કેટલાક હારેલા રાજાઓ વીરરક્તનાં કવિતા સાંભળી ઘોડા ઉપર ચડીને ફતેહ કરી આવેલા છે. જગતનો ફેરફાર સઘળો કવિતા ઉપર આધાર રાખે છે. જે વેળા બ્રહ્મજીવન કવિતામાં રાગરૂપે થાય છે, તે વખતે રૂંદે રૂંદે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહે છે.

કવિતા જેવો મિત્ર કાણુ છે ? એનાથી જેવો ઘા રુઝાય છે તેવો આસડથી રુઝાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રોવાડે, કહો તો ગુસ્સો આણે, કહો તો ખિચડાવે. સઘળા ગુણસંપન્ન કવિતા જેવી વસ્તુ મળવી મુશ્કેલ. અહીં નાના પ્રકારનાં નિર્મળાં સુખ ભોગવાવી પરસોડને વિષે સમજ આપનાર પણ તે જ છે. કવિતા વિષે નેટલું ખોલીએ તેટલું થોડું છે. વીત્યા વિના સઘળું ખોટું. જેને વીત્યું હોય તેને ખબર પડે કે આટલું ને આવું સુખ થાય છે. કવિતાનું સુખ અસૌકિંક છે. સંસારની ઉણત્રીમાં કવિતાચંદ્ર મનને શાંત કરે છે. કવિતાની મજા અને લહેજત જુદી જ છે. કવિતા જગતનો પ્રાણ છે.

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠની ગુજરાતી અને આજની ગુજરાતી વચ્ચે તમને જે ફેર લાગ્યા હોય તે જણાવો; અને નર્મદના કવિતા સંબંધી વિચાર આપો.

રમણભાઈ નીલકંઠ

[ભદ્રંભદ્ર આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો અમર પુરુષ છે. એની જો કોઈની જોડે તુલના કરવી હોય તો ટોન ક્વીકઝોટ જેવા વિશ્વવિખ્યાત અમર પુરુષ જોડે જ થઈ શકે. ‘ભદ્રંભદ્ર’ જે હાસ્યરસ પ્રેરે છે, અને જે કદાક્ષનો અધિદેવ છે તેનો ખૂબો રસ માણવા માટે જે જમાનામાં એનું સર્જન થયું તે જમાનાનો થોડો ઘણો ખ્યાલ હોય તો ઠીક પડશે. તે વખતે દેશમાં એક વર્ગ એવો હતો કે જે નહું તે બધું ખરાબ અને નહું તે બધું સાદું એ મતનો હતો — પછી કેમ તેમાં વહેમ, ભૂતપલિત વગેરેની વાતોમાં વિશ્વાસ વગેરે ન હોય; જ્યારે બીજે સુધારાવાળો પક્ષ ન્હતામાં સાદું હોય તે લેવું અને નવામાંનું સાદું પણ અપનાવવું એ મતનો હતો.]

નહું તે બધું સાદું એ મતના ઉપાસકો ભાપાશુદ્ધિની પણ બહુ ચીવટ રાખતા. પરભાષાના એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં તેમને બ્રથ થઈ જવાની સતત ભીતિ લાગતી. આથી ‘ટિફ્ટિ’ જેવો ‘યાવની’ શબ્દ તો કેમ જ બોલી શકાય? એટલે એને માટે અહીં ‘મૂલ્યપત્રિકા’ શબ્દ વપરાયો છે; તેવી જ રીતે રેટશન માટે ‘અભિરચસ્થાપનસ્થલ’ જેવો સમાસ વપરાયો છે. વળી ભદ્રંભદ્ર મહાશયનું મૂળ નામ તો દોલતશંકર — પણ ‘દોલત’ તો પરદેશી ભાષાનો શબ્દ! એ ખ્યાલ આવતાં દોલતશંકરને શું થયું હતું એ નહાવા માટે ભદ્રંભદ્રનું પહેલું પ્રકરણ જોવું — અને તેમાંથી દોલતશંકરના ભદ્રંભદ્ર કેમ થયા તેનો રસિક ફિરસો નહીં લેવો. યવન શબ્દ પહેલાં આયોનિયન ગ્રીક લોકો માટે વપરાતો. એનો અર્થ પરદેશી. જે ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે તે, ભદ્રંભદ્ર મુંબઈમાં માધવબાગની સભામાં સુધારાવાળાઓની સામે દિગ્વિજયનો ઠંકા વગાડવા પ્રયાણ કરે છે તે પ્રસંગનો છે.]

આગગાડીના અનુભવ

જમીને અમે રેશન પર ગયા. ઘેરથી નીકળતાં ભદ્રંભદ્રનો આનંદ અપાર હતો. કપાળે કંકુનો લેપ કરતાં મને કહે કે ‘અંબારામ ! આજનો દિવસ મોટો છે. આપણે આપણા વેદધર્મનું રક્ષણ કરવા, આર્ય ધર્મનો જય કરવા, સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવા પ્રયાણ કરીએ છીએ. રાવણનો પરાજય કરવા નીકળતાં શ્રીરામની વૃત્તિ

કેવી હશે ? કેંસના વધનું કાર્ય આરંભતાં શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ કેવો હશે ! કીચકને મર્દન કરવાની યુક્તિ રચતાં ભીમસેનનો ઉમંગ કેવો હશે ?

ચક્રિત થઈ મેં કહ્યું ‘અકથ્ય, મહારાજ અકથ્ય.’

ભદ્રંભદ્ર બોલી ઊઠ્યા, ‘તો મારી વૃત્તિ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉત્સાહ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉમંગ પણ આજ અકથ્ય છે. અને અંબારામ ! એમ ન સમજીશ કે આગાડીમાં જાઉં છું તેથી જ મારી ગતિ આટલી ત્વરિત છે. મારો વેગ— મારો પોતાનો વેગ તને વિદિત છે ?

મેં કહ્યું, ‘મહારાજ, તે દહાડે જમાલપુર દરવાજા બહાર એક શિયાળવાને વરુ ધારી આપણે પાછા ફર્યા હતા તે દહાડે તો તમે મારાથી બહુ અગાડી નીકળી ગયા હતા. તેવો વેગ કહો છો ?

ભદ્રંભદ્રે ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘કંઈક તેવો, પણ તેથી સરસ.’

ઉત્સાહની વાતો કરતા કરતા અમે સ્ટેશન પર જઈ પહોંચ્યા. અમારી બન્નેની ટિકિટ કરાવવા ભદ્રંભદ્ર ગયા. હું જોડે ઊભો રહ્યો. બારીમાં ખભા સુધી ડોકું ઘાતી ભદ્રંભદ્રે કહ્યું, ‘શ્રીમોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા આપો.’

ટિકિટ માસ્તર પારસી હતો. તેણે કહ્યું, ‘મું બકેચ ? આપ તો તિકિટ આદિસ છે.

ભદ્રંભદ્રે ઉત્તર દીધો. ‘યવન ! તેથી હું અજ્ઞ નથી. મારે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકાની આવશ્યકતા છે, તેનું વિતરણ કરવું એ તવ કર્તવ્ય છે.’

ટિકિટ ઓફિસમાં એક હિંદુ હતો. તેણે કહ્યું, સોરાબજી, ‘એને ગ્રાંટરોડની બે ટિકિટ આપો.’

ટિકિટ આપતાં સોરાબજી બોલ્યા કે ‘સાલો કંઈ મેદ થયેલોય. હું તો સમજતો જ નહીં કે એ મું બકેચ.’

ભદ્રંભદ્ર હવે કોપ શમાવી શક્યા નહિ. તેમણે મોટે નાદે કહ્યું, ‘હુજ યવન ! તારી બ્રજ વાસનાને લીધે તું અજ્ઞાન રહ્યો છે, મૂખ’ —

અગાડી બોલવાને બદલે ભદ્રંભદ્રે એકાએક ડોકું બહાર ખેંચી લીધું. ધબકારો થયો હતો અને બહાર આવી નાક પંપાળતા હતા તે પરથી મેં ધાર્યું કે પારસીએ મુક્કો માર્યો હશે. પણ મને તો એટલું જ હતું કે, ‘દુષ્ટ યવનનો સ્પર્શ થયો છે, માટે મારે સ્નાન કરી લેવું પડશે.’

સ્નાન કરી રહ્યા પછી અમે આગગાડીમાં જઈ બેઠા. ગાડી ઊપડવાને પંદર મિનિટની વાર હતી તેથી નીચે ઊતરી પાણી છંટાવી ચોકો કરી તે ઉપર ઊભા રહી પાણી પીધું. ગાડી ઊપડવાની તૈયારી થઈ તેવામાં બે આદમી દોડતા દોડતા સ્થવાયા થયેલા આવી બારણું ખેંચી ખૂમ પાડવા લાગ્યા કે, ‘માસ્તર, આ તો બંધ છે. બારણું ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો.’ એક પોર્ટરે આવી બારણું ઉઘાડી બન્નેને જોડેથી અંદર ધકેલી દીધા. તે ભદ્રંભદ્રની પાસે બેસી ગયા. ભદ્રંભદ્રે સંકેતવાઈને પૂછ્યું, ‘ક્યા નાત છે?’ ‘બ્રાહ્મણ છીએ.’ એવો જવાબ મળ્યો એટલે ભદ્રંભદ્રે સંતોષથી પૂછ્યું, ‘ક્યાં જશો?’ ‘મુંબઈ’ કહ્યું એટલે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, ‘નામ શું?’ પેલા બેમાંના એકે કચવાઈને જવાબ દીધો, ‘મારું નામ રામશંકર અને આ ભાઈનું નામ શિવશંકર. પણ અમારાં ઘરનાં નામ નખોદ્રિયો અને ઘોરખોદ્રિયો છે. છોકરાં ન જીવે તેથી માળાપે એવાં નામ પાડેલાં.’

એક ઉતારુ બોલ્યો કે, ‘વહેમ, ઈમ કંઈ સોડરાં જીવે છે?’

બીજો ઉતારુ બોલી ઊઠ્યો, ‘અમારા ગામના શંભુ પુરાણીનો ભાણેજ મુંબઈ જઈ અંગ્રેજ ભણી આવ્યો છે, તે તો કહે છે કે “એ તો સુધારાવાળાએ ઇંગ્રેજ લોકોની દેખાદેખી કરી શાસ્ત્ર જોયા વિના વહેમ વહેમ કરી કહાડ્યું છે. શાસ્ત્રમાં તો લખ્યું છે કે આપણા શરીરમાં નાસકમાં કઠોડાં મળે છે તેવા કોઠા છે. તેમાં વચ્ચે કમરખ જેવી દાખડી છે, તેમાં પ્રાણવાયુ ભરેલો છે. આવાં હલકાં નામ બોલીએ ત્યારે કમરખ આસપાસ કોઠામાંથી પિત્ત નીકળે એટલે તેના જોરથી પેલા કમરખમાંથી પ્રાણવાયુની ધાર છૂટે તે જીભને વળગી બહાર ઝરે તેની જોડે પેલું પિત્ત છૂટતું જાય ને તેનું જોર નરમ પડે

એટલે આયુષ્ય વધે. તેથી એ કાંઈ વહેમ નથી. ખરી વાત છે. ઘણાએ અજમાવી જોયેલું છે.”

આ વાતો ચાલતી હતી એટલામાં ગાડી ઊપડી. ઊપડી કે તરત ભદ્રંભદ્ર તથા હું ઊભા થઈ ‘માધવબાગડી જે !’ પોકારવા લાગ્યા. અમે તો ધાર્યું હતું કે ગાડીમાંના બધા લોકો અમારી સાથે ઊભા થઈ ‘જે’ પોકારવા લાગશે અને બીજી ગાડીઓમાં તથા સ્ટેશન પર પણ માધવબાગની ‘જે’ બધે ગાજી રહેશે, અને એ જયનાદથી જ શત્રુદળ ધ્રૂજી જશે. પણ તેમ ન થતાં બધા નવાઈ પામી અમારી સામું જોવા લાગ્યા. અમે ખેંચી ગયા એટલે પેલા વહેમ કહી ટીકા કરનારે મને પૂછ્યું કે ‘માધવબાગની જગ્યાએ જાઓ સો ? એ તીરથ ક્યાં આવ્યું ?’

આવું શરમ ભરેલું અજ્ઞાન જોઈને સ્તબ્ધ થઈને ભદ્રંભદ્ર ભણી જોયું.

ભદ્રંભદ્ર આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા, ‘કેવી મૂર્ખતા ! માધવબાગની વાત જાણતા નથી ? જે સભાના સમાચાર દશ દિશામાં પ્રસરી રહ્યા છે, પૃથ્વીના ચતુરંતમાં વ્યાપી રહ્યા છે, દિગંતમાં રેલી રહ્યા છે; જે સભાના સમાચારના આઘાતથી મેરુ પર્વતની અચલતા રખસિત થઈ છે, દિગ્ગજ લથડી પડ્યા છે, દધિસમુદ્ર શાકદ્રીપને ઉલ્લંઘી હુગ્ધસમુદ્ર સાથે એકાકાર થઈ ગયો છે; જે સભાના સમાચારથી મુધારાવાળા ચવનાદિ શત્રુગણ ભયત્રસ્ત થઈ પલાયન કરતાં પડી જઈ શેપનાગના શીર્ષને ધબકારાથી વ્યથા કરે છે, આશ્રયસ્થાન શોધતાં અરણ્યવાસી તપસ્વીઓની શાંતિ ભગ્ન કરે છે, આર્તસ્વરથી દેવોની નિદ્રા હરી લે છે; જે સભાના દર્શન સારુ આવતા કરોડો જનોનાં ટોળાંએ માર્ગમાંનાં વ્યાઘ્રવરુને ભય પમાડી પોતે ઉલ્લંગ્ડ મૂકેલાં ગૃહોનાં નિવાસી કર્યાં છે; જે સભાના દર્શન સારુ ઊતરી આવતા દેવોનાં વિમાનોથી સૂર્ય આચ્છાદિત થતાં બ્રહ્માંડમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે; જે સભાના દર્શન સારુ સમુદ્ર ઘડી ઘડી ઊંચો થઈ નિરાશ થઈ પાછો પડે છે, તે માધવબાગની સભાથી નમે અજ્ઞ છો ? અપશોચ ! અપશોચ !’

મોટે નાદે કહેલાં આ વાક્ય સાંભળી કેટલાક ઉતારુ ઊભા થઈ ગયા હતા, કેટલાક પાસે આવ્યા હતા, કેટલાક સામું જોઈ રહ્યા હતા, તેથી ભદ્રંભદ્ર પાટલી ઉપર ઊભા થઈ ગયા અને ભાષણ કરવા માંડ્યું.

શંકરના પુત્ર ગણપતિનું સ્મરણ કરી ભદ્રંભદ્ર બોલ્યા કે, 'ભારતવાસી આર્યજનો! શ્રવણ કરો! આપણી આર્યભૂમિમાં કેટલો અધર્મ વ્યાપી રહ્યો છે, આપણી આર્યનીતિ — રીતિગીતિધીતિપ્રીતિભીતિ અહા કેવી તે ઉત્તમ! અહા શી તે ઉત્કૃષ્ટ! અહા! જ્ય જ્ય શ્રી રંગ રંગ! ઉમંગ! નંગ! આવા દેશનું કેવું દુર્ભાગ્ય! શિવ! શિવ! શિવ! આપણો દેશ પૃથ્વીથી પણ શ્રેષ્ઠ હતો. દેવગણની કૃપા માત્ર આપણા દેશ પર જ હતી. ખીણ ભૂમિઓના લોકોને ઇન્દ્રાદિ દેવો વિષે માહિતી નહોતી. ઇન્દ્રાદિ દેવોને તેમના વિષે માહિતી નહોતી. આજ લગી નહોતી, હાલ નથી અને હવે પછી નહિ થાય, એવી સર્વ ક્ષત્રા અને પ્રવીણતા, આ આપણા આર્યદેશમાં હતાં. આપણા મુનીઓ ત્રિશળજ્ઞાની હતા એટલે કોઈ જ્ઞાતની શોધ કરવાની તેમને જરૂર નહોતી. આપણા બાપદાદા આપણા જેવા જ સર્વ વાતે સંપૂર્ણ હતા. અહા! હાલ કેવી ભ્રષ્ટતા થઈ ગઈ છે, લોકો ધર્મહીન થઈ ગયા છે. વેદ ધર્મ કોઈ પાળતા નથી. પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણો આર્યધર્મ તો સનાતન છે. આપણે હજી એવા ને એવા શ્રેષ્ઠ છીએ. વિપરીત દેખાય છે તે માયા છે. સંસાર સર્વ માયામય છે. માટે ઊઠો! યત્ન કરો! જ્ય કરો! 'અધર્મીનો નાશ કરો! અહા! આપણો ધર્મ કેવો નાશ પામ્યો છે! શાસ્ત્રની આજ્ઞાને વહેમ કહેનાર આ મૂર્ખ આપણા ધર્મનું રક્ષણ કરવા મળનારી માધવબાગ સભા વિષે કેવળ અજ્ઞ છે. રે મૂર્ખ! રે દુષ્ટ! રે પાપી! તારા જીવતરમાં ધૂળ પડી. તારાથી ગંધેડા'—

હું ભદ્રંભદ્રના પ્રતાપી મુખ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એથી તે એકાએક પડ્યા શાથી તે ખબર પડી નહિ. પણ પેલો વહેમ વહેમ

કહેનાર રજપૂત કાં તો સ્નાનથી મોં પર બધે પસરી ગયેલા કંકુનો લેપ જોઈ ઉશ્કેરાયો હોય કે અધર્મ જોડે યુદ્ધ કરવાના આદેશમાં ભદ્રંભદ્ર જોડે યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યો હોય, પણ એકદમ તે નીચે પડ્યા કે તેમના પર ચડી બેસી તે મુક્કા પર મુક્કા લગાવવા લાગ્યો; ભદ્રંભદ્ર ખૂમો પાડવા લાગ્યા; હું બારણું ઉઘાડું છે કે બંધ તે તપાસવા લાગ્યો; એ ત્રણ જણ અમારો સામાન તપાસવા લાગ્યા, પણ યુદ્ધના નિઃસ્વાર્થ આવેશમાં હું દૂરથી જ કાંપવા લાગ્યો. કોઈ ‘મારો ત્યાં મારો,’ કોઈ ‘જવા દો ત્યાં જવા દો’ એમ ખૂમો પાડવા લાગ્યા.

કેટલાક ઉતારુ વયમાં પડ્યા તેથી પેલો રજપૂત ખસી ગયો. ‘એ બામણો મને કુણુ ગાજો ભાંડનાર ? એ લાંબું લાંબું બોલ્યો તે તો હું ના હમજ્યો પણ મારા બણી આંગણી કરી હો માણહ દેખતાં મને મૂરખ ને ગધાડો કહે સે તે જીવતો ના મેલું,’ એમ બોલતાં ઘડી ઘડી તે અમારી તરફ વળતો હતો. પણ બીજા લોકો તેને સમજાવવા ગાડીના બીજા ભાગમાં લઈ ગયા. ભદ્રંભદ્ર વાયુદેવને યુદ્ધમાં ઘિતરવાનું કહેણ મોકલતા હોય તેમ મુખ અને નાસિકા ઠારા ધમણ માફક પ્રાણવાયુની પરંપરા કાઢવા લાગ્યા. મેં બાપણ અગાડી ચલાવવા કહ્યું ત્યારે કહ્યું કે ‘આવતે અગ્નિરથસ્થાપનસ્થાને બીજી ગાડીમાં જઈ ત્યાં બોધ કરીશું. એના એ જ માણસોને વક્રત્વશક્તિનો બધો લાભ આપી દેવો એ બીજા પર અન્યાય કહેવાય.’

ભદ્રંભદ્રના નિષ્પક્ષપાતી સ્વભાવ પર મને સ્નાનદાશ્વર્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ ભદ્રંભદ્ર રામશંકર અને શિવશંકર જોડે વાતો કરવા મંડી ગયા. શી મોટા માણસોની ઉદારતા ! પેલા રજપૂત બણી ક્રોધમય દષ્ટિ કરવાને બદલે તેની નજર ન પડે તેમ એક માણસને ઓધે બેસા. હું પણ તે તરફ પીક કરીને બેસા.

રામશંકરને પૂછ્યું કે ‘મોહમયીમાં ક્યાં જશો ?’ રામશંકર કહે કે ‘અમારું મુંબઈમાં ઘર નથી, પણ, આ ધોરજોદિયાના બાઈબંધ કુશલવપુશંકરના કાકા પ્રસન્નમનશંકરને ઘેર ઊતરવાના છીએ. તમે ક્યાં ઊતરશો ?’

ભદ્રંભદ્ર કહે, ‘અમારા પાડોશીના દીકરાના મામાનો સસરા ભરૂચમાં મહેનાજી છે. તેના કુઆના સાવકા બાઈનો સાજો શ્રી જૂલેશ્વર સમીપ મોતી જગનના માળામાં રહે છે તેને ત્યાં ઊતરવાનો વિચાર છે.’

આ વાતો ચાલતી હતી તેવામાં અમારા સામાનના પોટલા પર મારી નજર પડી. અહું શીદાઈ ગયું હતું તેથી મેં તપાસી જોયું તો માંહેથી એક ધોતિયું ને એક ચાદર ખોવાયેલાં માલૂમ પડ્યાં. ભદ્રંભદ્ર કહે ‘લાભ અને અલાભ પર ધીર પુરુષે સમદષ્ટિ રાખવી જોઈએ, આપણા વેદધર્મનું રક્ષણ કરવામાં તન ગુમાવું છું, મન ગુમાવ્યું છે અને ધન ગુમાવવાને તૈયાર છું. હજી તો મહાભારત પ્રસંગ આવવાના છે. માટે અંબારામ, શોક કરવો નહિ, પણ મિત્રતા શોકમાં ભાગ લઈ તે ઓછા કરવો એ કર્તવ્ય છે. તારી ચાદર માટે હું શોક મૂકી દઉં છું, અને મારા ધોતિયા માટે હું શોક મૂકી દે.’

મને આ વહેંચણીમાં પૂરી સમજણ પડી નહિ, પણ ભદ્રંભદ્રના મુખની ગંભીરતા જોઈ મેં વધારે પૂછ્યું નહિ.

પેસો શાસ્ત્રની વાતો કરનાર અમારી પાસે આવી ગેઠા. તે ભદ્રંભદ્રને કહે કે, ‘મહારાજ આપ શાસ્ત્ર બજેલા છો તેથી એક ખુલાસો પૂછવાનો છે. આત્મજીવી શિંગોડાં ખવાય કે નહિ ?’

ભદ્રંભદ્રે કહ્યું. ‘કેમ ન ખવાય ! ક્રાણમાં શિંગોડાંનો શોટ વપરાય છે ને ?’

તે ઉતારુએ કહ્યું, ‘તે તો ખરું, પણ, અમારા ગામમાં એક શાસ્ત્રી આવ્યા હતા તે કહેતા હતા કે શાસ્ત્રમાં શિંગોડાં ખાવાની

ના લખી છે. કેમકે તેનો આકાર શંકુ જેવો છે, અને તેથી તેમાં
બ્રહ્માજીનો વાસ છે; કારણ કે અસલ બ્રહ્માંડરૂપી ઈંડું શિંગોડાં જેવું
શંકુ આકારનું હતું.’

શાસ્ત્રનું આ મોટું અને ઉપયોગી તત્ત્વ સાંભળી ભદ્રંભદ્રના
મુખ ઉપર ગંભીરતા પ્રસરી રહી. તેમની આંખોના ચળકાટથી તેમને
કોઈ ચમત્કારી નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાનું ભાન થતું હોય એમ જણાયું.
તેમણે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, ‘પછી તે શાસ્ત્રીએ શું કહ્યું?’ તે ઉત્તર
કહે કે, ‘શાસ્ત્રી મહારાજે આખા ગામને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી
ગોદાનના સંકલ્પ કરાવી તેના નિશ્ચય દીઠ દરેક પાસેથી રૂપિયો
રૂપિયો લઈ સર્વને પાપમાંથી મુક્ત કર્યા.’

ભદ્રંભદ્રના મુખ પર સ્વદેશહિતેચ્છુ હર્ષ જણાઈ આવ્યો.
તેમની પરોપકાર વૃત્તિ તત્પર થઈ રહી. કપાળે આંગળી મૂકી એક
ક્ષણ સ્થિર દષ્ટિએ વિચાર કરી તેમણે પોટલીમાંથી એક નોટણક
કાઢી. તેમાં “શ” નામના મથાળાવાળા પાના પર લખી લીધું કે,
“શિંગોડાં — અભક્ષ્ય — આખા હિંદુસ્તાનને અને શિંગોડાં ખાનાર
મૃત્યુ પામેલા પૂર્વજોને પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા — શંકા — પક્ષ-
સિદ્ધાન્ત — શાસ્ત્રાર્થ.” પેલા ઉત્તરને કહ્યું કે, આ વિશે વધારે
વિચાર કરી પંડિતોના મત પુછાવી અને બનશે તો વિદ્વાનોની
સલાહ કરી નિર્ણય પ્રસિદ્ધ કરાવીશું એટલે તમારા ગામમાં ખબર
પડશે.

સ્વેશન આવ્યું એટલે બીજી ગાડીમાં જઈને બેઠા. પછી મને
ભદ્રંભદ્ર કહે, ‘આ શિંગોડાંનો પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો છે; આખા દેશના
કલ્યાણનો આધાર આ પશ્ચના નિર્ણય પર છે. જે માણસના મનમાં
સ્વદેશાભિમાનનો અંશ પણ હોય તેનાથી આની અવગણના થાય
તેમ નથી. જે આ વાત ખરી કરશે તો શિંગોડાંનિષેધક સલાહો
સ્થાપવી પડશે. શ્રી કાશી સુધી એ વાત લઈ જવી પડશે. વારુ
અંબારામ! શિંગોડાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શી છે?’

‘મને ખબર નથી.’

‘એ પણ શોધી કાઢવું પડશે. કદાચ કાલની સભામાં આ વાત મૂકવી પડશે. મારે વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. મારાથી હમણાં ભાષણ નહિ આપી શકાય.’

એમને ગંભીર વિચારમાં પડેલા જોઈ હું બારી બહાર જોવા લાગ્યો. તારના થાંભલા હું બહુ રસથી ગણતો હતો એવામાં ભદ્રંભદ્રની પાઘડી એકાએક મારા પગ પર પડી. જોઈ હું તો તેમની આંખો બંધ હતી, નાકમાંથી ધ્વનિ નીકળતો હતો, અને ઘીના ઘાડવાવાળું ત્રાજવું સામે કાટલાં મૂકતાં ઊંચું નીચું થાય તેમ તેમનું ડોકું હાલતું હતું. મને એમણે એક વખત કહ્યું હતું કે, ‘હું નેત્ર બંધ કરી ધૂણતો હોઉં ત્યારે મને ઊંધતો ન સમજવો. એ તો એક જાતની સમાધિ છે. એક બાવા પાસેથી હું શીખ્યો છું.’ તેથી તેમાં ભંગાણ પાડવું મને ફીક ન લાગ્યું. વખતે શિંગોડાંના પ્રશ્ન માટે આ જરૂરનું હોય તેથી મેં પાઘડી મૂકી છાંડી.

સ્વાધ્યાય

૧. હારયના જે જે પ્રસંગો તમને આમાં માલૂમ પડ્યા હોય તે નોંધો.
૨. ‘આગગાડીના અનુભવો’માંથી ભદ્રંભદ્રના વ્યક્તિત્વ વિષે તમારા મન પર જે છાપ પડી હોય તે આલેખો.
૩. બાવા હારયરસથી ભરેલા પ્રસંગો તમે ગુજરાતી કે અન્ય કોઈ ભાષામાં વાંચ્યા હોય તો જણાવો.
૪. આમાં જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેમાં અતિશયોક્તિનો અંશ તમને મળે છે ?

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

[નાનપણમાં ભણેલી ચોપડીઓ આજળ ઉપર ચાદ આબ્યા વગર રહેતી નથી. તમે વૃદ્ધ માણસોને પૂછશો તોપણ તેઓને બાળપોથીના પાઠ હજી ચાદ છે એમ માણૂમ પડશે. એનો અર્થ એ છે કે નાનપણમાં વાંચેલાં પુસ્તકોનો આપણું જીવન ઘડવામાં મોટા ફાળો છે. આચાર્યશ્રી ધ્રુવે આવા અસાધારણ મહત્ત્વવાળાં પાઠ્યપુસ્તકોને સકારણુ ‘નાનપણના સાથી’ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે.

આ લેખ ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં તેઓશ્રીએ લખેલો. પણ ફરીથી પાછો ‘વસન્ત’માં ઈ. સ. ૧૯૩૮ માં છાપ્યો હતો. ત્યારે તેમણે નોંધ કરી હતી તે અહીં ઉતારીએ છીએ : ‘આજથી લગભગ ૨૫ વર્ષ ઉપર લખેલો આ લેખ અહીં ઉતારું છું તે એમ બતાવવાને કે અમે અંગ્રેજીના પાઠમાં પણ રસ લેતા, અને એમાંથી જીવનભર દામ આવે એવું ધણું શીખેલા. આપણા દેશના ઋષિઓનાં અને સન્તોનાં ચરિત્રો મેં વાંચ્યાં છે, પણ એ જ સંત ચરિતાવલિમાં ૮૦૦ પ્રિમરોઝને એક સાંખ્યયોગી તરીકે કમેરું અને એમ કહું કે અંગ્રેજીએ પણ મને લાભ કર્યો છે તો એમાં ખોટું છે ?’

કપરના ઉતારામાં બે વાર ‘પણ’ આવે છે તે લક્ષમાં લેવા જરૂં છે. સંસ્કૃત-ગુજરાતી એ તો લાભ કર્યો જ છે, સાથે અંગ્રેજીએ પણ કર્યો છે એમ કહેવાનો આશય છે. આપણને સંસ્કૃત-ગુજરાતી પણ લાભ દે છે કે કેમ એ તપાસવા જરૂં નથી ?]

મારા નાનપણના સાથી

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ‘ભાષા અને સાહિત્ય’ની પરીક્ષામાં એક અંગ્રેજી નિબન્ધ લખવાનો હોય છે. ઘણા જૂના — યુનિવર્સિટીના લગભગ આરંભના — કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિબન્ધને દેકાણું એક અંગ્રેજી કવિતા રચાવવાનો રિવાજ હતો. આમ પરીક્ષા માટે કવિતા રચાવવાથી કાંઈ કવિઓ ઉત્પન્ન કરી શકાતા નથી, પણ પદ્યરચનાના મહાવરાથી કાન કેળવાઈ કાવ્યનો આનંદ લેવાનું એક મુખ્ય સાધન પ્રાપ્ત થતું હશે એમ તો લાગે જ છે. જતે દહાડે કવિતાને દેકાણું ગણ નિબન્ધ લખવલ થયો. હાલ આ નિબન્ધ, પરીક્ષા માટે

નીમેલાં પુસ્તકોમાંના, અગર તેને લગતા, કોઈક વિષય ઉપર લખાવવામાં આવે છે : પણ અમારા વખતમાં એમ મનાતું કે—પરીક્ષક ગમે તે વિષય ઉપર નિબંધ લખાવી શકે : નાખલા તરીકે, સાહિત્યના વિદ્યાર્થીને ‘સામકલોન’ વિષે નિબંધ લખવાનું પણ શકે ! અંગ્રેજી બાપાના કાબૂ ઉપરાંત નિબંધની વસ્તુમાં સત્તવ પણ આવવું જોઈએ તે માટે અમારા પ્રોફેસરે અમને જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોની માર્ગોપદેશિકા (‘Science Primers,) વાંચવાની બલામાણ કરી હતી. આથી કાંઈ અમે તે તે શાસ્ત્રોમાં નિબંધાત યર્ષ જતા એમ નહિ; પણ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો પ્રત્યે અમને રુચિ ઉત્પન્ન થતી, તથા સર્વ શાસ્ત્રનું થોડું થોડું જ્ઞાન એકઠું થઈ અમારી કળવણી વધારે સંસ્કારી જતી. પણ અમારા પ્રોફેસરે આ ઉપરાંત અમને એક ખીજી કીમતી સલાહ આપી હતી તે એ કે, અંગ્રેજી પહેલી ચોપડીથી માંડી બી. એ. સુધીના અભ્યાસક્રમમાં જે જે ચોપડીઓ અમારે આવી હોય તે ક્રમવાર કરી વાંચી જતી. આ જાતનું પુનરાવર્તન કેટલું લાભકારી છે એ કહેવાની જરૂર નથી. એ સલાહ મારા હૃદયમાં એવી બિતરી ગઈ કે ત્યાર પછી ઘણી વાર મારાં નાનપણમાં સંકલ્પ અને કોલેજમાં વાંચેલાં પુસ્તકો હું કરી વાંચું છું. અને કેટલાંકની તો જૂતી એ ની એ નકલ હજુ મારી પાસે હોવાથી તે વાંચનાં ‘અહો જાનામિ તસ્મિન્નેવ સ્થાને તસ્મિન્નેવ કાલે વર્તે’—એવા આદ્વાદભર્યા અનુભવ અનુભવું છું.

ખરેખર ! જાણે એ જ સ્થાન અને એ જ કાળ ! છતાં પાગ કેટલો બધો ભેદ ! પૂર્વે સરળ હૃદય ત્યાં માત્ર કાવ્યના સંસ્કાર જ ઝીલતું, ત્યાં અત્યારે વિચારપરાયણ બુદ્ધિ એ સંસ્કારને દર્નિયાના અનુભવ અને પુસ્તકોના જ્ઞાન સાથે મેળવે છે. ભેળવે છે, એમાંથી સાર ખેંચે છે, કેટલીક વાર જગાડી નીરસ પણ કરી નાંખે છે.

હમણાં જ મેં ગોહડરિમથનાં ‘ડિઝર્ટેડ વિલેજ’ અને ‘વિકાર ઓફ વેઈકફીલ્ડ’ કરી વાંચ્યાં. એ કવિનાં પુસ્તકો અમારા છેલ્લાં આળપણનાં સાથી હતાં. (‘ડિઝર્ટેડ વિલેજ’ એથા ધોરણમાં. ‘વિકાર’ છટામાં અને ‘ગુડનેચર્ડ મેન’ અને ‘શી સ્ટ્રીપ્સ ઓફ કોન્કર’

પ્રિવિયસમાં અમારા વાંચવામાં આવ્યાં હતાં.), એ કારણ હો અથવા તો એ કવિમાં જે મોહક નિર્દોષતા અને સરળતા છે એ કારણ હો, ગમે તેમ હો, પણ એના સમાગમમાં ઘડીક બેસીએ છીએ ત્યાં એમ જ થાય છે કે જેમને મિલ્ટન, વર્ડ્ઝવર્થ અને આઉર્નિંગ બેઠતા હોય તે ભસે લો, અમને તો અમારો બાળકવિ ગોલ્ડસ્મિથ જ આપો !

આ વાંચી કેટલાકને એમ થશે કે—એક સાર્વજનિક ગુજરાતી માસિકમાં, આ આત્મવૃત્તાન્તનું, અંગ્રેજી કવિની કૃતિના અવલોકનનું શું પ્રયોજન ? હું અત્રે આત્મવૃત્તાન્ત લખવા નથી બેઠો, અને ગોલ્ડસ્મિથના અંગ્રેજી ઉપર વિવેચન ચલાવવા પણ નથી માગતો—જે-કે મને એમ તો લાગે છે કે આપણા વિદ્વાનો, દી. બ. અંબાલાલ-ભાઈથી માંડી તાબમાં તાબ એન્ક્યુએટ પર્યંત, પોતપોતાના સમયની ફેળવણીનું વર્ણન આપે તો એમાંથી આપણાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષની ફેળવણીનો બહુ રસિક અને બોધકારક ઇતિહાસ બિભો થાય; તેમ જ અંગ્રેજી કવિઓ વિષે કોઈ કોઈવાર ગુજરાતી માસિકમાં અવલોકન આવે તો તે પણ નિર્રર્થક નથી; કારણ કે એથી જે વર્ગને અંગ્રેજીનો લાભ મળેલો નથી, તેને એ ભાષાના કવિઓના વિચારો સાથે પરિચય થાય અને તેઓની સાહિત્યવિષયક દષ્ટિમર્યાદા વિસ્તરે, તથા જેઓ અંગ્રેજી જાણે છે તેમને પણ માતૃભાષામાં એ સંબંધી પોતાના વિચારોનો પરસ્પર વિનિમય કરવાથી એ વિચારો પરાયા મટી પોતાના થઈ જાય. પરંતુ અત્યારે આ બેમાંથી એકે હેતુથી મેં આ નોંધ લખવા માંડી નથી. મારો ઉદ્દેશ માત્ર ગોલ્ડસ્મિથની પૂર્વોક્ત કૃતિઓ આજ વાંચતાં, આપણા દેશની વર્તમાન જરૂરિયાતો વિષે જે વિચારો સૂઝ્યા છે તે જ ટૂંકમાં નોંધવાનો છે.

‘ ડિઝર્ટ્ડ વિલેજ ’ માં એક સુખી ગામડું કેવું હોય, અને તેની વસ્તી જતી રહેતાં એ કેવું થાય, તેનું બહુ અસરકારક વર્ણન છે. કવિ એના વહાલા ગામને સંબોધી એના સુખના દિવસો સંભારે છે, અને અત્યારે એ બિજડ થઈ ગયું છે તે માટે શોક કરે છે. ગામડાંના મેળાવડાઓ, જેમાં આખો દિવસ કામ કરી પરવારીને ગામડાંનાં

તરુણ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં મળે છે, જેમાં બહાદુર જીવાનિ-
યાઓ અંગકસરતની રમતો રમે છે, અને વાતોડિયા ધરડાઓ પાસે
ખેસીને વાહવાહ કહી ઉત્તેજન આપે છે, એનું મનોહર વર્ણન કરે
છે; અને તે પછી ગામના પાદરી અને મહેતાશુનાં બહુ મજાનાં
ચિત્રો દોરે છે. આ વાંચી પ્રશ્ન થયા વિના રહેતો નથી કે — હિંદુ-
સ્તાનની અત્યારે ખરામાં ખરી અને મોટામાં મોટી જરૂર તે એનાં
ગામડાંની સ્થિતિમાં સુધારો કરવો એ જ નથી? હિંદુસ્તાનની
વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ ગામડાંમાં જ વસે છે. અને તેથી આ
દેશનું ખરું કલ્યાણ ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવા ઉપર આધાર રાખે
છે. ગામડાંનાં ખેડૂત અને મજૂર વર્ગનાં માણસો પાસેના મોટા
શહેરનાં કારખાનાંમાં મજૂરી કરવા જાય અને એને પરિણામે ગામડાંની
ખેતી પડી ભાંગે એથી એકંદરે લાભ નથી. કારખાનાનો નફો
શહેરના ધનિક વર્ગમાં જ વહેંચાય છે, અને મજૂર ગામડિયાને
એમાંથી મજૂરીના ચાર પૈસા ગામડા કરતાં વધારે મળે છે, પરંતુ
એને બદલે શહેરનાં દુર્વ્યસનો વળગી તનથી અને ધનથી એ મજૂર-
વર્ગ વધારે ખરાબ થાય છે. ગામડાં ભાંગી વસ્તી શહેર તરફ વળે
એ વધતા સુધારાનું સ્વાભાવિક ચિહ્ન છે, અને તે અનિવાર્ય છે એટલું
જ નહિ પણ ઇષ્ટ છે, એમ મિ. જસ્ટિસ રાનડેના એક લેખને
અનુસરી ઘણા માને છે. એ લેખ બહુ વર્ષો ઉપર, હું ધારું છું કે,
લોકમાં હુન્નરકારીગરીનાં નવાં કારખાનાંઓ કાઢવાનો ઉત્સાહ પ્રેરવાના
ખાસ ઉદ્દેશથી જ લખાયેલો હતો. અને જો ખેતીને પણ જમીન
ઉપર હળ વતી દશવીસ લીટા ખેંચી એ ઉપર દાણા વેરી આકાશ
સામું જોઈને ખેસી રહેવા કરતાં વધારે બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થવાળો
હુન્નર બનાવવામાં આવે તો, હું ધારું છું કે, આજ મિ. જસ્ટિસ
રાનડે એ પ્રવૃત્તિને બહુ ઉમંગથી વધાવી લે એટલું જ નહિ. પણ
એ તરફ લોકનો ઉત્સાહ ગ્રેરે.

૧. ખેતીને બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થવાળો હુન્નર શી રીતે બનાવવો?
આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ટૂંકામાં ટૂંકા શબ્દોમાં આપું, તો ગયા ઓકટોબર

માસના ‘રિવ્યુ ઓફ રિવ્યુઝ’ ના ‘Give us this day our daily bread’ (હે અન્નદાતા, આજ અમને અમારો રોજનો કોળિયો દે!) એ મથાળાના એક સમર્થ લેખમાંની નીચેની પંક્તિઓ ઉતારું :

‘ખેતીવાડી વિભાગનાં ચાર ખાતાં હોય. પહેલું તે કારોબાર. મંડળાઓ, ખેતરોની વાડીઓની પુનર્વ્યવસ્થા અને સંમેલનોનું કામ કરે. બીજું ખેતીની પેદાશ સુધારવી, નુકસાનકારક જીવજંતુનો નાશ કરવો, ખેડાઉ જમીનમાં વધારો કરવો અને ઉદ્યોગો સુધારવાનું કામ સંભાળે. ત્રીજું તે ઢોરઉછેરમાં સુધારો, આખલાઓની પસંદગી અને તપાસ, ઢોરોના રોગો અને લુહારી કામને લગતી આખતો, એ સંભાળે. ચોથું ખાતું ઘોડાઓના ઉછેર અને સુધારાને લગતી તથા તમેલાઓને અંગેની આખતો સાચવે. જોદેશોમાં ખેતીવાડી ઉપર ગંભીરપણે ધ્યાન આપવામાં આવે છે ત્યાં ખેતીવાડીના મંત્રી (પ્રધાન)નું ખાતું તે સૌથી વધારે કુશળતાથી ચોખ્ખું હોય છે.’

ઉપરની સૂચનાઓ છઠ્ઠાંડની ખેતી સુધારવા માટે ઘડાયેલી છે, પણ એમાંની છેલ્લી સૂચનાઓ ઘોડાને અદ્વે અળદ મૂકી લઈએ તો જાણે હિંદુસ્તાનની જરૂરિયાતને માટે જ એ ઘડવામાં આવી હોય એમ લાગે. એ સૂચનાઓ આપણી લોકોક્તિના ‘ખેડ, ખાતર અને પાણી’ અને તે માટે જોઈતી નાણાંની સગવડ — એટલા શબ્દોમાં સાદે રૂપ સમાવી શકાય. અને તે આપણા ખેડૂતોને, તથા એમનું કલ્યાણ કરવાનું જેમના હાથમાં છે તેમને, સારી રીતે જાણીતી છે, પણ એને ક્રિયામાં મૂકવા માટે આપણા પ્રાન્તમાં સર્વતોમુખ અને સર્વાંશી યત્ન થતો જણાતો નથી. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે દખ્ખણના જેવું ગુજરાતનું પણ એક ‘એગ્રિકલ્ચરલ એસોસિયેશન’ યાને ખેતીનો ઉત્કર્ષ કરવા ઇચ્છતું મંડળ છે. પણ દિલગીરીની વાત એટલી જ છે કે દખ્ખણનું મંડળ બહુ ઉત્સાહથી, અને પૂનાની ખેતીવાડીની કોલેજનો અને ખાસ કરીને એના ઉત્સાહી ટ્રિન્સિપાલ ડો. મેનનો પૂર્ણ લાભ લઈને કામ કરે છે, સારે આપણું ગુજરાતનું

મંડળ અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ એ પણ કોઈ ભાગ્યે જ જાણે છે. આવાં મંડળનું શું કામ હોવું જોઈએ તે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે :

૧. સભાઓ. સંમેલનો, પ્રદર્શનો. ખેતીવાડીની વેચવાલાયક વસ્તુઓનું સંગ્રહાલય અને હાથઉઘોગોની પરિપક્વ.

૨. અર્ધવાલો, ભાપણા, અને પૃથક્કરણા રૂપ સારોદ્યોગ.

૩. બિયાં, ખાતર, ખેતીવાડીનાં યંત્ર અને સાંઢિયાની અદલા-અદલી અને વહેંચણી.

૪. ગેરુ, નીડ, ઇત્યાદિ આપત્તિઓ સામેનાં પગલાં.

૫. નહેરો, પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા અને તેને અંગે જમીનોની ઘટ્ટતી ગોઠવણ.

૬. પ્રેતસાહન અને તૈયારીનું કામ.

૭. ખેતીવાડીની અને ઉઘોગોની નીપજ.

૮. ખેતીવાડીવિષયક આંકડાઓ.

૯. અમલદારો તરફના પ્રશ્નોનો પ્રત્યુત્તર.

૧૦. સુધારા અને વિકાસનો પ્રશ્ન.

૨. ખેતીનો સુધારો માત્ર બાહ્ય સાધનો ઉપર જ આધાર રાખતો નથી. ગોઠવણિય એના પૂર્વોક્ત શ્રમ્યમાં સુખી ગામડાની સ્થિતિ —

‘Where health and plenty cheered the labouring swain.’

— એ શબ્દોવડે બહુ સારી રીતે દર્શાવે છે : પહેલી તંદુરસ્તી (health) અને પછી સમૃદ્ધિ (plenty) એમ ક્રમશઃ અને જ્યાં મહેનતુપણું (labour) છે ત્યાં જ એ એ આવે એ પણ ખરું છે. પરંતુ આપણા ખેડૂતોને જોડે અંગતોડ મહેનત કરવાની તો ટેવ છે, તોપણ દારિદ્ર્ય અને અજ્ઞાનને લીધે તંદુરસ્તીના ખીજ નિયમો પાળવાની તેઓમાં શક્તિ નથી અને આવડ પણ નથી. આ કારણથી આપણાં ગામડાંમાં હવા અને પાણીની સ્વચ્છતા રખાવવાના યત્નો

હજી જોઈએ તેવા સફળ થયા નથી. છતાં સરકારના યત્નોને ગામના લોક તરફથી મદદ મળે અને કેળવણીના લોકો આ વિષયમાં અજ્ઞાન લોકને વ્યવહારુ ઉપદેશ કરે તો કેટલુંક કાર્ય સિદ્ધ થાય.

૩. પણ આ માટે ખરી કેળવણીની જરૂર છે. આખા દેશમાં ગામેગામ નિશાળ સ્થાપવાની અને મફત અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની સરકાર પાસે માગણી કરવામાં આવે છે. એ માગણી ગમે ત્યારે સફળ થાઓ, પણ અત્યારે તો ખરા દેશભક્તોનું એ કર્તવ્ય છે કે સરકારના ઉપર આધાર ન રાખતાં એ તરફ આપણાં ધર્મોદ્ધાર કંડ વાળવાં જોઈએ. ગોલ્ડસ્મિથ પોતાના વહાલા ગામડામાં પણ મહેતાજીનું મહત્ત્વ નોંધવું ચૂક્યો નથી. એમાં દોરેલું મહેતાજીનું રમૂજ ચિત્ર કદી પણ ભુલાય એવું નથી :

ને પેલી વાડ જતી જે જરી વાંકીચૂકી,

પુષ્પો પ્રકુલ્લ વળી વ્યર્થ જિમંગી જેનાં

ફેલાય કોર સરખાં પડખેની વાટે;

ઘોંઘાટથી સભર એક મકાનમાં ત્યાં

ખેસાડતા નિજની નાનકડી નિશાળ

૫

મહેતાજી, જે કુશળ શિસ્ત પળાવવામાં.

દેખાવમાં કડક, કૈંક વળી કઠોર.

એ જાણતા સહુ—છતાં રખડુ, વિશેષ.

એનો પ્રભાત સમયે નીરખી ચહેરો,

સૌ કંપતા બટુક કાળ કળી જ સેતા;

૧૦

ને ખોટું ખોટું હસતા, કરતાં મજાક

મહેતાજી; હા, બહુ જ એ કરતા મજાકો.

ને આંખ સ્હેજ ઊંચકે, ખબરો કૂંડાળે

આખે ઊંચા ગણગણાટથી પહોંચી જતી.

માયાજી તોય બહુ, ને અકળાય તો ત્યાં

૧૫

મા શારદાનું કમ સેવન એ જ ગુનો.

ફેડે ગામ તો : ‘અધધ ! આવડું શું ગનાં !’

સાચે જ ને લખીપટ્ટી શક્તા જ પોતે.

માપે જમી, ગ્રહણકાળ ભવિષ્ય ભાષે,

કહેવાતું કે ભલમલાનુંય માપ લે લે.

૨૦

ચર્યા વિષેય કદી પાછી કરે ન પાની,

જિતાય તોય બસ હોય દલીલ ચાલુ.

ત્યાં પંડિતાઈભર શબ્દ પ્રચંડ ગાળે;

ચોમેર ગ્રામજન સૌ સુણતા અચંબે,

તાકી રહે, ગરક થાય વધુ અચંબે

૨૫

કે, 'આવડા મગજમાં બધું શું ગનાં !'

આ વાંચી બેશક આપણને એ સમયના મહેતાજીના સાદા જ્ઞાન ઉપર હસવું આવે છે — પણ જરા વિચાર કરીએ તો, જે જીવ નાંખીને અને પોતાના ઉમદા ધંધામાં તન્મય બનીને એ મહેતાજી કામ કરતા દેખાય છે, તેવું આપણા દ્રેષ્ટન્ડ કોલેજિયન મહેતાજીઓ કરતા હશે કે કેમ એ વિષે મને ઘણો શક છે.

૪. આ ગામડાની બીજી મહત્ત્વની વ્યક્તિ તે ત્યાંનો સંતોષી, પવિત્ર, માયાળુ અને પરોપકારી ધર્મગુરુ (પાદરી) છે. ગોલ્ડસ્મિથ એનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે આપે છે :

ચાહે એને જનપદ બધો, ભાવ રાખે અપાર.

'એ વીશો તો બહુ થઈ ગયા વર્ષોના !' એવી એની

ધીંગી રિદ્ધિ; નગર થકી એ દૂર દૈવી વિસામો.

પોતે ઇચ્છે નગર વસવું ના, કદીયે વસ્યો વા.

એને ચાહુ વચન વદતાં તો ન કેમેય કાવે,

૫

સત્તા ચાહે નવ, સમયને વર્તી રહેવાની ટેવ.

એને હૈયે પરિચય કયોં અન્ય આદર્શ કેરો;

પોતે જાંચા વધવું ન ભલે, લેઈ જાંચે પડ્યાંને.

ધારે મૂર્તિ પ્રવચન સમે નમ્ર તે સાચી શોભા,

દષ્ટિ તો એ પુનિત સ્થળનું મોંધું જાણે ધરણું.

૧૦

એને હોડે દિગુણ ગળથી સત્ય ઉચ્ચાર પામે.

આવે અસો ડખલ કરવા ને બળે પ્રાર્થનામાં.

પૂરું થાતાં પ્રવચન, બધા ગામના લોક ભોળા

નિત્યે દોડ્યા ભરઉમળકે જાય ધર્મિષ્ઠ પૂઠે.

ખચ્યાં તેયે તહીં અનુસરે વહાલસોયા તુકાને,

૧૫

ઝાલે એનો જરી ઉપરણો, ને સ્મિતો પામી રાયે.

એને નિલ સ્મિત તરવરે ફરે માઆપ જેવી.

રાયે સૌનું કુશળ નીરખી, દુઃખ જોઈ દુભાય,

સૌમાં એનું રચુંપચું રહે સ્નેહચિતાથી હૈયું.

કિન્તુ એનાં મનન સહુ ગંભીર તો ક્યાંય રાજે

૨૦

જાંચે જાંચે; ખડકે જ્યમ કા ભવ્ય આકાર ધારી

ખાણો વચ્ચે ઊપસી, વસતો દૂર ઝંઝારી જાયે.

એને હૈયે ગડગડ થતાં વાદળો વિસ્તરે છો,

શાભે દૈવી છુતિ રવિ તણી નિત્ય એ મસ્તકે તો.

એદ થયા વિના રહેતો નથી કે જ્યાં આવા સાદા પણ ઉત્તમ ધાર્મિક જીવન ગાળતા ધાર્મિક નેતાની જરૂર છે, ત્યાં આપણા દેશમાં અત્યારે નિરુદ્ધમી બાવાનાં ઝુંડ ગામને ગાંઠરે અડંગા નાંખી પેટ ભરવામાં કૃતાર્થતા માને છે ! આપણા દેશમાં ધાર્મિક સાહિત્યની ખોટ નથી, એના પ્રચાર માટે ગામેગામ દેવસ્થાનમાં કથા કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી જાણીતો છે. પરંતુ એ જૂની મંસ્થા યોગ્ય મનુષ્યને અભાવે નિર્થક અને અસ્તપ્રાય બની ગઈ છે. ગામના દેવસ્થાનમાં હજી પણ કોઈ વાર એકાદ મંત્રપુરુષ વસતો હોય છે તો તે ગામના લોકને જીવનથી અને ઉપદેશથી કેવો ઉપકાર કરી શકે છે, એમના જીવનમાં કેવી સાચ, પ્રામાણિકતા, દયા, શાન્તિ, સ્વચ્છતા વગેરે અનેક ગુણો પ્રેરી શકે છે—એ તદ્દન અજ્ઞાત નથી. વળી ખરા મંત્રપુરુષનું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બની શકે છે. અને તે કેવું હોવું જોઈએ એ ગોલડસ્મિથે ‘વિદ્યાર ઓફ વેઈકફિલ્ડ’માં વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

ડો. પ્રિમરોઝ નામનો એક ગામનો પાદરી એ નવલકથાનો નાયક છે. એના ઘરનું સાદું પણ ખરા દિલનું અને નિર્ગળ આતિથ્ય 'ચાળીસમી પેઠી'નાં સર્ગાવહાલાંને માટે ખુલ્લું છે. એ પાદરી દેશદેશાવર ફરેલો માણસ નથી, અને એની સ્ત્રી પણ જમાનાના પ્રમાણમાં જ કેળવાયેલી હતી — ગોલ્ડસ્મિથ કહે છે તેમ, એ 'રસોઈ, અથાણાં અને મુરખ્યા કરી જાણતી તથા ભાગ્યાતૂટ્યા એ શબ્દ વાંચી જાણતી.' અને બહુ કુટુંબવત્સલ હતાં. મોટા છોકરાનાં લગ્ન પાસેના એક પાદરીની છોકરી સાથે થવાનાં હતાં એટલામાં લંડનનો એક વેપારી ભાગ્યો, અને એમાં ડો. પ્રિમરોઝની બધી પૂંછ ગઈ! સામા પાદરીને એણે પોતાની બદલાયેલી સ્થિતિ જણાવી અને એને પરિણામે છોકરાનો વિવાહ ભાગ્યો. ડો. પ્રિમરોઝે પોતાના કુટુંબને પોતાની બદલાયેલી સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવા ઉપદેશ કર્યો અને સર્વ હવે ગરીબાઈથી રહેવા લાગ્યાં. મોટો છોકરો બહુ ગિતર્યો હતો અને વિદ્યાન થયો હતો — તેને લંડનમાં કમાવા મોકલ્યો. પ્રસ્થાન વખતે પિતાએ પુત્રને આપેલો ઉપદેશ અને વાતસલ્યનો ઉદ્ગાર થોડા પણ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં ગોલ્ડસ્મિથે મૂક્યો છે :

'હું જીવવાન હતો અને હવે વૃદ્ધ થયો છું; છતાં હજી સદાચારી માણસને સૌ ભૂલી ગયું હોય અને એની પ્રગ્નને રોટલો ભીખવો પડે એવું મેં કદી જોયું નથી. તારી જીવનયાત્રા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ આ શબ્દો તને આશ્વાસનરૂપ બની રહે. આગળ ધપ, ખેંટા. અને ભાગ્યની દશા ગમે તેવી હોય, તારે એક વાર તો મને મળવું જ. હૃદયથી શ્રદ્ધો રહેજે. ઈશ્વર તારું બહું કરે !

સત્પુરુષને પ્રભુ તાવે તો છે, પણ કદી ત્યજતો નથી. માથે દુઃખ આવવાં એ સંસારી જીવની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, અને એ જીવની વિશુદ્ધિની અને પરમાત્મપ્રેમની એ કસોટી છે. દુઃખ એ પ્રભુના ત્યાગની નિશાની નથી, એ ત્યાગની ખરી નિશાની સન્નિષ્ઠામાંથી વ્યુત થવું એ જ છે.' સત્ય ધર્મનો આ પરમ સાર વિકાર (પાદરી) — ના જીવનમાં ગોલ્ડસ્મિથે આપણને બતાવ્યો છે.

ડો. પ્રિમરોઝને હવે જીવનનિર્વાહ માટે ખીજ ગામનું પાદરી-પણું લેવું પડ્યું. બધું કુટુંબ નવે ગામ ગયું, અને ત્યાં સાદી રીતે દિવસો નિર્ગમવા માંડ્યા. પહેલેજ રવિવારે દેવળમાં જવા માદોકરીઓ ટાપટીપ કરી મેડીએથી ઊતર્યાં — એ જોઈ ડો. પ્રિમરોઝને ખેદ થયો કે હજી એ ખીયારાં પોતાની ખરી સ્થિતિ સમજ્યાં નથી. ડો. પ્રિમરોઝ બોલ્યા : ‘ઊભાં રડો, ભાડે બગી મંગાવીએ ! આ વેષે તમારાથી ચાલતાં જવાશે નહિ — ચાલતાં જશો તો ગામનાં છોકરાં મસ્કરી કરશે !’ મા અને દોકરીઓ શરમાઈ ગયાં. મા બોલી : ‘મેં જાણ્યું — સૌને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરેલાં જોઈને તમે રાજી થશો.’ ડો. પ્રિમરોઝે કહ્યું, ‘ખરું; પણ ટાપટીપ અને સ્વચ્છતા એ એક નથી. આ લૂગડાંમાં જે નકામી ચીજો બાંધી છે અને નિર્રર્થક ઘેર રાખ્યા છે તે કાઢી નાંખો, તો એટલા લૂગડામાંથી બિચારાં નવત્રાં ગરીબ લોકનાં શરીર ઢંકાય.’ કુટુંબ ડો. પ્રિમરોઝની ઉમદા અસર નીચે ઊછડ્યું હતું — એટલે આ ઉપદેશ માન્ય કરતાં કોઈને વાર લાગી નહિ.

ગરીબ અવસ્થાના કેટલાક ગુણ છે — સાદાર્થ, ઉદ્યોગ વગેરે — તેમ એક દોષ પણ છે : પૈસાદારને જોઈ ગરીબનું મન ઘણી વાર અંજાઈ જાય છે અને વિવશ બની જાય છે. ડો. પ્રિમરોઝના મહાન આત્માને તો પૈસાનો ચળકાટ કદી પણ મોહ ઉપજાવે એમ ન હતું, પણ એના ઘરમાં પાસેનો ‘સ્કવાયર’ (ગામનો જમીનદાર ઘણી-નાનો લોર્ડ) આવતો જતો થયો. એને જમાઈ કરવાની ડો. પ્રિમરોઝની સ્ત્રીને અને છોકરીઓને લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. આ વખતથી ડો. પ્રિમરોઝને માથે સંકટની પરંપરા આવવા લાગી. ડો. પ્રિમરોઝ સુધ્ધાં આખું કુટુંબ બોળિયું હતું — અને તેમને ધુતારાઓ કમી જતા; અને પેલા ‘સ્કવાયર’ તો વિકારની એક છોકરીને કાઢી નાસી ગયો ! બિચારાં વિકારનું ઘર બગી ગયું, જે નાનાં છોકરાંને બચાવવા જતાં એનો હાથ બળ્યો ! બાડા માટે એને સાધારણ ગુનેગારો ભેગો તુરંગમાં રાખવામાં આવ્યો

—પણ ‘સુખડને જેમ જેમ વસો તેમ તેમ તેમાંથી સુગંધ જ નીકળે છે’ એ ન્યાયે આ અત્યંત સંકટની દશામાં પણ એણે પોતાના સહવાસી જાંદીવાનોને ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ કરી એમનું કલ્યાણ કરવામાં જ વખત શ્રદ્ધાથી. ઉદાર દિલે એ સ્વંચાલરની દુષ્ટતાને ક્ષમા કરે છે — પણ સ્વંચાલર તેની ખીજ દીકરીને પણ કઢાવી જાય છે; અને મોટા છોકરા ઉપર ખૂનનો ખોટો આરોપ લાવી જાંદીખાનામાં નંખાવે છે. ખીયારા ડોસાનું હૃદય બાંગી જાય છે — એ મરણતોલક થઈ પડ્યો છે, પથારીમાં પરાણે એસી શકે છે, પણ એ અવસ્થામાં પણ છોકરાને ને માને ટેકા દઈ એકો થઈ — સંસારના સુખદુઃખના રહસ્ય ઉપર પોતાના છોકરાને અને જાંદીવાનોને ઉપદેશ દે છે. એ ઉપદેશનો સાર એવો છે કે નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન એક રહસ્યનો જે ખુલાસો કરે છે તે યથાર્થ નથી, એનો ખરો ખુલાસો ધર્મથી જ મળે છે : એ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે આપણું સુખ ભોગવી જાણીએ તો દુનિયા પુષ્કળ સુખથી ભરેલી છે — થોડાંક અનિવાર્ય દુઃખ છે ખરાં, પણ નિર્દોષી ટૂંકી છે એટલે એનો જલદી છોડો આવી જાય છે. તેથી દુઃખો માટે શ્રિયાદ કરવાનું કારણ રહેતું નથી. ડૉ. પ્રિમરોઝ કહે છે કે, દુનિયામાં સુખદુઃખના રહસ્યનો આ ખરો ખુલાસો નથી — કારણ કે એમાં વ્યાઘાતદોષ આવે છે. — જો નિર્દોષી સુખથી ભરેલી છે અને તે જ સાથે તમે કહે છે તેમ એ ટૂંકી છે, તો તેની ટૂંકાઈ એ જ મોટું દુઃખ છે. અને એ લાંબી છે એમ કહે તો જે દુઃખો તમે કબૂલ કરો છો એ લાંબો વખત ચાલ્યા કરીને સુખને દાખી નાંખે છે. ધર્મ — જે પરસોટનું અસ્તિત્વ મનાવે છે — એ જ આ રહસ્યનો ખરો ખુલાસો આપે છે. તે એવી રીતે કે, જો આપણે સુખી છીએ તો પરસોટમાં પણ એ સુખ અનંત ગણું થઈ ચાલતું રહેશે; અને જો અહીં આપણે દુઃખી છીએ તો એ દુઃખનો અંત આવી પરસોટમાં સુખ થશે. પ્રભુ ‘અનાથનો નાથ’, ‘નિર્ધનનું ધન’, ‘દીનનો દયાળ’ છે — એમ કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પ્રભુના ધામનું સુખ જેવું આ દુનિયાના દુઃખી જીવને

મીઠું લાગે છે તેવું સુખી જીવને લાગી શકતું નથી, ધત્યાદિ. આખરે ડો. ગ્રિમરોઝનો અને આખા કુટુંબનો દિવસ ફરે છે. સ્વવાયર સુધ્ધાંત એના દુસ્મનો પણ પસ્તાઈને ડેકાણે આવે છે. છોકરા છોકરીઓ ડેકાણે પડે છે. દેવાળું કાઢી નાસી ગયેલો વેપારી બેલિજમમાં પકડાય છે, એની મિલકતમાંથી ડો. ગ્રિમરોઝનું ગયું ધન પણ પાછું આવે છે અને સઘળાં સારાં વાનાં થાય છે.

આજે મને આ વાર્તામાં ડો. ગ્રિમરોઝનું અડગ ધૈર્ય, એની અદ્ભુત પ્રસન્ન વૃત્તિ, એનું બોળું ક્ષમાળું હૃદય, અને એનો પ્રભુ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ — એ તરવો આકર્ષક લાગે છે. અને તેથી એના ગુણોના વર્ણનમાં ધાર્યા કરતાં મારાથી વધારે લંબાણ થઈ ગયું. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, નાનપણમાં મને અને — હું ધારું છું, મારી સાથેના સર્વ વિદ્યાર્થીઓને જે વધારેમાં વધારે ગમતું અને જેનો અત્યારે હું ઉપર ઉલ્લેખ કરવો પણ ભૂલી ગયો, તે ડો. ગ્રિમરોઝના બે ટકુ — એક કાણું અને બીજું બાકુ, — અને એ ઉપર દેવળ જ્યાં ચઢેલી કુટુંબની સવારી — પાસેના શહેરના શુક્રવારમાં ટકુ વેચવા ગયેલો અને એને બદલે પાંચ છ આનાનાં ચશ્માં લઈ પાછો આવેલો મોઝીઝ (વિકારનો નાનો છોકરો), અને વિકારને પણ મંત્રી ગયેલો પેલો મોટો દાઢીવાળો શબ્દાડંબરી દિલસૂઝ ધુતારો — મિ. જેન્ડિન્સ.

સ્વાધ્યાય

૧. આમાંથી તમને જે કોઈ એક પાત્ર ગમ્યું હોય તેની ઓળખ આપો.
૨. ગામડાંના વિકાસ વિષે નોંધ લખો.
૩. તમારા ‘નાનપણના સાથી’ વિષે નિબંધ લખો.

દત્તાત્રેય ખાલકૃષ્ણ કાલેલકર

[રેતી પર પડતાં પગલાંના અવલોકનમાંથી જન્મેલું આ એક કાવ્યમય વર્ણન છે. કુદરત આખીમાં પ્રત્યેક વસ્તુને પોતાની પાછળ પોતાની છાપ મૂકી જવાની જે દેવ છે તેનું આમાં જે પૃથક્કરણ છે તેને વિશેષ કદા-હરણો હમેરી લખાવતાં આનંદ આવશે. લેખકે જે જે પ્રસંગો નોંધ્યા છે, અને તે ઉપરથી જે અનુમાનો તારવ્યાં છે તેથી જુદા પ્રકારનાં અનુમાનો એ પ્રસંગોમાંથી તારવી શકાય ? જરા ભુક્ષિને ક્ષી જોલો. યદિ માઃ વ૦ આભમાં હજાર સૂર્યનો પ્રકાશ એકી સાથે જગી આવે તો તે એ મહાત્મના તેજની તોલે આવે :

એકી સાથે જગી જઈ આવે સૂર્ય સહસ્રની

આભા, તો તેજની તોલે આવે એ તે મહાત્મના.]

પગલાંની લિપિ

ધ્વિરે માણસની દષ્ટિ આગળ રાખી છે, પાછળ નથી રાખી, તેથી માણસ આગળ જોઈ શકે છે, પણ પોતાનાં કર્મોનાં પરિણામ પાછળ કેવાં થાય છે એ તરફ એનું ધ્યાન નથી રહેતું. માણસે કરેલી મોટરમાં પણ આગળ અજવાળું અને પાછળ ગંધાતો ધુમાડો હોય છે. છતાં માણસ પાછળ એનાં પગલાં પાડી રાખવાની વ્યવસ્થા કુદરતે કરેલી છે જ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે ખૂનની વાત છાની રહી શકતી નથી. પણ એ નિયમ તો દુનિયાની દરેક વસ્તુને લાગુ પડે છે. કુદરતના પેટમાં કશું માતું જ નથી. એ કહી દે છે. આઠ દસ હજાર વર્ષ પછી પણ કહ્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી. સમુદ્રના ઉદરમાં કેવા શંખલા હોય છે એ બહારની દુનિયાને બતાવ્યા વગર મોજાંઓથી રહેવાતું જ નથી. હજારો વરસ પહેલાંનાં ગ્રાણી, તુચ્છ ગણાતાં ગ્રાણી કેવાં હતાં એનો ઇતિહાસ પૃથ્વીના પેટમાં પથરાતાં કે કોલસાનાં પડ વચ્ચે સાચવેલો જડે છે. જેટલી ઘટનાઓ કુદરતમાં થાય છે તે બધી કુદરત ક્યાંક ને ક્યાંક નોંધી રાખે છે અને ઉપર લખે છે દા. પોતે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, તારા, પશુપક્ષી, ઝાડપાન, પહાડો અને નદીઓ, શહેરો ને ગામડાંઓ, નદીના

પટ ને સમુદ્રનાં તળિયાં, દરેક જાણુ પોતાનો ઇતિહાસ બોલે છે. અને માણસ ? માણસ દંભી છે, હગ છે, કળાખાજ છે, ડોળ કરવાની એની શક્તિ અસાધારણ છે. છતાં એ પણ પોતાનો ઇતિહાસ ઉઘાડો પાડ્યા વિના રહેતો નથી. માથા પરના વાળ, કપાળ પરની કરચલીઓ, ગાલ પરના ખીલ અને આંખ પરની કાળાશ, સુકાર્ધ ગયેલા હોઠ અને ગંચળ કે જડ આંખ, ખસી ગયેલા દાંત તથા અવાણુ અને ફાટી ગયેલો અવાજ, દરેક વસ્તુ જીવનનો ઇતિહાસ જાહેર કરે છે. જે સમજી શકે તે સમજી શકે છે. માણસની ભાષા અને એનું લખાણ, અક્ષરોનો આકાર અને લીટીઓનો ગડાવ કે ઢોળાવ, દરેકમાંથી એનો સ્વભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. માણસ જ્યારે ગાફેલ હોય છે ત્યારે એનો રૂઢ સ્વભાવ જાત્રત હોય છે. માણસ ઇરાદાપૂર્વક બોલે છે ત્યારે એનો અનુભવ અને એના સંસ્કારો બોલે છે. પણ જ્યારે એનાથી બોલાર્ધ જવાય છે ત્યારે જિંદગીની મૂડી ઉઘાડી પડે છે. માણસ આગળ ચાલે છે. એનાં પગલાં પાછળ પડે છે. સમુદ્રકિનારે મોજાંઓ પોતાનો ઇતિહાસ રેતીમાં લખી રાખે છે. થોડીક ટેવ પછી, પવન કેમ વાતો હતો અથવા આજે કઈ તિથિની ભરતી હતી, એ રેતીનાં મોજાં પરથી માણસ જો વરતી શકે તો તેમાં નવાઈ નથી. રેતીના પટ પર લોકોનાં પગલાં પડેલાં તપાસવાનો મને હંદ લાગ્યો છે. કેટલાક વરણાગી લોકો પોતાનો પોશાક અને પોતાના રુઆખની આસપાસના લોકો પર કેવી છાપ પડે છે એ તીવ્ર છાંખે ચૂપચાપ જોઈ લે છે. એ છાપ બરાબર પડવા માટે બિચારા કેટલી કૃત્રિમતા ડેળવે છે. પણ એ બાપડાને ખબર નથી હોતી કે એમનો સાચો સ્વભાવ કેવો છે, એ સંસ્કારી છે કે અસંસ્કારી છે, એની છાપ એમના પગ રેતી પર પાડી બતાવે છે. ઈમાનદાર મજૂરોના પગ જુદી રીતે પડે છે, અને આજસુ ઉજળિયાત લોકોના પગ જુદા પડે છે, એ એમના અંગૂઠા પરથી તપાસી લેજો. જોને ખૂબ ચાલવાની ટેવ છે એની એડીઓ જુદી દેખાય છે, અને જેઓ ચાલવાનો ડોળ જ કરે છે

તેમની એડી જુદી હોય છે. ફેશનેગલ સ્ત્રીપુરુષો અને છોકરા-છોકરીઓ ચાલ્યાં ગયાં હોય તો એમનાં પગલાં પણ એમના બધા ચાળાની ચાડી ખાય છે. પોતાનું નારીપણું સમાજ પર વધારે ઠસાવવા માટે ત્રીણી પાતળી એડીવાળાં જૂદ તેઓ પહેરે છે તેથી તો ઘણું સહેલું થાય છે. ડાસાઓની લાકડી એક રીતે ખોલે છે, ન્યારે રમતિયાળ છોકરીઓની લાકડીની છાપ જુદી હોય છે.

આને ફરીને પાછા આવતાં 'હાયપરબોલા' (Hyperbola)-ના આકારની નિશાનીઓ દૂર સુધી મેં જોઈ. શાની હશે એની કેમે ફરીને કલ્પના ન થાય, ઘડીકમાં વર્તુળ થાય, ઘડીકમાં આણીદાર થાય, પણ એનો વાંક અત્યંત સ્વાભાવિક અને એ છાપ સરખે આંતરે પડતી હતી. આ છાપ શાથી પડી હશે? મેં મારી લાકડી વતી એવી છાપો પાડવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. પણ પેલી છાપ જેમ સમભદ્ર હતી તેવી ન આવે. ક્યાંક ને ક્યાંક વેલાંટી જેવો બુકાવ આવે. હું ફરી વિચાર કરવા લાગ્યો અને તપાસવા લાગ્યો. નેત્રું તો દરેક વક્ર છાપ વચ્ચે જૂદની નિશાની પડેલી. એકમે ઠેકાણે એ લીટી ઉપર જ જૂદની છાપ પડીને તેટલી લીટી ભૂંસાઈ ગયેલી. લીટીનો વક્ર કોણે જ્યાં વિશાળ હોય ત્યાં લીટી જાડી થતી અને જ્યાં લઘુ હોય ત્યાં પાતળી થતી. જૂદની છાપ તપાસતાં ખાતરી થઈ કે એ પગ નાના બાળકનો છે અને ઘણે ભાગે એ છોકરીનો હોવો જોઈએ. એની એડી અણિયાળી ન હતી પણ ચાલવાની ઢબ જ બનાવતી હતી કે 'લેડી શુ'થી ચાલવાનું અનુકરણ કરવાનો એમાં પ્રયત્ન છે. આનો અને પેલી લીટીનો સંબંધ હોવો જ જોઈએ. એટલામાં ધ્યાન આવ્યું કે જૂદ પરથી બાળકની ઉમરની જેટલી કલ્પના ફરીએ એના પ્રમાણમાં કદમ દૂર દૂર પડ્યાં છે. આટલો મસાલો ભેગો થયો અને તરત જ એમાંથી અનુમાન સળગી જિક્કું કે છોકરી 'રિફિંગ રોપ' લઈને રમતી હોવી જોઈએ. દોરીના બે છેડા હાથમાં પકડી માથા પરથી પગ સુધી ચક્કર ચલાવતી ચલાવતી એ ચાલતી હોવી જોઈએ.

પરમ દિવસે એક કેકાણે એક મોટું હાડકું પડેલું હતું અને એની આસપાસ કૂતરાનાં પગલાં પડ્યાં હતાં. નિહાળીને જોતાં ખાતરી થઈ કે કૂતરાં બે હોવાં જોઈએ. એકના નખ ટૂંકા હતા, બીજાના જરા લાંબા હતા. જેના નખ ટૂંકા હતા એના પગ તળેના તળિયાના ડાઘા ચપટા હતા એટલે એ કૂતરું નાનું હોવું જોઈએ. હાડકા માટે બન્ને દોડતાં આવ્યાં હશે, જરાક લડ્યાં હશે અને સમુદ્રનાં માછલાંઓએ હાડકા પર કરડવા જેવું કશું રાખ્યું નથી એનો અનુભવ થયા પછી નકામા લડ્યાનો પશ્ચાત્તાપ કરી મિત્ર થઈને પાછાં ગયાં હશે.

ગઈ કાલે સવારે એક ગાય અને વાછરડીનાં પગલાં રેતીમાં પડ્યાં હતાં. વાછરડી ગાયની પાછળ પાછળ ચાલતી હશે એ અનુમાન તો સહેજે થાય છે, પણ પગલાં બતાવતાં હતાં કે ગાય સીધી ચાલતી હતી જ્યારે વાછરડી ઘડીકમાં જમણી બાજુ ચાલે અને ઘડીકમાં ડાબી બાજુ ચાલે. આમ કેમ હશે? કલ્પના બાંધી કે ચાલતાં ચાલતાં ધાવી શકાય તો ધાવી લેવું એવો મનસૂબો વાછરડીએ કર્યો હોવો જોઈએ.

માણસનાં પગલાંમાં એક મોટો ભેદ દેખાય છે. કેટલાકના શરીરનો આખો ભાર પગની અંદરની બાજુ પડે છે, કેટલાકનો બહારની બાજુ, એનું કારણ હજી શોધી શક્યો નથી. જોકે શક જાય છે કે કદાચર લોકોનો ભાર અંદર પડતો હશે; અને હીંગણા લોકોનો ભાર બહારની બાજુ. અત્યારે તો એ ખાલી કલ્પના છે. રેતીના પટને લીધે ઘણા લોકોને તપાસવાની તક મળી છે. કંઈ પણ નિયમ બાંધી શકાશે ખરો. કેટલાક લોકો અમુક દૂર સુધી ફરવા જઈ પાછા ફરે છે. એ વખતે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય તરત કર્યો છે કે થોડોક વખત અનિશ્ચિત દશામાં રહી પછી નિશ્ચય કર્યો છે, એ પણ પગલાં બતાવી દે છે. એકલા એકલા ફરનારા લોકો ઘણે બાગે જવા ગયા તેવા જ પાછા ફરે છે. આ નિયમ સાર્વત્રિક નથી. પણ જોઓ

ફરતી વખતે મનમાં વિચાર કરતા જાય છે, અંતર્મુખ હોય છે, તેમને માટે આ નિયમ હોવો જોઈએ. મોટું યોગ હોય તો સીધું નથી ચાલતું. શંખલાની હારમાં જોઆ ચાલે છે તેઓ ડેકાણે ડેકાણે થોભેલા દેખાય છે. મારાં પોતાનાં જ પગલાં પાછા વળતાં તપાસી કેટલાંય અનુમાનો આંધી શક્યો છું. અને કોઈક વાર મારી પેટે પગલાંનું નિરીક્ષણ કરનાર કોઈ પાગલ મારી પાછળ આવે અને કંઈક અનુમાન આંધે તો એને ભુલાવામાં નાખવા માટે નિયમ વિરુદ્ધ પણ થોડોક ચાલ્યો છું. પગીઓએ અને ચોરોએ આવી રીતે પોતાનું શસ્ત્ર નક્કી કરેલું હોવું જોઈએ. વચમાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે જોડા કે ચંપલ ઊંધા પહેરીને એટલે કે આંગળી તરફ એડી કરીને ચાલવાનો પ્રયત્ન જો થઈ શકે તો પગેનું કાઢનારની દિશાભૂલ કરી શકાય કે નહિ? પ્રયોગ ક્યાં વગર એ કહી ન શકાય. પગના પડતા ખૂણા ઉપરથી એ યુક્તિ પણ વરતી શકાય એમ લાગે છે.

કુદરત આખી પોતાના હસ્તાક્ષર જ્યાં ત્યાં નોંધી રાખે છે. માણસનાં પગલાં એની પાછળ રહી જાય છે, દરેક માણસનો સ્વભાવ એના વંશજેમાં અને એના સમાજમાં કાયમનો નોંધાયેલો હોય છે. છાનું કે જાહેર માણસ જો કંઈ કરે છે તેની અસર આખા સમાજ પર થાય છે. આખું વિશ્વ સંકળાયેલું છે.

ત્યારે આકાશના તારાઓ એ કોનાં પગલાં હશે? એ કોનો ધતિલાસ હશે? કવિઓ કહેશે કે પરમાત્માનો છે. પણ તેમ ન માની શકાય, કેમકે —

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि माः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः ॥

સ્વાધ્યાય

૧. આ નિબંધનું મથાળું કેટલે અંશે સ્પષ્ટ છે તે ચર્ચો

૨. લેખકે જે જે પ્રસંગો નોંધ્યા છે તે દરેકમાં લેખકની સ્તીલ કેટલે અંશે તમને બરોબર લાગે છે તેની ચર્ચા કરો.

૩. માનવ ઇતિહાસને કોઈ લિપિ તરીકે ઓળખાવવો હોય તો તમે એને શાની લિપિ તરીકે ઓળખાવશો ?

૪. પોતાના સંસ્કાર મનુષ્ય પાછળ મૂકતો નય છે એને પણ પગલાં કહી શકાય કે નહિ ? લેખક એ સંબંધી કોઈ જગ્યાએ કંઈ સૂચન કરે છે ?

૫. આ નિબંધ જીવન માટે કેવા આદર્શોની પ્રેરણા આપે છે ?

કનૈયાલાલ મુનશી

[આ દ્રશ્ય 'લોપામુદ્રા' ભાગ ૩ માંથી લીધું છે. વિશ્વરથ (કૌશિક) ભરતોનો રાજા હતો. અગસ્ત્યને ત્યાં ભણતો હતો તેવામાં તેનું અને સહાધ્યાથી ત્રક્ષણું આર્યોના વિરોધી દર્યુરાજ શમ્ભરે હરણુ કરેલું. શમ્ભરના ક્ષિપ્તમાં સંલેગવશાત્ વિશ્વરથ અને શમ્ભરકન્યા ઉગ્રાનાં મન મળી ગયાં. પાછળથી આર્યોનાં ઉપાના અવતાર સમાં સ્ત્રી-ત્રપિ લોપામુદ્રા પણ આ ક્ષિપ્તમાં કેદ થયાં. ભરત અને વૃત્સુ જાતિના લડવૈયાઓને લઈ અગસ્ત્ય આ ત્રણેને બચાવવા શમ્ભર પર ચડાઈ કરે છે. શમ્ભરનો ધર્મગુરુ ભૈરવ ત્રણે કેદીઓનો દર્યુદેવ ઉગ્રકાલ આગળ ભોગ આપવાનું ઠરાવે છે. છેક છેલ્લી ધડીએ ઉગ્રા વિશ્વરથના રનેહને કારણે આર્યોને શમ્ભરગઢનો ભેદી માર્ગ બતાવી અંદર દાખલ કરી દે છે અને ત્રણે બચી નય છે. આર્યોને હાથે પોતાનાં પિતામાતા, ભાઈભાંડુને મરતાં ઉગ્રા જીવે છે, તોય તે સ્વરણ દર્યુકન્યા વિશ્વરથને વળગી રહે છે. આર્યો વિજયી થઈને વૃત્સુઓના ગ્રામમાં અગસ્ત્યને આશ્રમે સરસ્વતીતીરે પાછા ફરે છે, ત્યાં વિશ્વરથ ધડાકે કરે છે, દહે છે કે, 'દર્યુકન્યા ઉગ્રાને રાજરાણીને પદે રથાપો તો જ રાજા થાઉં.' પણ એ કાંઈ સહેલ વાત છે ? સામે જિભા છે 'આર્યો મતા નથી — જન્મે છે' એમ દૃઢ અભિપ્રાય ધારણ કરનાર શુદ્ધિવાદી વસિષ્ઠ, અને આવી વર્ણસંસ્કરતામાંથી આર્યોની સંસ્કૃતિને બચાવવા માટે વિશ્વરથ એની અયોગ્ય માગણી સવાર સુધીમાં ન છોડી દે તો પ્રાણ ત્યાગવા તૈયાર થનાર ગુરુ અગસ્ત્ય. ખુદ ભરતો પણ કદાચ પોતાની રાજરાણી તરીકે દર્યુકન્યાને સ્વીકારવા પહેલાં એને, રાજાને ન એવું કહેનારને ચાંચડની માફક મસળી નાખે. વૃત્સુઓ પણ મિત્રતા છોડી દે ને વિરોધી બને. પણ વિશ્વરથ કોઈની અને કશાની પણ પડવા કરતો નથી. એક વખત એવો હતો કે પોતે ગુરુપુત્રી રોહિણીનો પ્રેમ મેળવવામાં પોતાનું

અહોભાગ્ય માનત. આજે રાહિણી વૃત્સુકુમાર સુદાય જોડેના એના વિવાહ ફેર થયાના, એટલે કે વિશ્વરથ ધારે તો એને પરણી શકે એવા લોભાવ-નારા, સમાચાર લાવે છે. વિશ્વરથ દરચુકન્યા હઝાની મૂર્તિ રમરણમાં લાવી આ પ્રલોભન તરફથી આંખ ફેરવી લે છે. બધા જ એનો વિરોધ કરે છે, છતાં એ પોતાની શ્રદ્ધામાં અચલ અને અડગ લીધો રહે છે. કપિઓ જેની કૃપાથી કપિ થાય છે એવા વરુણની પ્રેરણા એ યાચે છે, અને સૂર્યનું આવાહન કરે છે. એના મુખમાંથી માનવોને અખૂટ પ્રેરણારૂપ થઈ પડનાર ગાયત્રીમંત્રના શબ્દો ઝરે છે. એ મંત્ર હજા પાસે એ કટકે કટકે ઉચ્ચારાવે છે : ‘તે સવિતાદેવના વરેણ્ય (ધૃત્વવાલાયક) ભર્ગ (પ્રકાશ)નું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ, જે અમારી બુદ્ધિને પ્રેરે.’ અને કરગરતા અવાજે સૂર્યને પૂછે છે, ‘દેવ ! સવિતા ! બોલો ! હજા આર્યા છે કે નહિ ? બોલો !’ ચારે દિશામાંથી સૂર્યને હકારનો અવાજ ગાજી રહે છે. આને અમત્કાર કહો કે વિશ્વરથની આત્મશ્રદ્ધાનો પડથો ગણો, લેખક જે વસ્તુ પર બાર મૂકવા માગે છે તે એ છે કે રંગથી આર્યતા કે દરચુતા નથી, હૃદયથી છે. આ સત્ય વિશ્વરથને લોખામુદ્રાકપિના આશીર્વાદથી લાઘ્યું તેથી એ વિશ્વરથના વિશ્વામિત્ર બન્યા. પહેલાં એ વિશ્વનો રથ હતો, ભારે ગૌરવભર્યું એ પદ હતું. પણ હવે એ વિશ્વના મિત્ર બન્યા. આ પદ સાથે ખીલ ક્યા પદની તુલના થઈ શકે ?

પ્રવેશ શરૂ થાય છે ત્યારે શામળીને પરણવાની ઘેલછા છોડી દેવા વિશ્વરથને તેનો સેનાપતિ પ્રતર્દન, જમદગ્નિ નામનો એક તેજસ્વી યુવાન, કદમ નામનો એક વૃદ્ધ ભરત, વગેરે સમજાવી રહ્યા હોય છે. સામ, દંડ, ભેદ આદિ બધી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ તેઓ અજમાવી ચૂક્યા હોય છે. પણ તેમાંની એકેય કામ નથી આવતી. એવામાં વસિષ્ઠ આવે છે. વિશ્વરથના શુરુ અગરત્યના તે ભાઈ છે, અને તેમના બોલને સહુ વેદવાક્યની જેમ માનપૂર્વક ઝીલે છે. વિશ્વરથને પણ તેમને માટે અપાર આદર છે. હવે આગળ વાંચો.]

લોખામુદ્રામાંથી

વસિષ્ઠ — [હસીને] વિશ્વરથ છે કે ?

વિશ્વરથ — મુનિવર્ય ! વંદુ છું. [પગે પડે છે.]

જન્મદગ્ધિ — મહર્ષિ ! મારા પણ —

[પગે પડે છે પ્રતર્દન ને કર્દમ પણ પગે પડે છે]

વસિષ્ઠ — તસો ! શત શરદ જીવજ્ઞે. એસો. [બધા એસે છે.]

વિશ્વરથ — [મહામહેનતે ચિત્ત ડેકાણે રાખી] મુનિવર્ય !
આવ્યા તે કૃપા કરી. એસો, આજા કરો !

વસિષ્ઠ — વિશ્વરથ ! મારે તારી જોડે વાત કરવી છે — ખુલ્લે
દિલે. અત્યાર સુધી મેં તારું મન જાણ્યું નથી. મને જાણાવશે ?

વિશ્વરથ — [ખેદથી] ખુશીથી. આ બધા અંગના માણસો
છં. પૂછો — જો પૂછવું હોય તે. [નીચું જુએ છે.]

વસિષ્ઠ — [ભાવવિહીનતાથી] તું શું કરવા બેઠો છે તેની તને
ખબર છે ?

વિશ્વરથ — [જીયું જોઈ, ધીમેથી] હા.

વસિષ્ઠ — ભગવાન અગસ્ત્ય તને છોડી જશે —

વિશ્વરથ — [દયામણી રીતે] માત્ર એ બધે હું દેવની આજ્ઞા
કેમ લોપું ?

વસિષ્ઠ — તુત્યુઓ જોડે વેર થશે તો ?

વિશ્વરથ — [ફિક્કું હસીને] એ પણ ભય જ ને —

વસિષ્ઠ — તારી ધોપામા પ્રાણ છાડશે તો ?

વિશ્વરથ — [અવાજમાં શ્રદ્ધા આવે છે.] એ રાગે કે દેવાજ્ઞા
ઉથાપાય ?

વસિષ્ઠ — ને ભરતો — [પ્રતર્દનને જોઈ અટકે છે.]

વિશ્વરથ — [આંખો ચમકે છે.] પદબ્રષ્ટ કરે તો ! મારી
નાંખે તો ! [પ્રેરણાભર્યે અવાજે] મુનિવર્ય ! મુનિવર્ય ! મને
રાજ્યપદનો મોહ નથી. મને જિંદગી વહાલી નથી.

વસિષ્ઠ — [હસીને] પણ ત્યારે શાનો મોહ લાગ્યો છે ?
સ્ત્યુકન્યાનો ?

વિશ્વરથ — ના. [વિજ્યથી ઊંચું જોઈ] કહું? મને મોઢ લાગ્યો છે મારા દેવની આજ્ઞાનો.

વસિષ્ઠ — [દકતાથી] દેવો આવી આજ્ઞા કરે નહિ!

વિશ્વરથ — [કાંપતે સ્વરે] કરે છે! કરે છે! ઘડીએ ને પક્ષે —

વસિષ્ઠ — શી?

વિશ્વરથ — જે સ્ત્રીને મેં સ્ત્રીકારી — જેનો જીવનપ્રવાહ મારામાં ભળ્યો તે જ મારી, ને જ મારી પત્ની, તે જ સમભાગિની ને તે જ સહધર્મચારિણી!

વસિષ્ઠ — આ દેવની આજ્ઞા નથી. [નિરસ્કારથી હસીને] આ કોની પ્રેરણા છે તે હું સમજી શકું છું.

વિશ્વરથ — [અધીરાઈથી] ભગવતી ક્ષોધામુદ્રા મારે મન પૂજ્ય છે. એની એ પ્રેરણા હોય તોય તેમાં મને દેવની આજ્ઞા સંભળાય છે.

વસિષ્ઠ — પણ શામ્બરી આર્યા નથી.

વિશ્વરથ — [ઉત્સાહથી] નથી? નથી? શા માટે નથી? વેદજ મુનિવર્ય! દસ્યુકન્યા દાસી અને — અવરુદ્ધા યનાવી શકાય — તો — તો ભાર્યા કેમ નહિ? એનામાં આર્યાઓને દુષપ્રાપ્ત એવાં શુદ્ધિ ને સ્નેહ છે. એણે મારે માટે બાપ ને જાત મરાવ્યાં. શું ઓછું છે?

વસિષ્ઠ — [નટરથ ન્યાયવૃત્તિથી] વત્સ! આ છોકરવાદી છે — દેવાજ્ઞા નથી. એનાથી તને કાળાં, ચીઘાં છોકરાં થશે, તેને અથર્વાણુ ને અગસ્ત્યની વિદ્યાના અધિકારી યનાવશે? તેને કુશિક ને જહ્નુને સિંહાસને એસાડશે?

[પ્રતર્દન અને હર્દમ માથા વતી અનુમતિ દર્શાવે છે.]

વિશ્વરથ — [પૂજ્યભાવભર્યે અવાજે] મુનિવર્ય! હું રાત ને દિન દેવોની પ્રેરણા પ્રાર્થું છું. પણ મને આ સમજાતું નથી. હજારો ભૂંડી આર્યાઓ ગ્રામે ગ્રામે રજળે છે, ને શામ્બરી આર્યા શા માટે નહિ?

વસિષ્ઠ — [નિશ્ચલતાથી] આર્યો યનતા નથી, જન્મે છે.

વિશ્વરથ — [આક્રંદ કરીને] ના-ના-ના. મને દેવની વાણી જુદી સંભળાય છે. મારામાં જે આર્યત્વ હોય તો હું ખીજને કેમ ન અર્પી શકું ? ને ન અર્પું તો મારું તપ એટલું ઓછું.

વસિષ્ઠ — [સખત નાપસંદગી દર્શાવી] મને શી ખબર કે તું છેક આવો ગાંડો થઈ ગયો છે. અનાર્યના આર્ય કદી થયા છે ?

વિશ્વરથ — [આક્રંદ થઈને] ન થાય તો અથર્વણ, અંગીરા ને મૈત્રાવરુણની વિદ્યા નકામી. મુનિ ! આપનાં તપ ને શુદ્ધિ નિરર્થક. [ગૂંગળાઈને] કોઈ મને સમજતું નથી. દેવ ! દેવ ! હું ખરો કે આ બધા ? [બેધ્યાન બની અંતરીક્ષમાં જોઈ રહે છે. થોડી વાર કોઈ જાણતું નથી.]

વસિષ્ઠ — [બીડીને] તું નહીં જ માને ? તો ભલે ! પણ અનંત કાલ સુધી આર્યોના વિધ્વંસક તરીકે ઓળખાશે. પિતૃઓ પણ તારો સ્વીકાર નહીં કરે.

[બધા બીભા થાય છે.]

વિશ્વરથ — [નીચું માથું નાખીને] જેવી દેવની ઈચ્છા. મુનિવર્ય ! હું દેવને આધીન છું. પણ — પણ — આમાં જ, કરું છું તેમાં જ — આર્યોનો ઉદ્ધાર નહીં સમાયો હોય ?

[પગે લાગે છે.]

વસિષ્ઠ — વારુ ! દેવ વરુણ તને સદ્બુદ્ધિ આપે.

[જાય છે.]

વિશ્વરથ — [બેધ્યાનપણામાંથી જાગીને] કર્દમ ! પ્રતર્દન ! મને ક્ષમા કરો. [નિશ્ચયથી] જોઈએ તો ભરતો જહનુનું સિંહાસન ખીજને આપે. શામ્બરી વિના હું એકલો એ સિંહાસને નહીં ચડું. જોઈએ તો જાઓ — [અધીરાઈથી] — મને છોડી, ચાલ્યા જાઓ.

પ્રતર્દન — [ગભરાઈને] ઓ મારા દેવ !

કર્દમ — ઘણું નીચળા ગયો.

[માથું ઘુણાવતો બહાર જાય છે.]

પ્રતર્દન — ભાગ્ય ! શું કરીશું ?

જમદગ્નિ — દેવની ઈચ્છાને આધીન થઈ બેસીએ, ખીજું શું ?

[સંહિષ્ણુ આવે છે.]

રાહિણી — કૌશિક છે, બાર્ગવ ?

પ્રતર્દન — પધારો !

જમદગ્નિ — [ચિન્તાથી] તું ક્યાંથી ? ગુરુદેવનો કંઈ સંદેશો છે ?

રાહિણી — [ખેદથી માથું ધ્રુણાવે છે.] ના. મારે કૌશિકને મળવું છે. કેમ છે ?

જમદગ્નિ — [નિરાશાથી] ખાટું ! ઘણું ખાટું થાય છે.

રાહિણી — મારે કૌશિક જોડે વાત કરવી છે.

જમદગ્નિ — એટલાં ?

રાહિણી — હા.

જમદગ્નિ — બેસ ! મું મોડલી આપું.

પ્રતર્દન — ત્યારે મું રજા લઉં છું. તૈયારી ઘણી કરવાની છે.

[જમદગ્નિ અંદર જાય છે. પ્રતર્દન ધીમે હાથે અગ્નિ પાસે જઈ એક પાટ પર બેસે છે. વિશ્વરથ આવે છે ને પાસે આવીને બેઠો રહે છે.]

વિશ્વરથ — [દેવથી અને ખેદભર્યા અવાજે] રાહિણી ! તું !

[બેસે છે. પણ અગ્નિ તરફ જોઈ બેધ્યાન બને છે.]

રાહિણી — [ધીમેથી] કૌશિક — કૌશિક ! [સાથે] મારી જોડે ગુરુસે છે ? [વિશ્વરથ બેધ્યાન બેસી રહે છે] મારી જોડે પણ નહિ બોલે ?

[બેની સામું જુએ છે. એ રહે છે ને છેડા વડે આંખ લે છે.]

વિશ્વરથ — [ધ્યાનમાં આવીને ચમકીને] નહીં ! નહીં ! [કરગરીને] રડ નહીં. તું રહે છે તે મારાથી જોવાતું નથી. [ખુસકું આવે છે]

રાહિણી — [અજ્ઞયબ થઈને] વિશ્વરથ ! તું પણ રહે છે ?

વિશ્વરથ — [ખુસકાં ખાઈને] મને રડવા દે ! રડવા દે ! તારી આગળ નહીં રડું ત્યારે કોની આગળ ? [દયામળી રીતે] તું આટલા દસાડા મને મળીએ નહીં.

રોહિણી — [આંસુ લૂછીને] તું એટલો ગુસ્સે હતો કે તારી પાસે આવવાની મારી હિમ્મત નહિ ચાલી.

વિશ્વરથ — [ચક્રિત બની] ગુસ્સે ! કાણે કહ્યું ?

રોહિણી — [ફિફું હસીને] જગત કહે છે.

વિશ્વરથ — ને તું માને છે ? રોહિણી ! [ધ્યાનથી જોઈને] તારી પ્રકૃતિ કેમ છે ? સારી નથી લાગતી. જો...ને [કેંક ભૂલી ગયેલી વસ્તુ સંભારતાં] તારા લગ્ન વિષે.....સુદાસ જોડે..... [કંઈ યાદ આવતું નથી. નિરાશાથી] મેં શું સાંભળ્યું હતું ? ચોક્કસ યાદ નથી. [નિસાસો મૂકીને દયામણી રીતે] મારું માથું ખસી ગયું છે. બધું-બધું ભૂલી જવાય છે.

[રોહિણી તરફ જોઈ રહે છે.]

રોહિણી — કૌશિક ! કાકાએ મારા પર દયા કરી, સુદાસ જોડેનો મારો વિવાહ દૌક કરાવ્યો.

વિશ્વરથ — [હર્ષના આવેશમાં] તું સુદાસ જોડે નથી પરણવાની ! [ધ્યાન દેકાણે આવવાથી મુખ પર વેદના દેખાય છે.] ઓ દેવ ! દેવ !

રોહિણી — [કરગરીને] કૌશિક !

વિશ્વરથ — [ત્રાસીને] શું દેવો મને જીવતો જળાવવા માગે છે ? [આંસુ લૂછે છે.]

રોહિણી — [દયામણી] વિશ્વરથ —

વિશ્વરથ — [રડતે રાગે] એક વાર એ પ્રસંગ માટે વલખાં મારતો હતો. આજે [રડતે રાગે] તને હું શામ્બરીની સપત્ની ક્યે મોઢે બનાવું ? [રડી દે છે.]

રોહિણી — [નિરાશાભરી] એ સ્વપ્નાં છોડી દે. ગાંડા ! [આંખ લૂછી ટટાર થાય છે.] સાંભળ ! હું કહેવા કંઈ આવી ને કંઈ કહેવાઈ ગયું.

વિશ્વરથ — કહે. [સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતાં] શું કહેવું છે ?

રોહિણી — તને ખબર છે? જો તું શામ્બરીને કાલે નહીં
આપે — તો — તો —

વિશ્વરથ — હું જાણું છું.

રોહિણી — ના. તું નથી જાણતો — તાત પ્રાણુ લાગશે.

વિશ્વરથ — [એકદમ ટટાર થઈ, કાંટે ડોળે] હેં ! શું કહે છે?

રોહિણી — હમણાં જ મને એમણે પોતાનો સંકલ્પ કહ્યો.

વિશ્વરથ — [આત્મતિરસ્કારથી] અને હું અનાર્થ — કુલદ્રોહી —
જાતિદ્રોહી — ગુરુહત્યારો ! [અવાજ પણ તૂટે છે.] તારો પણ હત્યારો !

રોહિણી — તો શા માટે આ છદ્ધ લઈ બેઠો છે? શામ્બરી
તારી સાથે રહી સુખી થવાની છે?

વિશ્વરથ — ના. એ તો હતભાગિણીને કર્મે દુઃખ જ લખાણું
છે; [થોડી વાર બેધ્યાન બેઠી રહે છે.] પણ-પણ દેવો — [આક્રંદ
કરીને] રોહિણી ! — દેવો મને જાપવા દેતા નથી. [થોભીને] મને
વરુણદેવ રોજ કહે છે : તેં એને સ્વીકારી — મન, વાણી ને કર્મે
પત્ની કરી — અને જીવનની ભાગિયણ કરતાં ડરે છે? મારાં ઘત
ભાંગશે ?

રોહિણી — પણ એ તો કાળી, અનાર્થ છે —

વિશ્વરથ — રોહિણી ! દેવો કંઈ જુદી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે.
મારા હૈયામાં, મારી વાણી દ્વારા એમના વેણના પડધા પડે છે.
[પ્રેરણામય અવાજે] વરુણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે : — આર્યત્વ રૂપ ને રંગ
વડે નથી. એ તો છે તપ વડે — સત્યમાં — ઋતના અનુકરણથી
જે બધા [પયગંબરી ધ્વનિ એના શબ્દોમાં ગાજે છે.] શામ્બરી
ત્યાગવાનું કહી રહ્યા છે તે વરુણદેવ — જન્મભેદનાં અનાર્થત્વ વાંછે
છે. શામ્બરીના રંગ માટે તું બળીને ભસ્મ થશે તો જ તેમાંથી
ખરું આર્યત્વ પ્રગટશે. લાખો શમ્બરો એ રાખ દ્વિલે ઓળી, આર્યો
બનશે ને મારી પૂજા અર્પણિત રાખશે.

[ખંડ નિઃશબ્દ રહે છે.]

શામ્બરી — [નિપથ્યે, અત્યંત નિર્બલ અવાજે] કૌશિક —

વિશ્વરથ — [નશામાંથી જાગતો હોય તેમ] ઓ ! ઓ !...
[રોહિણીને, ધ્યામણી રીતે] બે એ મને બોલાવે છે. રોહિણી ! હું
શું કરું ? હું ગુરુતું કહું માનું તો શામ્બરી દેહ છોડશે — હું મરીશ —
દેવો અને પિતૃઓ મને શાપ દેશે.

શામ્બરી. — [નેપથ્યે] ટ્રૌશિક ! —

વિશ્વરથ — આવ્યો — [ચાલી જાય છે.]

રોહિણી — [ધીમે ધીમે - સાશુ કંઠે] બેમાંથી એક...કાલે
મરવાના...અને...સાથે હું તો ખરી જ.....દેવ !

[હાથમાં હપટી રાખી, અગ્નિમાં નેતી તે પૂતળા જેવી બેસી રહે
છે. પાછળથી લોપામુદ્રા આવે છે. તે રોહિણીની પાસે ધીમે ધીમે આવી
હેતબર્થે નયને જોયા કરે છે.]

લોપામુદ્રા — [રોહિણીને ખભે હાથ મૂકી] બહેન ! તું ક્યાંથી ?

રોહિણી — હેં ! [ચમકીને] ભગવતી ! વંદું છું.

લોપામુદ્રા — [હસીને માથે હાથ મૂકે છે.] તું અહીંયાં ક્યાંથી ?

વિશ્વરથને સમજાવવા આવી છે ?

રોહિણી — હું કેમ સમજાવું ? [માથે હાથ દર્બ] મારું તો
ભાગ્ય ફૂટી ગયું.

લોપામુદ્રા — શું કહે છે ?

રોહિણી — [રડતાં] ભગવતી ! મનુજોમાં બે જાણની વાણી
મારી છવનની દોરી છે. કાલે સવારે બેમાંથી એક - કે બંને મરવાનાં,
— ને મારી દોરી તૂટવાની.

લોપામુદ્રા — [ચકિત] બે કાણ ?

રોહિણી — પિતાજી ને વિશ્વરથ. બેમાંથી જેનો સંકલ્પ તૂટશે
તે પ્રાણ છોડશે !

લોપામુદ્રા — [ફિક્કી પડી જાય છે] શું કહે છે ? પિતાજી !

રોહિણી — [નિરાધારીથી] હા. મૈત્રાવરુણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે.
બે કાલે વિશ્વરથ શામ્બરીને ન સોંપી દે તો એ ચમલોક જશે.
[કલ્પાંત કરી] હું શું કરું ? મને કંઈ સૂઝતું નથી. ભગવતી !

ભગવતી ! કંઈ રસ્તો બતાવો. એ બે વગર હું કેમ જીવીશ ?

[રડે છે.]

લોપામુદ્રા — [થોડી વાર વિચાર કરે છે. એની આંખોમાં કંઈકે તેજે આવે છે ને જાય છે. હેતથી] રોહિણી ! હું જાણું છું — વિશ્વરથના પણ હૈયામાં તારો વાસ છે. શો રસ્તો બતાવું ? [વિચાર-મગ્ન] હું કાલે તો જવાની —

રોહિણી — [કરગરીને] ના-ના-ન જશો. તમારા સિવાય વિશ્વરથ કોઈનું સાંભળશે નહીં. મારા પર દયા કરો, હું પગે લાગું.

[હાથ નેડે છે.]

લોપામુદ્રા — [ધીમેથી ઊર્મિભર અવાજે] કરગરવાની જરૂર નથી. મને શી ખબર કે અગસ્ય આવી પ્રતિજ્ઞા લેશે ? બહેન ! તારા જેવી જ હું છું. બેમાંથી એકને હું મરવા દઉં તો મારું શું થાય ?

રોહિણી — [ચમકીને] તમારું !

લોપામુદ્રા — [હસીને વાત ઉઠાવે છે.] રોહિણી ! ઊઠ — આંસુ લૂછ. [કંઈ વિચાર આવે છે. હસીને, સંકલ્પથી] બેમાંથી એકે નહીં મરે — હું જીવતી હોઈશ તો. થયું ?

રોહિણી — [અજ્ઞયબ થઈ] ભગવતી — !

લોપામુદ્રા — આંસુ લૂછ. [પડકાર કરી] નેઈએ. [વિનયથી હસે છે.] એ બે આપણને મારે છે કે આપણે એ બંનેને બચાવીએ છીએ.

રોહિણી — [પ્રશંસામગ્ન] ભગવતી ! આપ તો ઉપાનાં અવતાર છો.

લોપામુદ્રા — તું અહીંયાં રહે ! [રોહિણીને ખભે હેતથી હાથ મૂકી] કૌશિકના જીવને શાતા વળશે. [જાય છે.]

રોહિણી — [અગ્નિમાં નેઈ રહી] અરે દેવ ! શું થશે ?

[થોડી વારે વિશ્વરથ શામળીની કંઠે હાથ મૂકી, ચાલવામાં ટોકા દેતો આવે છે. શામળી વીસ વર્ષની કાળી, ચીળી, બારેવાઈ યુવતી છે. એની આંખો મોટી, ફિક્કી, અને મરતી હરણી જેવી છે. તે મહામુશ્કેલીએ ચાલે છે. આંખો વખત એની આંખો વિશ્વરથ પર ડેરવી રાખવાની એને ટવ છે.]

વિશ્વરથ — ઉઝા ! જો ! આ રોહિણી. મેં તને વાત કરી હતી તે.

ઉઝા — [અશક્ત અવાજે] રોહિણી !

[વિશ્વરથ એને પાટ પર બેસાડે છે.]

રોહિણી — કેમ બહેન ? કેમ છે ?

ઉઝા — [ખીકથી] પેલા — બિહામણા — તારા ભૈરવની છોકરી. [વિશ્વરથને] મારા આપને હણાવ્યા તે ?

વિશ્વરથ — [થાક્યે અવાજે] ભૂલી જા બધું ! એ તો મારા ગુરુ છે — આપથી પણ વધારે પૂજ્ય. [રોહિણી તરફ જોઈ] એ તો મારી બાલપણની સખી છે. હું ને એ ગુરુના આશ્રમમાં સાથે બિછાર્યા છીએ.

રોહિણી — [દયાભીને અવાજે] બહેન ! શામ્બરી ! ખીતી નહીં. [શામ્બરી બોલતી નથી. વિશ્વરથ ખેદથી રોહિણી તરફ જોઈ રહે છે. થોડી વાર કાંઈ બોલતું નથી.]

રોહિણી — વિશ્વરથ ! જે થાય તે. હું તો બાલપણની સખી જ છું. [બિડીને] જાઉં ? કરી આવીશ.

વિશ્વરથ — વારુ !

[રોહિણી બિડીને જવા જાય છે. સામે પ્રતર્દન હાંફેલો ફાંફેલો આવે છે એટલે રોહિણી પાછી આવે છે.]

કેમ પ્રતર્દન શું છે ?

પ્રતર્દન — [ગભરાયેલે અવાજે] રાજન ! ખબર પડી ? ગુરુએ પ્રાણ ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

વિશ્વરથ — [ખેદથી] હું જાણું છું.

પ્રતર્દન — રાજ દિવોદાસ સૈન્ય તૈયાર કરે છે —

વિશ્વરથ — [ખેદરકારીથી] શા માટે ?

પ્રતર્દન — આપને જતા અટકાવવા માટે —

— ફીક ! આપણું સૈન્ય સજ્જ કરો.

પ્રતર્દન — [ગૂંચવાઈને બિભો રહે છે.] રાજન —

વિશ્વરથ — [એકદરકારીથી] શું છે? ખંચા નહિ! કપી નાંખ.

પ્રતર્દન — બરનથેય! [સ્તોમથી] ગુરુની... પ્રતિમાની બધાને
ખબર પડી ગઈ છે. એટલે — એટલે -

[વધારે બોલાવું નથી એટલે અટકે છે.]

વિશ્વરથ — [વિચિત્રથી] એટલે બરનો મારે માટે નહિ
લહે, એમ જ ને?

પ્રતર્દન — [હબ મુકાય છે.] ઘણાખરાના મનમાં એવું છે
ખરું. હું — [અટકે છે.]

વિશ્વરથ — [સંકલ્પથી] પ્રતર્દન! જન -

ઉપ્રા — [વિશ્વરથનું મુખ જોઈ ગભરાય છે. તેના હાથ
પકડતાં] વિશ્વરથ! મને જાણતો નહિ. . .

વિશ્વરથ — ગભરા નહિ! [પ્રતર્દનને, નિશ્ચયથી] જન, બરનાં
કહે — બધાને મારી સેવામાંથી મુક્ત કરું છું. . . રોહિણી!
તું પણ જા, ને શુરુને કહે : [ગાંભીર્યથી આદર સાથે જોઈ] વરુણદેવ
એના બાલકને પાછો બોલાવે છે. [આદરમાંથી આવતા તરફ જોઈ
રહે છે. એકદમ ઊભા થઈ જતાં] વનગો! હું ખાતરી કરું છું —
હમણાં જ —

રોહિણી — શી?

વિશ્વરથ — [ઉત્સાહથી] કે શાગવરી આપ્યા થઈ છે કે નહિ.

રોહિણી — [અમસ્મિને] કોની ખાસ?

વિશ્વરથ — [તરફ તરફ જોતાં] સુર્યદેવ ખાસ — આ રહ્યા —
હાજર છે. [બચકરે રીતે] ખાતરી કરી, પછી એની સાથે હું
મૃત્યુલોક છોડીશ.

રોહિણી — [ગભરાઈને માથે હાથ દે છે.] ઓ —

પ્રતર્દન — [પાછળ દડીને] રાજન —

ઉપ્રા — [હાથ લંબાવીને] વિશ્વરથ! મને જાણતો નહિ.
હું એકલી છું.

જેસીને વિશ્વરથનો હાથ પકડે છે. વિશ્વરથ સુમંગિય તરફ જોઈ રહે છે.]

વિશ્વરથ — ઉઝા ! જો ! આ રોહિણી. મેં તને વાત કરી હતી તે.

ઉઝા — [અશક્ત અવાજે] રોહિણી !

[વિશ્વરથ એને પાટ પર બેસાડે છે.]

રોહિણી — કેમ બહેન ? કેમ છે ?

ઉઝા — [ખીંટથી] પેલા — બિહામણા — તારા ભૈરવની છોકરી. [વિશ્વરથને] મારા આપને હણાવ્યા તે ?

વિશ્વરથ — [થાક્યે અવાજે] ભૂલી જ અધું ! એ તો મારા ગુરુ છે — આપથી પણ વધારે પૂજ્ય. [રોહિણી તરફ જોઈ] એ તો મારી બાલપણની સખી છે. હું ને એ ગુરુના આશ્રમમાં સાથે બિહાર્યાં છીએ.

રોહિણી — [દયાભરી અવાજે] બહેન ! શામ્બરી ! ખીંટી નહીં. [શામ્બરી બોલતી નથી. વિશ્વરથ બેઠેથી રોહિણી તરફ જોઈ રહે છે. થોડી વાર કોઈ બોલતું નથી.]

રોહિણી — વિશ્વરથ ! જે થાય તે. હું તો બાલપણની સખી જ છું. [બિડીને] જઈ ? કરી આવીશ.

વિશ્વરથ — વારુ !

[રોહિણી બિડીને જવા જાય છે. સામે પ્રતર્દન હાંફેલા ફાંફેલા આવે છે એટલે રોહિણી પાછી આવે છે.]

કેમ પ્રતર્દન શું છે ?

પ્રતર્દન — [ગભરાયેલે અવાજે] રાજન ! ખબર પડી ? ગુરુએ પ્રાણ ત્યાગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

વિશ્વરથ — [બેઠેથી] હું જાણું છું.

પ્રતર્દન — રાજા દિવોદાસ સૈન્ય તૈયાર કરે છે —

વિશ્વરથ — [બેઠેકારીથી] શા માટે ?

પ્રતર્દન — આપને જતા અટકાવવા માટે —

વિશ્વરથ — ઠીક ! આપણું સૈન્ય સજ્જ કરો.

પ્રતર્દન — [ગૂંચવાઈને બિભો રહે છે.] રાજન —

વિશ્વરથ — [ઘેઘરકારીથી] શું છે? ખંચા નહિ! કહી નાંખ.

પ્રતર્દન — ભરતશ્રેષ્ઠ! [ક્ષોભથી] ગુરુની...પ્રતિજ્ઞાની બધાને ખબર પડી ગઈ છે. એટલે — એટલે —

[વધારે બોલાવું નથી એટલે અટકે છે.]

વિશ્વરથ — [વિજયથી] એટલે ભરતો મારે માટે નહિ લહે, એમ જ ને?

પ્રતર્દન — [હબ મુકાય છે.] ઘણાખરાના મનમાં એવું છે ખરું. હું — [અટકે છે.]

વિશ્વરથ — [સંકેપથી] પ્રતર્દન! જા —

ઉમા — [વિશ્વરથનું મુખ જોઈ ગભરાય છે. તેનો હાથ પકડતાં] વિશ્વરથ! મને છોડતો નહિ. . .

વિશ્વરથ — ગભરા નહિ! [પ્રતર્દનને, નિશ્ચયથી] જા. ભરતોને કહે — બધાને મારી સેવામાંથી મુક્ત કરું છું. . . રોહિણી! તું પણ જા, ને ગુરુને કહે: [ગાંભીર્યથી આકાશ સામું જોઈ] વરુણદેવ એના બાલકને પાછો બોલાવે છે. [બારણામાંથી આવતો તડકો જોઈ રહે છે. એકદમ ઊભા થઈ જતાં] જાઓ! હું ખાતરી કરું છું — હમણાં જ —

રોહિણી — શી?

વિશ્વરથ — [ઉત્સાહથી] કે શામળી આર્થા થઈ છે કે નહિ.

રોહિણી — [ચમકીને] કોની પાસે?

વિશ્વરથ — [તડકા તરફ જોતાં] સૂર્યદેવ પાસે — આ રહ્યા-હાજર છે. [ભયંકર રીતે] ખાતરી કરી, પછી એની સાથે હું મૃત્યુલોક છોડીશ.

રોહિણી — [ગભરાઈ ને માથે હાથ દે છે.] ઓ —

પ્રતર્દન — [પાછળ હટીને] રાજન —

ઉમા — [હાથ લંબાવીને] વિશ્વરથ! મને છોડતો નહિ. . .

હું એકલી છું.

[જેમીને વિશ્વરથનો હાથ પકડે છે. વિશ્વરથ સૂર્યખિંબ તરફ જોઈ રહે છે.]

વિશ્વરથ — [પ્રાર્થના કરતે અવાજે] દેવ ! કહેા — મને —
ગાધિના પુત્રને — મૈત્રાવરુણના શિષ્યને — ઉગ્રા આર્ય છે કે અનાર્ય ?
દેવ ! [પાણી લઈ શામ્ભરી પર છાંટે છે.] મેં એને પરિસિંચી છે —
સત્યે ને ઋતે. [આથમતું સૂર્યબિંબ બારણામાં મઢાઈ રહે છે.] ઉગ્રા !
આ આપ્યા સવિતા. હાથ જોડ ! એમની કૃપા યાય — તારી
બુદ્ધિને પ્રેરે. બોલ ! ઝૂં — તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ —

ઉગ્રા — [બીકથી] તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્ —

વિશ્વરથ — ભગોં દેવસ્ય —

ઉગ્રા — ભગોં દેવસ્ય —

વિશ્વરથ — ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્

ઉગ્રા — ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્

વિશ્વરથ — [બેભાન થાય છે.] દેવ ! સવિતા ! બોલો !
[પ્રાણ જતો હોય તેમ કરગરીને] ઉગ્રા આર્ય છે કે નહિ ? —
બોલો [સાશ્વ અવાજે] એ આર્ય છે કે નહિ ?

[સૂર્યબિંબ મોટું, રાતું થાય છે. તેનાથી બારણું ભરાઈ જાય છે.
તે સોને મઢ્યા રથનું સ્વરૂપ લે છે. સૂર્ય પ્રગટે છે. તમ્મ સુવર્ણથી રસેલાં
એવાં તેજોમય શરીરે અને ગળહળતા મુકુટ ને કવચે બધાંને આંધળાં કરતા
દેવ પલવાર જોઈ રહે છે. પ્રતર્દન ગભરાઈ ભોંય પર જઈ પડે છે. રોહિણી
આંખે હાથ દઈ પ્રણિપાત કરે છે. ઉગ્રા બેભાન થઈ જાય છે. વિશ્વરથ ધૂંટણીએ
પડી, બે હાથ લંબાવી, ફાટી કરગરતી આંખે માંડા જેવો પ્રાર્થી રહે છે.]

સૂર્યદેવ — હા —

[ચારે દિશામાં અવાજ ગાજે છે.]

[ધીમેથી સૂર્યનારાયણ અદૃષ્ટ થાય છે. તડકો ચાલી જાય છે. વિશ્વરથ
મૂર્છા પામે છે] [પડતો પડે છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. વિશ્વરથની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવે.
૨. આર્યત્વ શેમાં સમાયું છે ?
૩. વસિષ્ઠના અભિપ્રાયની ચર્ચા કરો.
૪. પહેલા ભાગમાં ‘આત્મકથામાંથી’ પાઠ છે તેમાંના રંગદ્રેષ્ય વિષેના વિચારો સાથે આ દૃશ્યના વિચારો સરખાવો.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

[આ વાર્તાનાં બે મુખ્ય પાત્રો એક પછી એક પોતાની કથા કહે છે, અને એમ એક સળંગ વાર્તા બને છે. વાર્તાકથનની આ શૈલી નોંધવા જેવી છે. નવલકથામાં આ રીત ઠીક ઠીક પ્રચલિત છે, પણ દ્વંદ્વી વાર્તામાં કથાનું મંડાણ કોઈ એક મહત્ત્વની ઘટના ઉપર જ હોય છે, એટલે તેમાં આ શૈલીનો ઉપયોગ કરવા જતાં વધારેપડતી અને અસંબંધ વિગતો આવી જાય એવું ભયસ્થાન રહે છે. એ ભયસ્થાનમાંથી ‘જક્ષણી’ મુક્ત છે કે કેમ તે નોંધતે આ વાર્તા પણ કટકે પૂરી થાય છે. એ દરેક કટકામાં એક એક પ્રસંગ છે. એમાં ગોણું પ્રસંગો ક્યા છે, અને મુખ્ય પ્રસંગ કયો છે એ જો સમજાય તો દ્વંદ્વી વાર્તાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે. આ વાર્તાનાં પાત્રો પણ નોંધવા જેવાં છે. દરેકને પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે. કથા કહેનાર નાયક અને નાયિકાનું સંસ્કારિત્વ મનમાં રમી રહે એવું છે. પતિપત્ની વચ્ચેનો મનનો મેળ, અને તેમાંથી જન્મતો મીઠો વિનોદ વાર્તાને એક જાતની પ્રસન્નતા અર્પે છે. પતિ પોતાની જાતને ભોગે પણ કેવો મજાનો વિનોદ કરી શકે છે ! શ્રી. પાઠકના હાસ્ય-કટાક્ષયુક્ત ‘રવૈર વિહાર’ જાણીતા છે. તેનો એમણે દ્વંદ્વી વાર્તામાં પણ કેવો ઉપયોગ કરી લીધો છે !]

જક્ષણી

૧

હું ભાતું કરતી હતી, ત્યાં એમનાં પગલાં સંભળાયાં. હું એમના પગ બરાબર વરતું છું. ક્યારે ગમગીન છે, ક્યારે ઉત્સાહમાં હોય છે, ક્યારે વિચાર કરતા કરતા ટહેલતા હોય છે, એ બધું વરતું છું. એમના પગ ઉત્સાહથી ઊપડ્યા, નજીક સંભળાવા લાગ્યા. અંદર આવીને કહે : ‘કેમ ?’ પણ મને ભાતું કરતી જોઈ અચકાઈ ગયા, ‘કેમ, આ શું આદ્યું છે ?’

મેં કહ્યું : ‘ભાતું કરું છું. બપોરની ટૂંકમાં જાઉં છું.’

‘પણ ક્યાં ? શા માટે જાય છે ?’

‘મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા.’

એક વખત હું લાંબે વખત મળી, મારા મનમાં એમ કે એ શું શું કહેશે, ત્યારે ધીમે રહીને કહે કે, ‘જુદાં રહેવાથી કાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે; કારણ કે સ્ત્રીઓ તે દરમિયાન કાગળો લખે છે. તે સિવાય તેમને લખવાનો મહાવરો થતો જ નથી.’ અને હું ભેગી હોઉં ત્યારે લગભગ હમેશાં જ ફરિયાદ કરે કે મારે લીધે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

‘પણ મારા ખાવાકરવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો? આ મોતી શું કરશે?’ મોતી અમારી કૂતરી હતી. મોતી જેવી સફેદ, સુંદર, સુંવાળી.

મેં કહ્યું: ‘હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું પણ કામ નહિ કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ કૂતરાં, કીડીઓ, મોકોડા, માછલાં, એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઈની ચિંતા થતી નથી.’

‘ભલે, જવાની ના નથી. પણ ક્યાં જવું છે?’

પૂરીઓ વણતાં વણતાં મેં કહ્યું: ‘છૂપી પોલીસો અને ગુના પકડ્યાની વાતો લખો છો ત્યારે એટલું તમારી મેળે જ શોધી લેજો.’ કદાચ એમના આવ્યા પહેલાં મારે નીકળવું પડે, માટે મેં ચિટ્ટી લખીને, તેમના જોવામાં આવે તેમ, એમની અધૂરી લખેલી વારતા ઉપર, દખાવીને મૂકી હતી.

‘તમારી આંખમાંથી તો કાંઈ એકસ —’

‘ગુજરાતીમાં બોલો.’

‘ક્ષ-કિરણો નીકળે છે!’

મેં પૂરીઓ તળતાં જવાળ આપ્યો: ‘ક્ષ નહિ, એથી જરા આગળ, સુ-કિરણો નીકળે છે.’

‘ત્યારે એ સુ-કિરણો વડે જરા પ્રેમાનંદનાં નાટકો કોનાં છે તે કહેને, મારાં સર્વજ્ઞા બાઈ! બિચારા ‘સુ’ ઘણા વખતથી મહેનત કરે છે તેમને મદદ થશે. તે દહાડે આખ્યાં, પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ?’

‘ચાલો, મેં પીરચું. જમતાં જમતાં વાત કરો. તમે કહેતા હતા કે પ્રેમાનન્દની કૃતિઓ સ્ત્રીચાલવૃદ્ધ સર્વને ગમે તેવી છે. આ નાટકો અમને ગમતાં નથી, તો એ પ્રેમાનન્દનાં નથી એમ સાબિત થયું કે નહિ? હવે તમે ખુશીથી કહી શકો કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નથી.’

‘હું એમ પ્રસિદ્ધ કરું કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં નથી માટે એ પ્રેમાનન્દનાં નથી! વાહ!’

મેં કહ્યું : ‘વાહ, કેમ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરતાં શરમાશો? તમે તો એવા ને એવા રહ્યા, અને પેલા ભાઈએ ગાંધીજીનું મોઢું ગમે કે નહિ એ પોતાની ઐરીને પૂછીએ લીધું, અને પ્રસિદ્ધ પણ ક્યું! તમે તો કોઈ મહાજન વિષે મને પૂછ્યું પણ નહિ!’

‘લે હું પણ એક અગત્યના મોઢા વિષે પૂછું.’

‘પૂછો.’

‘મારું મોઢું તને ગમે છે?’

‘પણ તમે મહાજન છો?’ મેં કહ્યું.

‘એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીપાત્ર પાસે કહેવડાવે છે કે ઇંગ્લંડનો પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારા ધણી કોણ છે એ મારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. તો મોઢાની બાબતમાં તો કોઈ બીજાના મોઢા કરતાં મારા મોઢાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો ખરો કે નહિ?’

મેં કહ્યું : ‘અને ના પાડીશ તો શું કરશો?’

‘તું જે કહીશ તે.’

‘ત્યારે તમારું મોઢું આ પંદર દિવસ નહિ ગમે; અને કહું છું આપ્રાની ટિકિટ લઈ આપો.’

એકદમ ગંભીર થઈ પૂછ્યું : ‘કેમ, કેમજાને કીક નથી?’

મેં કહ્યું : ‘કેઈ ગંભીર નથી, પણ ઓપરેશન કરાવવું પડશે એવો તાર છે. ઝનાના ઇસ્પતાલ એટલે ઓઝાથી મળી પણ નહિ શકાય. હું એટલા દિવસ કેમજા સાથે રહીશ.’

ઓઝા દંપતી અમારાં રનેહી હતાં.

જગતમાં પત્ની વિનાના સન્ધુરની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. એટલી બધી વિચિત્ર કે તેને માટે શબ્દ પણ નથી જડતો. સ્ત્રી પરણી ન હોય તો કુમારિકા, ધણી જીવતો હોય તો સૌભાગ્યવતી, ધણી પ્રવાસે ગયો હોય તો પ્રોપિતભર્તૃકા, ભરી ગયો હોય તો વિધવા. કુમારિકા એ સુખ સૌભાગ્યશૃંગારનું આલંબન, સૌભાગ્યવતી વાતસલ્યનું, પ્રોપિતભર્તૃકા વિયોગના શૃંગારનું, વિધવા દુઃખનું. પુરુષ પરણ્યો ન હોય તો ? વાંદો. પરણ્યા પછી ? વળી પછી શું ? પરણેલો, ધણી. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો ? તેનું નામ જ નહિ. રાંડચા પછી ? વિધુર. બિચારો કોઈ પણ રસનું આલંબન નહિ ! વાંદો એટલે જગત બહારનો. પરણ્યા પછી જો સ્ત્રી તરફ આસક્ત હોય તો પોમલો, એમ ન હોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય, અને સદાને માટે સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય, સ્વાતંત્ર્ય હરી લેનારો. વિધુર એટલે બીજી વાર પરણવાનો ઉમેદવાર, કાંકાં મારનાર; સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને ન મળે તો વાંદો. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો ‘શું કંઈ એક દિવસનું છે, કોને ઘેર જવાય ?’ અથવા થોડા દિવસ ગમે ત્યાં કાઢી નાંખશે. પણ કોઈ દિલસોજી ધરાવે નહિ. દિલગીર દેખાવા જઈએ, પણ કોઈ દિલગીરીનું કારણ જ સ્વીકારે નહિ !

‘સ્ત્રી ન હોય તો થઈ શું ગયું ? શું તમને ખાવા નથી મળતું ? પહેરવા નથી મળતું ? પૈસા નથી મળતા ? શું નિરાધાર થઈ ગયા ? તમને શી ખોટ છે ? બિલકું વિધુર એટલે થોડો વખત ધુરા — ઘોંસરી નીચળી ગઈ !’ મને લાગે છે કે પુરુષને ઘોંસરી ઉપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે ઘોંસરીના વિના તેને અડવું લાગે છે. હું એક વાર ગાડામાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે એક મકરાણી અધમણીની જમણરીવાળી દેશી અંદક લઈ સાથે આવતો હતો. મેં કહ્યું : ‘જમાદાર, અંદક ગાડામાં મૂકી દો. કંઈભો જેવું નથી.’ જમાદાર કહે : ‘એ બોજસે ફીક ચલા જતા હૈ.’

પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ, ઘણી સુરભિસુત છે. તેને ઘોંસરી વિના ખાલી ચાલવું ગમતું નથી.

મંદવાડમાંથી ગિહ્યા પછી ઓઝાનો છોકરો એક દિવસ જમવા બેઠો હતો. જમી રહ્યો, કમળા કહે : ‘ગિહ, મોં ઘોઈ.’ કીકો ઊભો થયો અને રડવા લાગ્યો. કહે : ‘ચલાતું નથી, પગમાં કંઈક થાય છે, કાંટા વાગે છે.’ બેઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં. તેને પગે ખાલી ચડી હતી. સ્ત્રી જાય છે તેથી ખીજું કંઈ થતું નથી; હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા જરા કાંટા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે ! બધા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે ચિંત્ય બનતો જાય છે.

હવે કરવું શું ? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રાપિત-ભર્તૃકા, વિધવા, સર્વનાં કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાન્ત ઉપર દરાવેલો છે. પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી. પુરુષ પ્રાપિતપત્નીક હોય સારે તેણે શું કરવું ને શું ન કરવું ? નાલવું નહિ ? પાણી ગરમ કર્યા વિના ચલાવી લેવું ? આ ન પીવી ? ખરાબ કરીને પીવી ? બહાર ખાવું ? ઘેર ખાવું ? હજમત ન કરવી ? વાળ ન ઓળવા ? ઓઢિસમાં વખતસર ન જવું ? રાતે દીવો ન કરવો ? ખુરશીમાં બેઠવું ? રાતે જાગી દિવસે બેઠવું ? શું કરવું ને શું ન કરવું ? ખરેખર, જગતે પુરુષની ઘણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે ભૂખ લાગી. ભૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન મૂઝે ત્યારે પણ એ મૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં, ગિહ્યો, કમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂછડું હલાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અસારે ગમગીન થઈને બેઠી હતી. વિરહમાં કાવ્ય રચી રહે છે. મને નીચેનું કાવ્ય રચ્યું :

कचिद् भर्त्याः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्याः प्रियेति ।

તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તરત જ રચ્યો :

ધણિયાણીને રમર છ કનિ. તું બહાલી તેની હતી તે ?

તમને આમાં દોષો લાગશે. પણ મોતી તો આ સમજી ગઈ. મેં તેને થાપડીને ખુરશી ઉપર બેસાડી કમાડ વાસ્યુ.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીશીની ઓળખાણ કરી હતી ત્યાં ગયાં. મોહું થયું હતું પણ હજી વીશી ચાલતી હતી. મહારાજ નવો આવેલો હતો, પણ જાણે ઘણાં વરસથી મને ઓળખતો હોય તેમ કહે : 'અડો ! સાહેબ, ઘણે દિવસે આવ્યા ! આવા દુખળા કેમ પડી ગયા ? અહીં જમતા ત્યારે તો સારા હતા શરીરે !' હું તેની પ્રગલ્ભતાથી ઘણો ખુશ થયો. મને જાણે વિચાર કરવા, રમવા એક નવું જ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું : 'હા મહારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો છું. પીરસો.'

જે દી 'નવરો દીનાનાથ' તે દી મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ણુ ઘોળો હતો, બટાટાને બાશીને છાલ કાઢી નાખીએ એવો ઘોળો, અને તેની ઉપર કાળા રાતા પીળા તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ધસી ન પડે એટલા માટે, કાઢિયો સૂરજબટાટા ગાંસડીમાં બાંધે તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધેલાં હતાં. પેટ મોટું હતું પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પડોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંકે વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું. મોંમાં જાણે નીચલા જડબામાં એક નહિ પણ ત્રાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દાઢો જ હોય તેવું જણાતું હતું અને બ્રહ્મા ધડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામા જ તેને કપાળે અને અરડે થાપડ્યો હશે,—કપાળ તરફ માથું એટલું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળેલો હતો.

મહારાજ પીરસતા હતા એટલામાં મેં મારી સાથે જમવા બેઠેલા બાઈ રેવાશંકરનું ઓળખાણ તાજું કરી લીધું. તે

મહારાજનો ઉપયોગ અચૂર સમજતા હતા. મહારાજે પીરસી લીધું એટલે રેવાશંકર કહે, ‘મહારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો.’ મહારાજ પીરસી રહ્યા હતા પણ રસોડામાં ગયા, લીની વાડટ્ટી લઈ આવ્યા અને કાંઈ જરૂર વિના મને જે ચમચા અને રેવાશંકરને જે ચમચા લી પીરસ્યું, અને પછી અમારી જેની સામે પગ પર પગ ચડાવી બેસીને, પગનાં તળિયાં પર ડોલતા ડોલતા હાથ ફેરવતા ફેરવતા બોલવા લાગ્યા :

‘મારો તો છવ મોટો. અમે તરવાડી કાઢી દી લોભ ન કરીએ. આ શેઠ છં ને શેઠ, એ પંડ્યા, એમનો છવ જરીક જેવડો. અમારી નાતમાં પાશેર તાંબાનું નામ પાડી અરધા ભાર ઓછા લોટાનું લહાણું ક્યું હતું. અમે તો લોટો સાચવી રાખ્યો છં; બહેને અહીં નોકર હોઈએ, પણ નાતમાં સૌ સરખા, અમે કાઢતી સાડીયાર ન રાખીએ. નાત વચ્ચેવચ્ચ સંભળાવી દઈએ. હું તો શેઠ હોય તોય નજર ચુકાવી લી પીરસી દઉં. બહુ કહે તો આ તારી નોકરી, જન નથી કરતા. બ્રાહ્મણના દીકરા છીએ, હાથમાં ઝાંઘી લઈ માગી ખાનાં કાંઈ શરમ ઓછી જ લાગવાની હતી? કેમ હેં?’

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઈ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાંખ્યો : ‘આ પંડ્યા તમારી નાતના છે?’

‘હા સાહેબ, એ અમારી નાતમાં હલકા ગણાય. એ તો કન્યા કાઢી નહોતું આપતું તે મેં આપીને મોટા કર્યાં. મારી ભાણજનો આ સગે હાથે આંદોલો કર્યો છે પણ મારા લગ્ન માટે તેણે જે વેણેય કાઢીને રહ્યાં નથી.’

મેં રેવાશંકર સામું જોઈને કહ્યું : ‘બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે! એમને જક્ષણીની વાત કહું?’ રેવાશંકરે હા પાડી તે પહેલાં મહારાજ બોલી બિઠ્યા : ‘જક્ષણી કોણ?’

મેં કહ્યું : ‘મારે ઘેર એક જક્ષણી છે. સાક્ષાત્ મહામાયા જોઈ લો. રાતે અંધારામાં જુઓ તો જે આંખો દીવા જેવી ઝગારા મારે. જે માનતા માનીએ તે ફળે એવાં છે!’

‘ત્યારે મને એક વાર દર્શન કરવા લઈ જાઓને!’

મેં કહ્યું : ‘અરે! અરે! એ શું બોલ્યા! એ તો કોઈને મળતાં જ નથી. ખસ દિવસ આખો ઘરમાં બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યો કરે. એમ કોડોને મળવા દે તો પછી કોડા એમની માનતા માની માનીને એમને જાંપવા પણ દે કે? અને આપણા કોડા માગે. તે અછલ વિનાનું માગે, નસીબમાં ન હોય એવું માગે. એક બાઈના નસીબમાં છોકરો નહિ ને માગ્યો તે આંધળો છોકરો આપ્યો. બોલો!’

હું બોલતો હતો તે દરમિયાન મહારાજના મુખ ઉપર હર્ષ, ચિન્તા, ઉદ્વેગ વગેરેની રેખાઓ આવી આવીને ઝીડી જતી હતી. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી મહારાજનો છવ કંઈક હેડો બેઠો અને બોલ્યા : ‘પણ મારા નસીબમાં તો છે. મારું સગપણ તો ભટને ત્યાં થઈ ગયું છે. પણ કન્યા જરા નાની છે. પણ નાની છે પણ રૂપાળી બહુ છે હાં! અને નાની છે પણ મૂર્ધ અત્યારથી બંધુય સમજે છે. હું જાઉં તો કહેશે, મારા સારું શું લાવ્યા? અને પ્રાણી મગાવું તો ધમધમ કરતી લાજ કાઢીને ચાલે!’ છેલ્લાં વાક્યો બોલતાં મહારાજના હૃદયનો રસ મુખમાં આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેનાં શીકરો ઝીડવાની ભીતિ હતી. મેં શાક માગ્યું. મહારાજ ઝપાટાખંધ ઊડી શાક લઈ આવ્યા અને મને અને રેવાશંકર બંનેને પીરસ્યું. શાક અને ઘી મહારાજની પ્રસન્નતાનાં ખાસ ચિહ્નો છે.

મેં કહ્યું : ‘ત્યારે તો તમારે જાણીમાનાનું કંઈ કામ નથી.’

મહારાજ ઝિંકા વિચારમાં પડી બોલ્યા : ‘તમે વૈદુ જાણો છો?’

‘ના.’

‘હું મહેતા ડોચુટી સાહેબને ત્યાં નોકર હતો. એ નવી ખાચડી પરણ્યા હતા, તેને રાંધતાં નોકરો આવડતું તે મને રાખેલો. મારા ઉપર ભાઈ. પૂરેપૂરો વિશ્વાસ.’ — નાની બૈરીના ઘણીને નોકરની પસંદગીમાં જે દીર્ઘદષ્ટિ અને ઝીણવટ રાખવી પડે છે તેને માટે આ અજ્ઞાત ‘ડોચુટી’ તરફ મને ઘણું માન થયું. — ‘બૈરી નાની તે વૈદને પૂછીને તેમણે ટોપડું ખવરાવ્યું, તે બૈરી તો મોટી આવડી

થઈ!' મહારાજે ડાખા હાથનો પંજો પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેકવ્યો. 'હું એક વાર સાંભળું તો ભૂલું નહિ. મેંય ખવરાવવા માંડ્યું છે. પણ હજી ઊંચી નથી થઈ. ઓમ કાહું' ક્યું' છે, પણ હજી દીકે નીચી લાગે.'

મેં કહ્યું : 'ત્યારે ખીજી ખાયડી જોઈએ છે?'

'ના, ના, ખીજી આવી ન મળે. જક્ષણીમાતાને કહીને ઝટ મોટી થાય એમ કરો. અને મારે ઘેર ઐરી મુખી થાય હાં. જુઓ કશું કામ છે? રાંધું પણ હું. તેને દાળયોખા વીણવા પડે. અને હું રસોધ્યો ખરો, પણ બાર વાગ્યે છુટી. ગામમાં નીકળું તો મને કાઈ રસોધ્યો ન જાણે. હજમત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના તો લે આઠ આના. ને માથામાં તેલ અત્તર પોમેટમ. મહિનામાં એકમે વાર નાટકસિનેમા તો ખરાં જ. ઐરી દુઃખી ન થાય હાં.' મહારાજે ધણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણાવી છેવટે કહ્યું, 'ત્યારે હું જક્ષણીમાતાનાં દર્શન કરવા આવું?'

મેં કહ્યું : 'ના, એમ તો નહિ. એ તો હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો ફૂતરી થઈને વળજે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ.'

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરત જ બાણું તૈયાર કરી મને ખખર આપી. મેં કહ્યું : 'એ રાત્રે તો જમતાં નથી. સવારે છોકરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો : ફક્ત ચાર રોટલી, બાનદાળ, શાક નહિ. ઘી પણ જરાક જ. હું પૈસા આપીશ, એ મફત ખાતાં નથી. પણ વખતસર કરવું.'

મહારાજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા. અને ખીજા દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યા કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર ઉઘાડ્યું. સ્ત્રીપુરુષના સમાન દર હોવાથી ઘરની કૂંચીઓ અમે બંને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઈ. મોતી પૂંછડી હલાવતી હલાવતી સામે આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર એ જ બરાબર હતી. આટી ન્યાં નેઉં ત્યાં ધૂળ. ખુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ. ચોપડીઓ, પણ એમ ને એમ પડેલી. ટેબલ પર પણ ધૂળ અને કાગળદાખણિયા નીચે મેં ચિક્કી મૂકેલી તે એમની એમ! આ પુરુષો તે ભગવાને કેવા ઘડ્યા હશે!

મેં બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેબલ પર જઈ કાગળમાં નેચું. રસ્તાનો થાક અને આ ધૂળ! મનમાં થયું : લાવ માથે નાહી લઉં. માથું છોડયું. ત્યાં કમાડ ખખડયું. મને થયું કે કદાચ એ આવ્યા હશે. સાક્ષાતો છેડો ગળા ફરતો લઈ એમ ને એમ જઈ કમાડ ઉઘાડયું. આ કાણ!

એક ઘણો જ દંદરૂપો માણસ, કોટ પહેરેલો, તાજા વાળ કપાવી હળમત કરાવેલો, વાળમાં ખૂબ તેલ અને પોમેડ, ઉપર તેલથી રીઠી થઈ ગયેલી કારવાળા કાળા ફેસ્ટની ટોપી, પાતળા ચીપી ચીપીને પાટલી વાળેલી મિલની ધોતલી, હાથમાં દાતણ, અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો. હું ખસી ગઈ. મેં કહ્યું : ‘અત્યા કાણ છે? કેમ આવ્યો છે?’

‘જક્ષણીમાતા! ખમા કરો! સેવકના ઉપર મહેર કરો.’

મેં કહ્યું : ‘પણ હું જક્ષણી કે દા’ડાની?’

‘હંમેશ નીકળતો પણ ઘર બહારથી બંધ; આજ તાણું નથી એટલે દર્શન કરવા આવ્યો છું. મારા મનના મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનતા માનીશ.’

‘ભાઈ, તને કોઈકે ભરમાવ્યો છે. હું જક્ષણી નથી,’ કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડયું તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે : ‘માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોકલ્યું તે સામું તો જુઓ!’ હું ચિડાઈ ગઈ. ‘વળા તું ખાવાનું મોકલનાર કાણ? બય છે કે નહિ? આ ઘોડણું લગાવું?’ અને અંદરથી મોતી ધૂરકી. મેં લગાવ્યું જ હોત, પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાછું મૂક્યું. તે

વળી બક્યો; ‘ માતાજી, મારા નસીબમાં ભૈરી છે. મારે નવી નથી જોઈતી. તે ઝટ મોટી થાય એટલું કરો. ’ હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ઘોડાલું લીધું. ‘ હરામખોર ’ કહી મારવા જતી હતી ત્યાં ‘ ચંડી, કોપ ન કરો ’ કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેદા; મને ફરીથી કહ્યું : ‘ ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ ! ’

સ્વાધ્યાય

૧. આ વાર્તામાં મુખ્ય પ્રસંગ કયો ?

૨. ‘ બક્ષણી ’ શીર્ષકની યથાર્થતા વિષે ચર્ચા કરો.

૩. હારય અને કટાક્ષના પ્રસંગો આમાં કયા કયા આવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરો.

૪. લેખકનો અતિ નિર્દય કટાક્ષ કેના તરફ છે - કોઈ વ્યક્તિ તરફ કે મનુષ્યસ્વભાવની કોઈ નબળાઈ તરફ ? ઉત્તર વિગતે અને સ્પષ્ટતાથી આપજો.

૫. ‘ પ્રસન્ન દામ્પત્ય ’ના ચિત્ર તરીકે આ વાર્તાને ઓળખાવવામાં આવે તો તે સાથે તમે કેટલે અંશે સંમત થશો ?

સ્વામી આનંદ

[બ્રહ્મદેશમાંની પ્રચલિત ખીચ્છ કથાઓમાંનું આ એક રૂપક છે. ઝોગ. ફિલ્ડિંગ હોલના ‘ સોલ ઓફ ઓ પીપલ ’ નામના એક અંગ્રેજી પુસ્તકના એક પ્રકરણનો આધાર લઈ લેખકે એ લખ્યું છે. જીવન જીવવાની જે દૃષ્ટિ આ રૂપક રજૂ કરે છે તે તો એનો મહત્ત્વનો અંશ છે જ, પણ એ દૃષ્ટિ જે વાણીમાં રજૂ થઈ છે, અને એ વાણી જે ચિત્રો ખડાં કરે છે, અને એ ચિત્રો ચિત્તમાં જે અનેકવિધ ભર્મિગો જગાડે છે, અને પરિણામે કોઈ ઉત્તમ કાવ્ય વાંચ્યાને અન્તે જેવો સુખદ અનુભવ મનમાં જડાઈ રહે છે તેવી જ લાગણી આપણને થાય છે. આખો લેખ એક સુંદર ગદ્યકાવ્ય જેવો છે. એમાંનું વન, શિખર, કાળ અને તેની ચામુક વગેરે રૂપકો સહેજે સમન્વય એવાં છે, અને કોઈની પણ મદદ લીધા વિના એ રૂપકો ખરેખર સમન્વય તો એ પણ આ વર્ણનને વધુ સારી રીતે મારણવાનો એક સીધો માર્ગ છે.]

કાળવન

એક મોટું વન હતું. એ વન બહુ જ મોટું હતું. એમાં ઊંચાં ઊંચાં તરુવરોનો પાર નહોતો. એ મહાવૃક્ષો એટલાં-તો ઘીચ અને ફૂલ્યાં-ફૂલ્યાં રહેતાં કે સૂર્યનું અન્વાણું પણ ત્યાં પહોંચી શકતું નહિ. લાંબી લાંબી વેલાવેલીઓ એકબીજામાં ચૂંચવાઈ એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે વીંટળાઈ વળગી રહેતી, ઝાડોને ઢાંકી દેતી કે વડવાઈઓની પેરે નીચે ઊતરી લટકતી. વળી એ ઝાડોની નીચે જમીન પર ચોમેર નાની વેલાવેલીઓ પથરાયેલી રહેતી. એ બધાં અસંખ્ય ઢાંટાઓથી ભરપૂર હતાં. ચાલનારાંઓને ડગલે ડગલે એ ઢાંટા વાગતા. તેમનાં શરીર ઉઝરડાતાં, ને ચાલવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. એ ઉપરાંત અનેક જાતના ચિત્રવિચિત્ર સર્પોથી એ વન સદાય ઊભરાતું. સર્પોનો ભૂરો રંગ જમીનના રંગ સાથે એવો તો ભળી જતો કે ભોળા વટેમાર્ગીઓ કશી આશંકા કર્યા વગર તેમના પર પગ મૂકી ચાલતા અને સહેજ સહેજમાં સર્પડંખનો ભોગ થઈ પડતા. બીજા કેટલાક સર્પો વળી રાતાપીળા અને સોનેરીરૂપેરી ચટાપટાથી એટલા સુંદર દેખાતા કે, જોનાર સહેજે એમને સુંદર ફૂલ કે કીમતી માણેક માની ઊંચકવા જાય, ને એ ઊછળીને ડંખ મારે ત્યાં સુધી બિચારાને કશી ખબર પણ પડે નહિ !

એ વનમાં બીજાં નાનાં નાનાં મેદાનો પણ કેટલાંય હતાં. એમાં ફૂલો ઊગતાં. ફૂલો બહુ સુંદર હતાં. કોઈ દૂધ જેવી ઘોળી ચળકતી પાંખડીઓવાળાં, અને વચ્ચે ઊંડા ખાડામાં ઢાંકાઈ રહેતા જાંબુડિયા રંગનાં, તો કોઈ ભૂરા આછા રંગનાં, એવાં ભાતભાતનાં એ પચરંગી ફૂલો તેમની પાતળી નાળુકે ઝાંડલીઓ પર ઝોલા ખાતાં મનુષ્યની પેરે આંમથી તેમ ડોલતાં; અને રંગબેરંગી ટીલાંટપકાંવાળાં ફૂલોની એ હારો ચમકતા તારાનાં તોરણો જેવી દેખાતી. આળુબાળુની હવા એ પુષ્પોની અહેકથી રાતદહાડો મલમલ રહેતી. પણ એ બધાંયે ફૂલ ઢાંટાવાળાં હતાં; અને એ ઢાંટા ફૂલ તોડીને હાથમાં લીધા પડેલાં દેખાતા નહિ !

આ વનમાં અનેક રસ્તા હતા. કેટલાક તો બહુ પહોળા અને વનમાં આડેઅવળે દશે દિશામાં લઈ જનારા હતા. કેટલાક વટેમાર્ગેએ પેલાં મુંદર ફૂલોવાળા એકાદ મેદાન આગળ જ અટકી જતા. કેટલાં એ મેદાનોને બાજુએ મૂકીને આગળ જતા. પણ — પણ એ સૌમાને એકે રસ્તો સીધો ન હતો ! ગમે તે રસ્તો જો, જેમ જેમ નમે આગળ ચાલો તેમ તેમ તે વાંક ખાતો જાય, અને એમ — ચકરાવા ખાઈ ખાઈને — ચાલી ચાલીને પગ દુખવ્યા પછી માણસ પાંચા વ્યાંતો ત્યાં આવી ઊભો રહેતો ! એ રસ્તાઓ જેમ પહોળા અને મોટા, તેમ પગ નીચેની દુરિયાળી લીલા મખમલ જેવી વધુ વધુ મુલાયમ, અને બાજુ ફૂલોનાં મેદાન વધુ વધુ મુંદર અને સૌથી વધારે જલદી વાંકાં વળનારાં !

ફક્ત એક જ રસ્તો સીધો હતો. પણ તે બધા રસ્તાઓથી જુદો હતો. વનની બાજુની ઊંડી ખીણને કાંઠે આવેલી ઊંચી બેખડો અને સીધા, ઊભા, સ્વર્ગદ્વારના મંત્રી જેવા ખડકો વચ્ચે ધર્મ તે જતો. એ રસ્તો છેક ખરાબ, ઊંચોનીચો, પથ્થર અને કાંકરાઓથી ભરપૂર, અને વનમાંનાં ફૂલોનાં મેદાનોથી ક્યાંય દૂર હતો. એની બાજુએ કુંભેનું સૌંદર્ય, ફૂલોનાં તોરણ, ચળકાર, મધમધાર કશુંયે ન હતું. કેવળ સીધા, મુકા, લૂખા, ઊભા ખડકો અને પગ ચીરી નાંખે એવા ધારવાળા પથરાઓ ! રસ્તો પણ કેટલો સાંકડો ! નાની કેડી જ માત્ર — એક જરીક પગ લપસ્યો કે નીચે હળરો ફૂટ ઊંડી ખીણમાં પળમાં પ્રાણ નીકળી જાય એવી !

રાત્રે આ વનમાં અસંખ્ય દીવા ચમકતા. અહીંતહીં ઊડતાં પતંગિયાંની પેડે, ડૂબતા સૂર્યની પેડે, મૃત્યુને આલિંગના મનુષ્યની પેડે, ક્ષણ વાર પ્રકુલપણે ઝગમગી હોલવાઈ જતા. વનમાં ગાઠ અંધકાર ક્યારેય વ્યાપી રહેતો નહિ. હેતુહીન છતાં ઘડી ઘડી ચમકતા ગહેનારા એ દીવાઓથી આખું વન ભર્યું હતું.

આ વનમાં માણસો પણ હતાં — અસંખ્ય હતાં. તેઓ આખા વનમાં આસથી તેમ ભટક્યા કરતાં. આખું વન એવાં મનુષ્યોથી

સર્વ કાળ ઊભરાયા કરતું. ક્યાં જઈએ છીએ એવું એમને ભાન નહોતું. ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે એનું પણ જ્ઞાન નહોતું. ફક્ત એટલું જ તેઓ જાણવા શીખ્યાં હતાં કે તેમનાથી પળવાર પણ અટકાય કે ઊંચું રહેવાય તેમ નહોતું. આ વનનો માલિક કાળ હતો. એના હાથમાં હમેશાં એક બહુ પાતળી સેડવાળી ચાશુક રહેતી. કાળ કોઈને ઊભાં રહેવા દેતો નહિ. અહર્નિશ આગળ ને આગળ — ક્ષણની પણ વિશ્રાંતિ નહિ, વિરામ નહિ.

એ માણસમાંનાં ઘણાંને, જ્યારે પહેલવહેલાં તેઓ વનમાં આવ્યાં ત્યારે આ વન ઘણું ગમ્યું હતું. ‘શાં સુંદર મેદાનો ! શાં ફૂલ ! શી ઉત્કટ સુગંધ ! આણું આણું તે કોને ન ગમે ?’ તેઓ કહેતાં, અને આહ્વાદથી પેલા સુંદર રસ્તાઓ ઉપર થઈને પુષ્પ-કુંજોમાં ફરતાં, ફૂલોનું સૌંદર્ય જોતાં અને સુગંધ લેતાં. એ કુંજોની વચ્ચે સુંદર લીલા ઘાસ પર લાંબા થઈ સૂવાનું અને ફૂલોના સૌંદર્યનું પાન કરવાનું એમને મન થતું. પણ કાળ તેમને અટકવા કે ઊભાં રહેવા દેતો નહિ. ક્ષણવાર તેઓ ઊભાં રહેવા પામે, આનંદ પામે, પણ તુરત જ પાછળ કાળની ચાશુક વીંઝાતી સંભળાય, અને કસાણું મોં ફરી તેમને આગળ ચાલવું પડે ! પણ એની તેમને દરકાર નહોતી. ‘આ વનમાં ફૂલોની અને કુંજોની ક્યાં ખોટ છે ? અહીંયાં ઊભા રહેવા નહિ મળે તો શી દરકાર છે ? આગળ જઈશું, આ નહિ તો વળી ખીજનં,’ એમ કહી મનનું સમાધાન કરતાં. અને મનનો ઉત્સાહ ઓછો ન થવા દેતાં, નવી નવી કુંજો જોતાં તેઓ આગળ જતાં.

પણ અંતે એમ અટક્યા વિના ભટકતા રહેવાનો એમને કંટાળો આવવા લાગ્યો; અને નવાં નવાં કુંજમેદાનો નિહાળવાથી મળતો આનંદ એ આનંદની ક્ષણિકતાના વિચારે ઉત્પત્તિની સાથે જ લય પામવા લાગ્યો. એમનો ઉત્સાહ. એમનો આહ્વાદ, આનંદો એ ઓછા થતા ચાલ્યા.

એ વનમાં થોડાં — બહુ થોડાં ખીજનં માણસો હતાં. તેઓ ઉપરનાં માણસો જેવાં નહોતાં. તેમને મોટા રસ્તાઓ પર અને

કુંજોમાં જવું જરાયે ન ગમતું. તેમના વિચાર બહુ જુદા હતા; ‘એ પુષ્પકુંજો બહુ સુંદર છે ખરી, પણ...’ તેઓ કહેતાં, ‘પણ એ કુંજો અને મેદાનોના રસ્તા! ક્યાં એ લઈ જાય છે? એ રસ્તે ભટકી ભટકીને અંતે જઈશું ક્યાં? ચકરાવા ખાઈ ખાઈને પાછા ન્યાંના ત્યાં! ત્યાં વિરામ નથી, વિરામ નથી; સુગંધ છે પણ શાંતિ નથી. એ બધાં પુષ્પ, ને કુંજ, ને મેદાન, ને સૌરભ, — સૌ ઇન્દ્રજાલ માત્ર! શાંતિ ક્યાં છે? ત્યાં તો કાળનું રાજ્ય છે. અવિશ્રાંત, ચિર-જન્યત, દીર્ઘાદીર્ઘી કાળ અને પેલી, એની બહુ ઝીણી, તીણી પાતળી સેડવાળી, ઝીણી નાગણ જેવી ચાણક! ત્યાં શાંતિ કેવી? આપણે તો શાંતિનાં જ તરસ્યાં છીએ. શાંતિ વિના જ વ્યાકુળ છીએ. આપણે ક્ષણિક સુગંધ અને ગંધનો આનંદ નથી જોઈતો. અને પેલા દીવા! એ દીવા પણ પતંગિયાના પ્રકાશ જેવા, દૂરદેશની વીજળી જેવા, ક્ષણવાર ચમકી, ઝબકી, હોલવાઈ જનાર! એમના પ્રકાશનો શો ભરોસો? આપણે એ ઇન્દ્રજાલમાં ફસાઈશું નહિ. આપણે એવા દીવા નથી જોઈતા. આપણે માર્ગદીપ અચળ છે, ધ્રુવ છે. આપણે કેવળ શાંતિ શોધીએ છીએ. આપણે સદાકાળ આ વનમાં ભટકતાં — ચકરાવા ખાતાં રહીશું નહિ. આપણે સદાકાળ પેલા ઊડતા દીવાઓથી અંજાઈશું નહિ.’

આવા નિર્ધારવાળાં એ શૂરાં, કૂતો અને કુંજોના મોહમાં પડી સદાકાળ ચકરાવા ખાવા છોડી, પેલા પથ્થરો અને ખડકાવાળા દુર્ગમ માર્ગે જ ગયાં. ‘આ કેડી બહુ જ સાંકડી અને ભયંકર છે ખરી, એની બાજુએ સુંદર ફળોની કુંજો પણ નથી, કેવળ ઊભા કાળા ખડક છે, પણ — એ સીધી તો છે! અંતે તે આપણને ક્યાંક ને ક્યાંક અવશ્ય પહોંચાડશે. ફરી ફરીને ચક્કર ખાઈને પણ ન્યાંના ત્યાં નહિ આવીએ. અને પણે...’ આગળ પ્રકાશદીપ પણ દેખાય છે. એક નાના સરખા તારાનો આછો પ્રકાશ! એ બહુ નાનો, બહુ થોડો છે. પણ એ ઊડતા પતંગિયા જેવો, વીજળીની ચમક જેવો, ખરતા તારાના જેવો ક્ષણિક નથી, અચલ છે. એ ઝબકી ઝબકી

હોલવાઈ જતો નથી, ઝાંખો પડતો નથી. એ પ્રકાશ સત્યનો છે. એ તારાના પ્રકાશ વડે આપણે આપણો માર્ગ ખેડ્યું, અને આપણે જે શોધીએ છીએ તે અવશ્ય આપણને જડશે.’

આવું આવું કહેતાં, ખડકો અને પથરાઓ વચ્ચે અનેક ઠેસઠોકરો ખાતાં, પડતાં આખડતાં, ઊભા અણીદાર પથ્થરોથી ચિરાઈ જતા પગથી લંગડાતાં, પણ મનની દૃઢતા અને અંતિમ સાધ્ય પરની અવિચલ દૃષ્ટિને લીધે ઉમંગ અને આશાભર્યા અંતઃકરણવાળાં, એ નિશ્ચયી શૂરાં એ કઠિન માર્ગે જ ચાલ્યાં.

અને જેમ જેમ તેઓ આગળ જતાં ગયાં, તેમ તેમ તેઓ કાળના દોરથી પીડિત એવા પેલા કાળવનથી દૂર દૂર જતાં ગયાં. પેલાં મોહક ફૂલો અને કુંળેની ઇંદ્રજાળ, ચિત્રવિચિત્ર સર્પોથી ઝેરી અનેહું વાતાવરણ, પેલા ફરી ફરીને પાછા જ્યાંના ત્યાં લઈ આવતા રસ્તાઓના ચકરાવા — સૌ પાછળ પડતું ચાલ્યું. અને પુષ્પકુંળેમાં ફરતાં ફરતાં ફૂલોનું સૌંદર્ય જેવા અને પીવા અટકવા ઇચ્છતાં પેલાં ગબ્બરુઓની પીઠ પર પડતી કાળની તીણી ચાલુકના ફટકારા પણ વધારે અસ્પષ્ટ થતા ગયા.

એમના માર્ગ પરનો અચલ તારો નજીક નજીક આવતો ગયો. એનું તેજ વધતું ચાલ્યું અને કાળવનના પેલા ઐદ્રજાલિક ઊડતા દીવા ઝખકતા હોલવાતા અંતે બધા અદશ્ય થઈ ગયા. અને આખરે તેઓ સત્યના સૂર્ય નીચે ચિર કાળ ટકી રહેનારી અનંત શાંતિના સરોવરને કિનારે આવી પહોંચ્યાં — જેના પાવન જળમાં વાસનામાત્ર ધોવાઈ જાય છે.

એ જીત્યાં. એમની જીવનયાત્રા પૂર્ણ થઈ. કાળ, જીવન, લડવાનું, ઝૂઝવાનું, ચડવાપડવાનું સૌ કંઈ પાછળ રહી ગયું. કોઈ છેવટ સુધી સાથે ટકી શક્યું નહિ. થાક્યાંપાક્યાં, ઉઝરડાયેલાં, ચિરાયેલા પગવાળાં, એ શૂરાં અંતે નિર્વાણની અનંત અનિર્વચનીય શાશ્વત શાંતિને પામ્યાં.

અને પેલાં? પેલાં જે પાછળ રહ્યાં—જેઓ કાળવનનાં ફૂલો વીણવાના મોહમાં, પેલાં વિપપૂર્ણ બહેકથી બહેકતાં મેદાનોમાં ભટકતાં રહ્યાં—કાળની ચાણુક નીચે સદાકાળ અતૃપ્ત સુખેચ્છાની તૃપ્તિ ઇચ્છતાં જલતાડન કરતાં રહ્યાં—તે? તેમનું શું થયું? તેઓ પણ શીખશે. તેઓ પણ સમજશે. કાળની દયામયી ચાણુક તેમની પાછળ જ છે. એવા ભીપણ વનમાં એ તેમને પડ્યાં રહેવા નહિ દે. ઘડીએ ઘડીએ, પળે પળે, પાછળ ચાણુક વીંઝાશે અને તેમને આગળ ચાલવું પડશે. આગળ, આગળ, અડોરાત્ર આગળ, અંત વિનાનું આગળ ચાલી ચાલીને અંતે તેઓ થાકશે. સુંદર મેદાનો એમની આંખ આગળ શોભા વિનાનાં થઈ રહેશે; સુગંધથી બહેકતાં ફૂલો એમને અળખામણું થઈ પડશે. પેલા કાંટા પણ ધીરે ધીરે એમને દેખાવા લાગશે, ખૂંચશે, ખટકશે! ફૂલોના સૌંદર્ય અને બહેકના નશામાં અત્યાર લગી તો એ કાંટા તેમની નજરે નહોતા ચડ્યા, તેઓ તેમને ભૂલી ગયાં હતાં. ‘શાં સુંદર ફૂલ! શી ભબક! શી બહેક! કાંટા? અહં! ક્યા પરવા હૈ? છોને રહ્યા. એ તો ઊલટી વધારે મજા. એમની જોડે લડવામાં તો ખરી મજા રહેલી છે. કાંટા વિના ગુલાબની શી કિંમત? કાંટા વિના વનની શી મજા? કાંટા ખમ્યા વગર ફૂલ એકઠાં કરવામાં શો સ્વાદ? કાંટાથી જ તો કિંમત ફૂલોની.’

આવા અભિમાને અચ્છડ અનેલાં એ મૂઢ જનો ફૂલો વીણવામાં જ મગ્યાં. ફૂલો વિણ્યાં—

અને કરમાઈ ગયાં!

પણ—પણ કાંટા કરમાયા નહિ! એ તો જેવા ને તેવા જ રહ્યા. જેણે ઝાઝાં ફૂલો એકઠાં કર્યાં હતાં તેને ભાગે ઝાઝા કાંટા આવ્યા. અને પેલો ચાણુકધારી વેવૈક્યાણિ કાળ તો આડે પહોર અને સાડે ઘડી પાછળ જ. એમને તો ડગલે ડગલે મેદાનોની હરિયાળી પર લાંબા થઈને સૂઈ જવાનું ઘણુંયે મન થાય. પણ કાળમાલિકની મરજી તો ‘કેવળ’ એની એ, એક જ—અસ આગળ

આગળ, — ચાલો — આજે ખદો, મત કહરો — ચાલો આગળ, અટકો મા ! પાછા વળવાની વાત નહિ, ઝિભાં રહેવાની વાત નહિ, વિરામ નહિ. વિશ્રાંતિ નહિ. સદાય આગળ ને આગળ, અટક્યા વિના આગળ !

આમ અંતે તેઓ થાક્યાં જ — બહુ થાક્યાં. ‘આ ફૂલો —’ અંતે તેમણે ક્યું, ‘આ તો સદાય એનાં એ, એકનાં એક. કંટાળો આવ્યો હવે તો એમનો. એમની અહેકથી માથું ચડે છે. એ તો મૃત છે. ફૂલો છે જ ક્યાં? વન તો આખું કંટાળી ભયું છે. આમાંથી હવે છૂટવું કેમ કરીને? હવે તો જેમ જેમ વધારે વખત અહીંયાં ચક્કર ખાતા ફરીએ છીએ તેમ તેમ એ ફૂલો આંખને વધુ વધુ અળખામણું લાગતાં જાય છે. એમના તો માત્ર કંટા જ વધારે વધારે લાગે છે. આમાંથી હવે કેમ કરી છુટાય? આમાંથી છૂટ્યા વિના આરો નથી. કાળ અને એની પેલી ત્રીણી નાગણ જેવી ચાણકથી હવે તો હાર્યાં ! નમસ્કાર નવ ગજના હવે તો એમને ! પગ તો પાકીને તળવાઈ ગયા; આંખો અંભઈ અંભઈને આંધળી થવા આવી. આપણે સુધ્ધાં શાંતિ વાંછશું — જડે તો ! પેલાં ખડકવાળી કેડીએ પહેલાં ગયાં તેમને આપણે હસતાં હતાં. આપણે શાંત નહોતી જેઈતી. આજ લાગે છે કે જાણે આખી દુનિયામાં એ એક જ વસ્તુ વાંછવા જેવી છે. આ કાળ આપણને આમ આગળ ને આગળ ને આગળ હાંકવાં શું કદીયે નહિ છોડે? આ ઘડી ઘડી ચમકતા દીવા ઝખકતા હોલવાતા શું કદીયે નહિ મટે?’

આમ અન્તે સૌ કોઈને પેલે સીધે માર્ગે વળવાનો વારો આવશે. દરેકને પોતાની ભૂલ સમજાશે. અંતે પ્રત્યેક જણને સમજાશે કે આ વન ભયાનક છે, એનાં ફૂલ ઇદ્રજાળ માત્ર છે, એના કંટા ભયંકર છે, સૌ કોઈ અંતે કાળથી ખીતાં શીખશે.

અને આમ અંતે શાંતિની પિપાસા જ્યારે એમનામાં જન્મશે ત્યારે એ પેલે સીધે માર્ગે વળશે અને અખંડ શાંતિને વરશે. કોઈને પણ આ બૃહદ્દારણ્યમાં યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો નહિ રહેવું પડે. સૌ કોઈ

શીખશે. સૌ કોઈને સમજશે. જ્યારે ચાલી ચાલીને છેક યાત્રી — હારી જવાશે, જ્યારે બચોભય વાગેલા કાંટાઓથી પગ લૂલા ને લોહીલોહાણ થઈ જશે, અને આખી પીડ કાળની — સંસારના સાચા શિક્ષક મહાદયાળુ કાળની — તીણી ચાણુકના ફટકા ખાઈ ખાઈને બિપટી આવશે, ત્યારે — ત્યારે સૌ કોઈ સમજશે.

આ નહિ સમજાય — આ હૃદયંગમ નહિ થાય ત્યાં મુઘી માનવ સીધો માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો ઇચ્છુક નહિ બને.

પણ અંતે માણસમાત્ર આવી પહોંચશે.

ઔદ્ધ ધર્મનું આ એક બ્રાહ્મી રૂપક છે. એને સાંભળ્યાં મને બહુ દિવસ થયા. હું ધારું છું ચાલી એને ફરી કહી બતાવવામાં એની કલાને ક્ષતિ પહોંચાડવાનો દોષ મારા પર નહિ આવે.

સ્વાધ્યાય

૧. આ રૂપકને સ્પષ્ટ રીતે સમજવો.

૨. ‘કાળવન’નું વર્ણન વાંચતાં તમારા મન પર શી અસર થઈ?

૩. આ પાઠમાં કયા કયા અલંકારો વપરાયા છે તેના દાખલા આપી ઉદ્દેશ કરો.

૪. જીવનમાં તમે કોઈ વાર ‘કાળવન’ના યાત્રીની સ્થિતિમાં મુકાયા છો? અથવા એમ કહી શકાય કે માણસને રોજ એ સ્થિતિમાં મુકાવું પડે છે અને રોજ એને આ કાળવનના યાત્રીઓની જેમ નિર્ણય કરવો પડે છે?

૫. બુદ્ધના જીવનમાં કાળવનમાંનાં ઇન્દ્રવરણાં ફળફૂલોએ કોઈ વાર પોતાનો ભાગ ભજવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો? ક્યે પ્રસંગે?

૬. કાળવનની કયા ફરીથી કહો.

ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર દવે

[જેનાથી કોઈ ધર મુક્ત નથી એવા એક રોજના બનાવના અવલોકન ઉપરથી લખાયેલો આ એક હળવો નિબંધ છે. એમાં શરૂઆતમાં નામનો મહિમા વર્ણવ્યો છે; અને પછી જેનો મહિમા આવડો મોટો છે તે નામની પસંદગીમાં 'નામધારી' અને કંઈ અવકાશ જ નહિ — સ્વીકાર અસ્વીકારની કંઈ છટ જ નહિ — તે સંબંધી લેખકે એ પોતાની લાક્ષણિક રીતે હળવો વિનોદ પણ કરી લીધો છે. આવા નિબંધોમાં મૂળ વસ્તુની આનુબાનુ ગમે તે ક્ષેત્રમાં ડોકિયું કરી આવવાની કેવી અનુકૂળતા છે — જો એ મૂળ વસ્તુનું કેન્દ્ર આપણને પકડી રાખતાં આવડતુ હોય તો — તેનો અભ્યાસ કરજો, અને હાર્યનો સીધો પ્રયત્ન કર્યા વિના વિવિધ સૂચનોથી હાર્ય કેમ નિષ્પન્ન થાય છે તે શોધી કાઢજો.]

નામકરણ

હું મોસાળથી પિતૃગૃહે આવ્યો તે પહેલાં, જુદું પ્રકરણ માગી લે એવો મહત્વનો બનાવ બની ગયો હતો. જગતમાં જે સંજ્ઞાવિશેષથી ઓળખાવાનું મારે માટે નિર્માણ થયું હતું, તે સંજ્ઞાવિશેષનું આરોપણ મારા પર મારા મોસાળવાસ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી મારું પોતાનું કોઈ નામ નહોતું. મને કાલે તે નામે ઓળાવવાનો સ્વચ્છંદ અધિકાર બધા ભોગવતા.

કેટલાંક નામો, લોકગીતની પેઠે, સાર્વજનિક બની જાય છે, અને આખરે એ નામો બાળક શબ્દના પર્યાયરૂપ બને છે. જમાને જમાને એ નામો લોકરુચિ અનુસાર બદલાય છે. પહેલાંના વખતમાં કીકો એ નામ બહુ પ્રચલિત હતું. પછીથી બાળુ નામ પ્રચારમાં આવ્યું. એ નામની નવીનતા ઓછી થતાં બચુ નામ લોકપ્રિય થયું. હાલમાં બાબો ને બેબી તરફ લોકવૃત્તિ વળતી જણાય છે. બે છોકરા હોય તો એ નામો સાથે મોટો કીકો, નાનો કીકો; મોટો બાળુ, નાનો બાળુ; મોટો બચુ, નાનો બચુ; એ પ્રમાણે વિશેષણો વળગાડવામાં આવતાં અને કોઈક વાર વિશેષનો લોપ થઈ માત્ર મોટો ને

નાનો એ શબ્દો રહી જાય છે. અને મોટપણમાં પણ એ વિશેષણ પામનારાઓ મોટાભાઈ કે નાનાભાઈ એવા નામે ઓળખાય છે.

સહભાએ જુદાં જુદાં સ્ત્રીપુરુષો મને જુદે જુદે નામે ઓળાવતાં હોવાથી મને આવું કોઈ લાગતું નામ કાયમ માટે વળગી શક્યું નહિ.

કિલ્લમૂકો ભલે નામને તુચ્છ વસ્તુ લેખે; તત્ત્વજ્ઞો ભલે નામરૂપને મિથ્યા મનાવે; પણ જગતમાં બધી કિંમત નામની જ છે. તત્ત્વજ્ઞો અને વૈજ્ઞાનિકો પણ વસ્તુમાત્રનાં પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરીને છેવટે નામકરણ કરીને જ સંતોષ માને છે. અમુક નામ સાંભળી હૃદય પ્રેમરસથી ડ્રવી જાય છે, અમુક નામ સાંભળી ક્રોધાવેશમાં સાક્ષાત્ જનમદગ્ન્ય જેવા થઈ જવાય છે, એ આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત છે. ઈશ્વરનું પણ નામરમરણ કરવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ નામનું માહાત્મ્ય થણું મોટું છે.

નામ રહતાં હકકરો નાણાં નવ રહતાં : એવી લોકોક્તિમાં પ્રથમ દર્શાવે જણાય છે તે કરતાં ઘણો અર્થ રહેલો છે. દ્રવ્ય નાશ પામે છે, કીર્તિ નાશ પામતી નથી, એટલો જ એનો અર્થ નથી. માણસનું નાણું અર્થાત્ એની મિલકત (સ્ત્રીપુત્રાદિક સુધ્ધાં) રહેતી નથી; મનુષ્યનાં માથાપ, કાકાકાકી, માસામાશી, મામામામી, ભાઈબહેન, સ્ત્રીપુત્રો, રનેહીસંબંધી, પેસોટકો, માલમિલકત ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ એનાથી વિમુખ અને છે; પરંતુ એનું નામ એનો કોઈ દિવસ ત્યાગ કરતું નથી. એનાં અંગોપાંગો, એની આકૃતિ, એની લંબાઈ પહોળાઈ, એની ઉંમર, એની નબિયત, એના રોગ, એનો સંભાવ ઇત્યાદિ સર્વ બદલાયા કરે છે. પરંતુ આ સર્વ ચંચળ વસ્તુમાં એક એનું નામ અચળ રહે છે. વસ્તુતઃ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા જતા આ જગતમાં એના વ્યક્તિત્વને એક ને અખંડ રૂપે જળવનાર તે એનું નામ જ છે.

ખરું પૂછો તો મનુષ્યને વ્યક્તિત્વ આપનાર જ નામ છે. વ્યાસ, કાલિદાસ, નેપોલિયન વગેરે કેટલાક દાખલામાં મનુષ્યોએ પોતાનું વ્યક્તિત્વ નામોને આધું હોય છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે તો મનુષ્યના નામ પરથી જ તેનું વ્યક્તિત્વ બંધાય છે. અમુક પ્રકારનાં નામવાળાં

મનુષ્યો અમુક જાતનું કાર્ય કરી શકતાં નથી. મહેન્દ્રલાલ નામનો ઘાટી, રામમોહનરાય નામનો મજૂર, જગા લલ્લુ નામનો ઘનપાડી બ્રાહ્મણ કે તીભો નામનો કલેક્ટર આપણે કદપી શકતા પણ નથી. સૌદામિની નામની વાસણ માંજનારી, ચંદ્રેખા નામની કોખો કરનારી, ઇચ્છી નામની લેખિકા કે ઝમકુ નામની પંડિતા થઈ શકે એમ માની શકાતું નથી.

આવી અપૂર્વ મહત્ત્વની વસ્તુ જે નામ તેની પસંદગીના સંબંધમાં મનુષ્ય પોતે કાંઈ કરી શકતો નથી તે ખરેખર બહુ જ વિચિત્ર છે. માણસ પોતે પોતાનું નામ પાડી શકતો નથી એ સ્થિતિ લગભગ અસહ્ય હોવી જોઈએ. પરંતુ કોણ જાણે કેમ સર્વત્ર (અહીં તો શું, પશ્ચિમમાં પણ) મનુષ્યો એ અસહ્ય સ્થિતિને સહન કરી લે છે. પશ્ચિમના મુઘરેલા દેશમાં સ્ત્રીપુરુષ પોતાની મેજે વરકન્યાની પસંદગી કરી લે છે. અહીં પણ હવે ધીરે ધીરે પુરુષો પોતાની પત્નીની પસંદગી કરવાનો હક પોતાને હોવો જોઈએ એમ કોઈક કોઈક વાર બોલે છે ખરા. પરંતુ પત્ની કરતાંયે જેની પ્રાપ્તિ પહેલી ને અંત મોડો થાય છે, તેમ જ પત્ની કરતાંયે જે વધારે નિકટનું થઈ પડે તે નામની પસંદગી કરવામાં પોતાને હક હોવો જોઈએ, એ વિશે કોઈ મનુષ્ય કંઈ પણ બોલતું નથી ! જે જગતમાં નામની પસંદગી કરવા જેવી વસ્તુમાં પણ મનુષ્યના હક છીનવી લેવામાં આવે છે તેમાં સ્વરાજ્ય, સમાનતા, આત્મનિર્ણય ઇત્યાદિ હકોની વાત જ શી કરવી ? કદાચ કોઈ એવો વાંધો કાઢે કે છેક નાનપણમાં નામ પાડવામાં આવતાં હોવાથી બાળક પોતાના નામની પસંદગી કરવાને શક્તિમાન થાય જ નહિ. પરંતુ એ વાંધો ખરો નથી. પત્નીની પસંદગી બાળ્યમાં પણ એવી જ દલીલ કરવામાં આવતી. અસલ નાનપણમાં છોકરાછોકરીનાં લગ્ન થતાં હોવાથી વર ને કન્યાની પસંદગી માબાપને જ કરવી પડતી. - પરંતુ એનો સાચો ઉપાય બાળલગ્નને રદ કરવાં એ જ છે એમ અધાને લાગ્યું, અને આથી ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં બાળલગ્નને રિવાજ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો. આ જ પ્રમાણે છેક બાલ્યકાળમાં નામ

પાડવાનો રિવાજ હોવાથી બાળકો પોતાના નામની પસંદગી નથી કરી શકતાં, એટલા માટે વડીલો તેના નામની પસંદગી કરે એવી દલીલ કરવા કરતાં, આલ્પકાળમાં નામ પાડવા કરતાં બાળક મોટું થયા પછી જ પોતાની મેળે પોતાના નામની પસંદગી કરી લે એવો સુધારો સમાજમાં દાખલ કરાવવા કટિબદ્ધ થવું એ વધારે ન્યાયી છે. નાનપણમાં બાળકને પોતાના કુટુંબમાં એ જેટલામું હોય તેટલામી સંખ્યા સૂચક નામ આપવું. એ જો કુટુંબમાં બારમો હોય તો નાનપણમાં એ બારમા તરીકે ઓળખાય. પછી મોટા ને સમજણો થતાં તેની આગળ રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ, દેશદેશના ઇતિહાસ કે એચારેક કાશના અંથો મૂકવા ને તેમાંથી એને જે નામ ઇષ્ટ લાગે તે એ પસંદ કરી લે. આ વસ્તુ દેખાય છે એવી વિષમ કે હાસ્યાસ્પદ નથી. શરૂઆતના બધા જ સુધારા લોકોને. વિષમ ને હાસ્યજનક લાગે છે. પરંતુ એક વાર એવા સુધારા દાખલ થઈ ગયા પછી એ ઘણા જ ડહાપણભર્યા, મુગમ ને સરલ લાગે છે.

નામની પસંદગીમાં શાં ધોરણો હોવાં જોઈએ તે હજી બરાબર નક્કી થયું નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે નામ કાનને સારું લાગે એવું હોવું જોઈએ, બોલવામાં અઘરું ન પડે એવું હોવું જોઈએ, નવીનતાવાળું હોવું જોઈએ, છતાં છેક અટપટું કે અબળણું લાગે એવું હોવું ન જોઈએ; તેમ જ અર્થભર્યું એ નામ ધારણ કરનાર વ્યક્તિ મહત્ત્વ પામશે એવી વ્યંજનાવાળું હોવું જોઈએ.

મને એક સાંભળેલી કે વાંચેલી વાત યાદ આવે છે. એક માણસને છત્રી જોઈતી હતી. છત્રી વેચનારને ત્યાં જઈ એણે કહ્યું : 'મારે એક સારી છત્રી જોઈએ છે.' દુકાનદારે સારી છત્રીઓ કાઢી એને બતાવી. 'એવી નહિ,' એણે કહ્યું, 'ચાંપવાળી. ચાંપ દાખીએ એટલે બિઘડે ને ફરી દાખીએ એટલે બંધ થાય એવી છત્રી મારે તો જોઈએ છે.' દુકાનદારે ચાંપવાળી છત્રી બતાવી. 'છે' તો બરાબર,' ધરાકે કહ્યું, 'પણ મારે તો એવી છત્રી જોઈએ કે વરસાદની ઋતુ ન હોય ત્યારે પણ એ કામ લાગી શકે. એના ઉપરનું કપડું ને

અંદરના તાર કાઢી શકાય ને એનો દાંડો સુંદર લાકડી તરીકે ચાલી શકે; સમજ્યા ?' 'હા સમજ્યો. તમારે એવી 'છત્રી' બેઠકો છે કે જે સારી હોય, જે ચાંપ દબાવવાથી બિઘડે ને ફરી દબાવવાથી બંધ થઈ શકે, જેની ઉપરનું કપડું ને અંદરના તાર કાઢી શકાય ને જે ઉનાળા ને શિયાળામાં સુંદર વોકિંગ-સ્ટીક તરીકે કામ લાગી શકે.' 'બરાબર. એવી છત્રી હોય તો મને બતાવો.' 'એવી છત્રી તો મારે ત્યાં નથી. અને હું ધારું છું કે બીજો કોઈ સ્થળેથી પણ તમને મળે એવો સંભવ નથી,' દુકાનદારે જવાબ દીધો.

નામની બાબતમાં પણ આવું જ બને છે. જ્ઞાને સારું લાગે એવું નામ હોય તો તે સહેલાઈથી ઉચ્ચારી શકાય એવું હોતું નથી; સુંદર અને સરળ એવું કદાચ નામ જડે તો તેમાં કંઈ નવીનતા હોતી નથી. સૌંદર્ય, સરળતા ને નવીનતા એ ત્રણે ગુણોવાળું નામ જડે તો તે છેક અપરિચિત લાગે એવું હોય છે. કદાચ બધા ગુણો હોય તો એ નામ ધારણ કરનારી વ્યક્તિ મહાન થશે, એવી વ્યંજનાશક્તિ એ નામમાં હોતી નથી. વહુની પેઠે નામ પણ સર્વાંગસુંદર અને સર્વગુણસંપન્ન મળવું અશક્યવત્ છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી વહુ ને નામ બંનેની પસંદગીમાં લોકો પહેલેથી જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. મારાં ચીમુમાશી, છપ્પુમાશી, મારાં નાની વેણીગવરી, મારાં દાદી શાભા. ડાહીકાકી વગેરેએ તો મારા જન્મ પહેલાં જ નામો નક્કો કરી મૂક્યાં. પરંતુ મારો જન્મ થયા પછી એ બધાં નામો નકામાં પડ્યાં. કેટલાંક નામો છોકરીનાં હોવાથી, કેટલાંક નામો જુદી રાશિનાં હોવાથી ને બાકીનાં નામો શાધનાર સિવાય બીજા સૌને નાપસંદ હોવાથી છોડી દેવાં પડ્યાં. મારી જન્મરાશિ વૃષભની હોવાથી બ, વ ને ઉ એ ત્રણ અક્ષરથી શરૂ થતાં નામોમાંથી જ મારા નામની પસંદગી કરવાની આવી. મારાં કોઈ ચંદનગવરીએ વિજયાશંકર નામ સ્વયંબું.

'શું છોકરાને કુંવારો રાખવો છે?' તરત જ ડાહીકાકી ગાંજી બેઠ્યાં.

‘કેમ?’ અંદનકોઈએ પૂછ્યું.

‘કેમ શું? આ વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની નાત બે.’

‘એમાં શું બેવાનું છે?’

‘જરા સાંભળ તો ખરી! એ નાતમાં જેનાં નામ વિજયાશંકર પાડ્યાં હતાં તે તે બધા જ કુંવારા મરી ગયા છે! કોઈ વિજયાશંકર પરણ્યો મેં જોયો નથી!’

વલ્લભરામ નામની સૂચના મારા દાદા દલસુખરામે કરી. પણ અમારા મહોદ્ધામાં રહેતો દરજી વલ્લભરામ લકવાનો ધણાં વર્ષોથી ભોગ થઈ પડેલો હોવાથી એ નામને અમંગલસૂચક ગણી કાઢી નાખવામાં આવ્યું. ઉમેશ નામ મારા મામાએ સૂચવ્યું તે છેલખટાઉ જેવું લાગશે એમ મારાં નાની વેણીગવરીને લાગ્યું. ઉમેશનો અર્થ તો મહાદેવ થાય છે એમ જ્યારે એમને સમજાવવામાં આવ્યું, ત્યારે મહાદેવ માટેનો એમનો અભિગ્રામ ઊતરી ગયો.

મારા પિતાએ પોતાના એક મિત્ર મારફત તેના એક બંગાળી મિત્રને નવાં ને સરસ નામો પુછાવ્યાં હતાં. એ બંગાળી ગૃહસ્થે લગભગ સિત્તેરેક નામો પસંદ કરીને મોકલ્યાં. મારા પિતાના ઘરમાં દરરોજ રાતના આઠથી બાર સુધી એ નામોની ચર્ચા ચાલવા માંડી.

મારાં મામાએ એક શાસ્ત્રી પાસે થોડાંક સારાં નામોની માગણી કરી હતી. શાસ્ત્રીએ લગભગ પચાસ નામો શોધી આપ્યાં હતાં. મારે મોસાળ એ નામો પર આખો દિવસ ને અડધી રાત ચર્ચા ચાલવા માંડી.

અંતે મારા પિતાને ત્યાં એવો સર્વાનુમતે નિર્ણય થયો કે કોઈ મોટા દેશભક્તનું નામ પાડવું. મારે મોસાળ કોઈ મોટા દેવનું નામ પાડવું એવો ફરાવ લગભગ સર્વાનુમતે થયો. તે અરસામાં લાલ, બાલ ને પાલની ત્રિપુટી હિન્દુસ્તાનનું હૃદય ડોલાવી રહી હતી. લાલનું નામ જુદી જ રાશિનું હોવાથી ને બાલ એ નામ તોછડું લાગવાથી પિતાને ત્યાંથી બિપિનચન્દ્ર એ નામ પસંદ કરવામાં આવ્યું.

મારે મોસાળ શાસ્ત્રીએ આપેલાં નામોમાંથી વંશીધર એ નામમાં ફેરફાર કરી બંસીલાલ નામ પાડવાનું નક્કી થયું.

આખરે શુભ દિવસે શુભ મુહૂર્ત જોઈને મારા નામકરણનો વિધિ થયો. સગાંવહાલાં ભેગાં થયાં, એક કંકડાની ઝોળી બનાવી મને એમાં સારી પેટે હલાવવામાં આવ્યો ને પિતૃપક્ષનાં સગાંઓએ ગાયું: 'ઝોળી, પોળી, પીપળ પાન, ફેઈએ પાડ્યાં બિપિનચન્દ્ર નામ.' એ જ વિધિ પ્રમાણે મોસાળપક્ષનાં સગાંઓએ ઝોળી પોળી કરીને મારું નામ બંસીલાલ પાડ્યું.

'અને આ બધા કોલાહલ, કંકળાણ, તોફાન ને ઘોંઘાટથી કંટાળેલા નવીન નામ પામેલા બંસીલાલ ઉદે' બિપિનચન્દ્ર રડ્યા.

સ્વાધ્યાય

૧. નામકરણ સંબંધી લેખકની સૂચનાઓ વર્ણવો.
૨. તમને એવું લાગે છે કે તમે જે કામના છો તે કામના લોકોનાં નામોમાં કાંઈ વિશેષતા છે ?
૩. પાટીદાર, વાણિયા, નાગર, બ્રાહ્મણ વગેરેનાં નામોની લાક્ષણિકતાઓ શોધી કાઢી વર્ણવો.
૪. નામમાંથી કઈ કઈ અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે ? તે અપેક્ષાઓ સંબંધી લેખકનો શો અભિપ્રાય છે ? તે અભિપ્રાય સાથે તમે કેટલે અંશે સમ્મત છો ?
૫. આ નિબંધના લેખકે આપણા સાહિત્યમાં હાસ્યરસના લેખકો તરીકે જાણીતા છે એનાં કોઈ પ્રમાણ આ નિબંધમાં છે ખરાં ? ક્યાં ?

ગૌરીશંકર જોષી - 'ધૂમકેતુ'

[પરતી પ્રલનો દેવો સર્વદેશીય અધઃપાત ઘાય છે તેનું આ એક સુરેખ અને કુરુણ ચિત્ર છે. દ્વંદ્વી વાર્તામાં પણ સચોટ પાત્રવિધાનને દેટ્યો અવકાશ છે તે આમાંના સોમેશ્વરચાજીના પાત્ર કપરથી જોઈ શકાશે. તેમ જ દ્વંદ્વી વાર્તામાં સુંદર વર્ણનોને દેટ્યો અવકાશ હોય છે, અને પ્રાણવાન વિચારકલ્પિતાઓ તે દેટ્યે અંશે સહી શકે છે તેનો પણ આ વાર્તા સરમ નમૂનો છે. આ લેખકની અનેક લાક્ષણિકતા સારી રીતે આ વાર્તામાં વ્યક્ત થયેલી હોઈ આપણી કત્તમ વાર્તાઓમાં એને મૂકી શકાય; અને એ દૃષ્ટિએ એની કૃત્યંબણીનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરજો.]

વિનિપાત

આટલાં વર્ષે શિલ્પી હીરાધર ! બાઈ ! તું તો ક્યાંથી હોય ? પણ તારી પ્રાણધારી કૃતિઓએ તો દદ કરી નાખી. એમણે તારી વિજયગાથા લલકારી — વડોદરા, પૂના કે દિલ્હીને આંગણે નાદિ — છેક સ્કોટલેન્ડમાંની લીલીછમ હુંગરમાળાઓમાં.

ઈ. સ. ૧૭૮૩નો એ સમય હતો.

મરાઠી રાજ્યના છેલ્લા એ મહાપુરુષો — મહાદેવ સિંધિયા અને નાના ફૂનવિસ — પોતપોતાનું સ્વત્વ જાળવી રહ્યા હતા. મરાઠી સૈનિકોના તેજથી અંગ્રેજો ધ્રુજતા હતા. હરિષંન ફડકે ને પરશુરામ ભાઈનાં નામ રણક્ષેત્રમાં જાદુઈ અસર દેલાવતાં. ગુજરાતને આંગણે એકેલી અંગ્રેજ સત્તા મહાદેવ સિંધિયાને નમતું આપતી હતી.

એ વખતે શિલ્પી હીરાધરની યશકલગી જેવા ડોહમાં એક ખનાવ બન્યો.

અંગ્રેજો ભરૂચ અને આસપાસનો સઘળો પ્રદેશ ખાલી કરી મહાદેવ સિંધિયાના પ્રતિનિધિ ભારકરરાવને સોંપવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ડોહમાં એ વખતે જેમ્સ ફોર્ગસના હાથમાં હતું. કિલ્લા સમારવાની ને રણમાં શોણિત વહેરાવવાની યુદ્ધવિદ્યા એને વરી

હતી, પણ સાથે સાથે—છેક સંધ્યા વખતે, પોયણીનો મંદ મંદ પરિમલ ડભોઈના સુંદર તળાવમાંથી આવતો હોય તે વખતે, અનિમિષ નેને, શિલ્પી હીરાધરની અણુમોલ કૃતિઓ જાણે કોઈ સ્વપ્નસ્થ પ્રતિમાઓ હોય તેવી, એની નજર સામે તર્યા કરતી; એવી કવિતા-દૃષ્ટિ પણ એને વરી હતી. એ યુદ્ધ વખતે અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ લેનાર યોદ્ધો હતાં. શાંતિ વખતે સૌંદર્યસૃષ્ટિમાં રાચનારો આત્મા. થોડા સમય પહેલાં ડભોઈના કિલ્લા ફરતી મરાઠા સવારોની ધજાઓ ફરકી ત્યારે અગ્ન્યસ્ત્ર, કિલ્લાની મરામત, સુરંગ, તોપો — ને એવું તો કેટલુંયે સાહિત્ય એણે નજર તળેથી કાઢી નાખ્યું હતું — ને ન્યાં યુદ્ધમંત્ર રચાતો હતો ત્યાં ખૂણામાં જ શિલ્પી હીરાધરની પેલી યક્ષકન્યા કેવું સ્મિત કરી રહી હતી !

પણ યુદ્ધના દિવસો આવ્યા ન આવ્યા ને ગયા. ડભોઈના કિલ્લાની કૃંચીઓ મહાદેવ સિંધિયાના પ્રતિનિધિ ભાસ્કરરાવને સોંપવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

ડભોઈનું મહાજનન — બ્રાહ્મણમંડળ — ‘ગોરા સાહેબ’ને મળવા આવ્યું હતું. એ અંગ્રેજ હતો — પણ મરાઠાના સવારોથી કંટાળેલી પ્રજાને તેણે શાંતિનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો. એ પ્રાથમિક શાંતિમાં હજી મુઠાંની દુર્ગંધ પેડી નહોતી.

બ્રાહ્મણો — મહાજનો. — સૌ આવ્યા. ગોરાએ ધારણ કરેલી રાંજનીતિ અને સાચવેલી શાંતિનો વખાણ થયાં, અને કાંઈક યાદગીરી-રૂપે નજરાણું લેવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા.

જેમ્સ ક્રોર્પ્સ શાંત બિભો રહ્યો. એને ડભોઈ છોડવું ગમતું ન હતું. ડભોઈમાં એની નજરે ગ્રીસ-રોમની ઉત્કૃષ્ટતાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિમાઓ ફરતાં ચડે એવું કાંઈક હતું. એનાં તળાવ — લીલીછમ હરિયાળી ચડતી ઊતરતી ભોં — મંદ પવનમાં ખૂલતાં કમળ — શિલ્પી હીરાધરની યક્ષકન્યાઓ — પેલું પૂર્વદાર — એ સઘળું વાતાવરણ એને એની સ્કોટલેન્ડની ભૂમિની યાદ આપતું હતું. અત્યારે એ યોદ્ધો મટી ગયો હતો — મુલકી ઓફિસર પણ મટી ગયો હતો. માતા સ્કોટલેન્ડનો

આજકાળ બની ગયો હતો. એને — વિખૂટા પડેલા આજકાળે — આ ભૂમિનો ખોળો માતાના ખોળા જેવો ખારો લાગતો હતો. માળસને કૃત્રિમ જુરસાનો ગુલામ બનાવવામાં ન આવે તો હરેક જગાએ એને માતાના ખોળા જેવું સાંત્વન આપી શકે છે. પૃથ્વીમાં એવો અખૂટ અમૃતરસ ભર્યો છે. માનવહૃદયમાં એવું સચરાચરના સ્વામીનું પ્રતિબિંબ જળવાઈ રહ્યું છે.

જેમ્સ ફોર્ડસને શાંત જોઈ સૌ બોલ્યા : ‘અમારે કાંઈક ભેટ-નજરાણું કરવાનું છે. તમારે લેવાનું જ છે. અમારી એટલી યાદી તમારી સાથે રાખો.’

એને મૃત્યુવાન વચ્ચે — અમદાવાદી અનલસ એને સુરતી ગઈ — નીચે છુપાયેલાં આશ્રુપણો ચમકવા લાગ્યાં.

જેમ્સ ફોર્ડસે માથું ધ્રુણાવ્યું : ‘મારે એ ન જોઈએ. મારે આવતી કાલે ઊડીને ખીજે દોડવું પડે. એને હું શું કરું?’

મદાજન ખિન્ન થયું. ગમે તે ઉપાયે, ટોપીવાળાને દંમેશ્યાં યાદ રહે એવું કાંઈક આપવું જોઈએ. એમણે ફરી આગ્રહ કર્યો — કાંઈક નિરાશાભર્યા અવાજે ને ખિન્ન હૃદયે.

ફોર્ડસે એમના આગ્રહમાં રહેલા સત્યનો ગંધુદો પારખ્યો. જરા વાર રહીને તે બોલ્યો :

‘મગાય કે નહિ એ મને ખબર નથી. પણ જો મને ખરેખરી યાદી આપવા માગતા હો તો તમારી પાસે થોડી અમૂલ્યમ યીલ્દે છે તે આપો.’

‘બોલો, સાહેબ, બોલો શું આપીએ?’

‘તમને ધાર્મિક આધાર ન આવે તો જ આપવાની છે હોં.’

‘બોલો.’

‘મને મંદિરાના બદારના ખંડિત બાગમાંથી વેરણછેરણ રખડતી થોડીક મૂર્તિઓ અપાવો અને દીરાદ્રાગની બદારની કાનરણી-માંના ખંડિત નમૂનાઓ છે તે લઈ જવાની રજા આપો.’

.. મહાજનમંડળનો — બ્રાહ્મણમંડળનો — મોટો ભાગ સ્તબ્ધ બની ગયો : દિલગીરીથી નહિ, આશ્ચર્યથી. માગી માગીને હીરાદારના ખંડિત નમૂનાઓ — જેમના ઉપર બેસીને ડભોઈનો હરકોઈ રખડુ છોકરો, ગામને ગોંદરે ગાયો મૂકવા જતી કેશલી કે મોતડીની મશ્કરી કરી શકતો — એવા દુકડામાં સાહેબે શું માગ્યું — એ એમને મન કાયડો થઈ પડ્યો.

તેમનામાંથી મોટેરાઓએ ડોકું ધુણાવ્યું :

‘સાહેબ ! એવું તો કંઈ અપાય !’

ડક્લાનિનું એક વાદળ ફોર્બ્સના મોં ઉપરથી ચાલ્યું ગયું. બીજો બોલ્યો : ‘સાહેબ, એવા નમૂના તો તમને જોઈએ તેટલા આપીએ પણ એમાં તમે શું માગ્યું ? કાંઈક બીજું માગો.’

જેમ્સ ફોર્બ્સ બોલ્યો નહિ, પણ એના અંતઃકરણમાં જાણે ઝીણી શી લોઢાની મેખ પેસી ગઈ. એણે વ્યાકુળતાથી જરાક પાછું પણ જોયું — ‘શિલ્પી હીરાધરનો મૃતાત્મા આ સાંભળતો તો નહિ હોય ના ?’ એવું જાણવા.

એટલામાં મહાજનનો અગ્રણી બોલ્યો : ‘ખંડિત મૂર્તિઓ વિષે કાલે સોમેશ્વર શાસ્ત્રીને પૂછી જોઈશું. ને આપને હીરાદારમાંથી જે નમૂના જોઈએ તે આપશું — પણ એને તમે શું કરશો ? શી રીતે સાચવશો ? એવો મક્ત પથારો.....’

ફોર્બ્સ બોલ્યો : ‘બની શકે તો એટલું આપો, બીજું મારે કાંઈ જોઈતું નથી.’

પછી સૌ ગયા.

ધીમે શાંત પગલે જેમ્સ ફોર્બ્સ ચાલ્યો ગયો — સતીમાના ચોક્ક તરફ. પિલાજી ગાયકવાડના પુત્ર સયાજીની વિધવા સ્ત્રી ત્યાં સતી થયેલી. ફોર્બ્સને એ વાતાવરણ પણ અપૂર્વ લાગતું.

તદન એકાંત જીવન ગાળનાર સોમેશ્વર, મહાજનનું ટોળું આંગણે જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયો. યાત સાંભળી ત્યારે વધારે સ્તબ્ધ બની ગયો.”

‘તમે શું ધારો છો? ખંડિત મૂર્તિઓ વિગે — બીજા નમૂનાઓ તો જાણે કીક,’ મહાજને પૂછ્યું.

સોમેશ્વરે પોતાની ઝૂંપડીમાં એક ખૂણા તરફ શિલ્પી હીરાધરની એક સુંદર પ્રતિમા રાખી હતી. અંધાધૂંધી અને અશાંતિના સમયમાં આ સાર્વત્રિક બ્રાહ્મણે કેવળ વૃક્ષના આશ્રય નીચે રહીને પોતાનું જ્યોતિષનું ને વૈદિકનું જ્ઞાન વધાર્યું હતું. ઝોઝમાં એની પ્રતિષ્ઠા અદ્વિતીય ગણાતી. એની સાર્વત્રિકતા બધાને મન વસી ગઈ હતી. એનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રવચન મનાતો. એની ઇતરાજી શાપરૂપ ગણાતી.

મહાજને પૂછ્યું: ‘તમે શું ધારો છો? ખંડિત મૂર્તિઓ વિધર્મીઓને અપાય?’

સોમેશ્વરે કશું બોલ્યા નહિ. એની નજર ઝોઝ બહારી — જાણે હીરાધાર તરફ જોતી હોય તેમ — આકાશમાં ખીટ માંડી રહી.

‘જાય — ત્યારે બધું જાય — પેલા મુદ્રારાક્ષસમાં શ્લોક નથી આવતા? જેમાં રાક્ષસ ગરીબીનું વર્ણન કરે છે. આ દેશ પણ એવી જ રીતે ગરીબ થયો. . . પછી કાણ રહે? હવે ખંડિત મૂર્તિઓ પણ ચાલી જશે.’

સોમેશ્વર જાણે સ્વગત બોલી રહ્યો હોય તેમ તેના શબ્દો નીકળ્યા. એ બાનમાં બોલે છે કે સ્વપ્નમાં તે સમજી નહિ શકવાથી મહાજને ફરી પૂછ્યું: ‘ખંડિત મૂર્તિઓ આપી શકાય? — જે સેનાર વિધર્મી હોય તો — એ આપણો પ્રશ્ન છે!’

‘હું એ જ પ્રશ્નનો વિચાર કરું છું. હીરાધરનો દૂર દૂરનો કોઈ સગો છે? કોઈ સારો સલાહ છે?’

‘કોઈ નથી. હોય તો જાણમાં નથી. અને એનું આપણે કામ પણ શું છે? આપણે તો વિધર્મીઓને ખંડિત મૂર્તિઓ અપાય કે નહિ, એ વિષયમાં શાસ્ત્રાજ્ઞા શી છે એટલું જ જાણવાનું છે.’

‘ત્યારે તમને ખબર છે? આ પેલી ખૂણામાં પડેલી યક્ષકન્યા હીરાધરની-કૃતિ છે. કૃતિ-નથી. એની જાણે કે પ્રાણપ્રતિમા છે.

એમાં હીરાધરે મૂંગા પથ્થરને અમરવાણી આપી છે. વેદની ઋચા જેવું પેલું સ્મિત—અને મોહક આરોહ અવરોહ જેવો શરીરનો ત્રિભંગ—તમે એ બુઝો તો ખરા—બાણે હીરાધર હજી બિભો બિભો પ્રતિમા નિહાળે છે. એના હાથની શી છટા છે. . . .’

યક્ષકન્યા જેવી સોમેશ્વર શાસ્ત્રીની પુત્રીએ પાછળના દ્વારથી પ્રવેશ કર્યો. ‘પિતાજી! વળી તમે એવી વાતોએ ચડ્યા કે?—યક્ષકન્યા ને શિલ્પી—મહાજનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપોને.’

નાનું છોકરું માનું કહ્યું માને તેમ શાસ્ત્રી શાંત થઈ ગયો. એની નજર પૃથ્વી પર ચોંટી રહી.

શાસ્ત્રીજી પાછા તરંગે ચડ્યા: ‘જે રસિકતા જયદેવની બાનીમાં છે, એ જ રસિકતા હીરાધર શિલ્પીમાં છે. એણે પથ્થરમાં કાવ્ય લખ્યાં—હીરાધર!’ શાસ્ત્રી હજી આગળ વધત પણ એટલામાં એની પુત્રીએ વળી ટકોર કરી: ‘તમે જવાબ નહિ આપોના?’

શાસ્ત્રી થોડી વાર શાંત રહ્યા. પછી એણે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો: ‘હીરાધરની આ યક્ષકન્યા—કાલિદાસની અલકાનગરીની બાણે રૂપરેખા હોય તેવી—હું એ ઘેનું રચારણના વાડામાંથી ઉપાડી લાવ્યો છું. સોનેરી રત્નમાં રત્ન શોધતી એ રૂપમૂર્તિ પાસે એ ગંધડાં બિભાં હતાં—એક બીજાની સામે જોઈને, કોણ વધારે રૂપાળું છે એવી ચર્ચા કરતાં. અને યક્ષકન્યા પર હીરાધરે જે અણુમોલાં અંબર ઓઢાડ્યાં હતાં, તે સઘળાં ગાયના છાણથી લીંપાઈ ગયાં હતાં.’

શાસ્ત્રીજી થોડી વાર થોભ્યા: ‘એટલે આ ગોરાને પથરા આપવામાં કંઈ જ વાંધો નથી. . . .’

‘વાંધો નથી ના?—હાસ્તો, ભલેને, એનો જીવ સંતોષાતો. આપણે બીજા બહુ પડ્યા છે.’ મહાજને કહ્યું.

શાસ્ત્રીજી કંઈક ખિન્ન અવાજે બોલ્યા: ‘કંઈ જ વાંધો નથી. કારણ કે એ ગોરો આ પથરાને સાચવશે. કોઈક દિવસ કોઈકને પણ પ્રેરણા પાશે—કેને ખબર છે શિલ્પી હીરાધરનું દર્શન કરવા કોઈ

ને કોઈ આવી ચડશે — આપણે એ ખંડિત મૂર્તિઓને ખીનું કંઈ નહિ — ગધેડાં કૃતરાં તો સારા હાથમાં સોંપીએ છીએ. . . .’

‘હા, હા, બલા માણસ, સો વાતની એક વાત — આપણે પથરા નકામી જગા રોકે છે — ગોરાને કામ આવે છે.’

‘પણ એક શરતે. . .’

‘શી. . .’

‘કાલે તમે ત્યાં જાઓ ત્યારે મને તેડી જાવો.’

‘બહુ સારું, બહુ સારું.’ હકુહકુ મહાજન બિહુ. અને શાસ્ત્રીજીને નમીને ચાલતું થયું. શાસ્ત્રીજીએ નિર્ણય આપી દીધો હતો. શાસ્ત્રીજીએ ખીનું જે કહ્યું એ કોઈ સમજ્યા ન હતા. પણ એની વિદ્વતાભરેલી વાણી વિષે સૌ સમજ્યે પણસમજ્યે વખાણ કરી રહ્યા હતા.

*

*

*

ખીનું દિવસે જેમ્સ ફોર્સ શિલ્પી હીરાદારની કૃતિઓ છેલ્લી-વેલી જોઈ રહ્યો હતો. હવે એ અહીં કાણ જાણે ક્યારે આવશે એમ જાણીને પૂર્વનું હીરાદાર ફરી ફરી નિહાળી રહ્યો હતો. એક કરતાં એક સરસ એવી કોતરેલી કમાનો — રજપૂતાણીના માથાની મોતીની સેર જેવી — મૌકિતકમાળાઓ જોઈ રહ્યો હતો. જ્યાં નજર ફરે ત્યાં નજર થંભી જાય એવું અજબ આકર્ષણ પથરમાં બહુ હતું.

મહાજન આવ્યું. મોમેશ્વર અગ્રસ્થાને હતો.

ફોર્સે સૌને આવકાર આપ્યો.

‘અમને બહુ આનંદ થાય છે કે અમે તમારી માગેલી બેટ તમને આપી શકીશું. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું છે : વાંધો નથી !’

ફોર્સે શાસ્ત્રીજી સામે જોયું. ચતુર અંગ્રેજ તરત જ સમજી ગયો. આવનાર વ્યક્તિની ધાર્મિકતા પ્રસિદ્ધ હતી. એણે નમન કર્યું.

‘હું આપનો ઘણો — ઘણો ઉપકાર માનું છું. મને હીરાદારની આ કમાનોમાં. .

ફોર્સ બોલતો અટક્યો. સોમેશ્વર હીરાદાર તરફ એકી નજરે — એવી નજરે — જોઈ રહ્યો હતો કે ફોર્સને શબ્દો બોલી એ વાતાવરણ ભંગ કરવાનું ફીક ન લાગ્યું.

‘શિલ્પી હીરાધરના ટાંકણામાં, સાહેબ, સંગીતની રમ્ય પદાવલિ રમતી હશે. તે વિના — પેલી ચક્ષુકન્યાની કટિમેખલા તો જુઓ — બાણે હમણાં એની સોનેરી ધૂધરીનો રણકાર સંભળાશે. જુઓને — એના મોં પર એ રણકાર સાંભળવાનો આનંદ પણ છવાઈ રહ્યો છે.’ શાસ્ત્રીજી ચિંતનમાં હોય તેમ અચાનક અટકી ગયા.

‘આપને હીરાધરની સર્વોત્તમ કૃતિ કઈ લાગી છે?’ ફોર્સે પૂછ્યું.

એ સમજી ગયો હતો કે મહાજન કરતાં જુદી જ રીતભાતનો માનવ તેની સામે ઊભો છે. હીરાધર વિષે વાત કરનાર મળ્યો બાણી એને બહુ આનંદ થયો.

‘એની સર્વોત્તમ કૃતિ?’ શાસ્ત્રીજી ભયંકર શૂન્યતાના પડધા જેવું હત્યા. ‘કદાચ, એકદ બેંશની ગમાણમાં સચવાઈ રહી હશે! હીરાધર! એ માનવ નહિ હોય. માનવેન્દ્ર વિના આવી કૃતિઓ ન બને.’

‘તમે એટલું ન કરો? આ કૃતિઓને સાચવી રાખવાનો પ્રયાસ ન કરો?’ ફોર્સે પૂછ્યું.

શાસ્ત્રીજી ખિન્ન હૃદયે ફિક્કું હત્યા : ‘મરણ પામેલી પ્રજાની હરેકેહરેક દષ્ટિ હણાઈ ગઈ હોય છે. આંહીં એ પથ્થર પર છોકરાં થૂંકશે — તમે એને લઈ જાઓ — હીરાધરનો કોઈ સમાનધર્મી હજાર વર્ષે પણ જાગશે તો છેવટે ત્યાંથી આંહીં યાત્રા કરવા આવશે. એ કૃતિઓને સાચવવાની કે સમજવાની એક પણ શક્તિ આ જમીનમાં હવે રહી નથી.’

ફોર્સે બ્રાહ્મણની સામે જોઈ રહ્યો. એના ઘણા મિત્રોએ પૂનાના પ્રસિદ્ધ નાના ફડનવિસની એને વાતો સંભળાવી હતી. અને બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ પ્રત્યે એને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આજે એવા જ વર્ગનો એક સ્વમશિલ્પી એની સામે ઊભો હતો એ જોઈ એને ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

‘ત્યારે મારા દિલની એક વાત તું પણ કહી જાઉં.’ દ્રોણસ
ધીમે રહીને બોલ્યો.

સોમેશ્વરના મોં પર આંધું સ્મિત આવ્યું : ‘મને એ ખબર હતી.
— સિદ્ધી હીરાવરની કૃતિઓને સમજનારો સામાન્ય જન ન હોય
— એટલે જ તું આજ્યો હતો; કે તમારી શી વાત છે તે તો સમજું.’

અત્યાર સુધી મહાજન બાવાની જેમ શિબું હતું — વાતોની
એક પણ કહી સમજ્યા વિના — તેમને પણ આશ્ચર્ય થયું. તેમાંના
અગ્રણીએ કહ્યું :

‘સાહેબ ! અમારે પણ પૂછવું છે — તમે આ મૂર્તિઓને લઈ
જઈને શું કરશો ? એને ક્યાં રાખશો ?’

દ્રોણસે એક અર્થવાદી દષ્ટિ સોમેશ્વર તરફ ફેંકી. સોમેશ્વર
પણ જાણે એ જ જાણવા ઉત્સુક હતો એમ જણાયું.

દ્રોણસે જવાબ વાળ્યો :

‘મારો દેશ અત્યંત રમણીય છે. એના લીલાછમ કુંગરાની
હારમાળામાં મારું નાનું સરખું ગામ જાણે નીલમના હારમાં માણેક
જડયું હોય એવું આવી રહ્યું છે. એ ગામમાં કુંગર ઉપર અટકાણા-
કૃતિ બંધાવી એમાં આ મૂર્તિઓ આડ ખૂણે પંધરાવીશ — હીરાદારની
કોતરણીના નમૂનાઓ સૌન્દર્યખચિત ઇલિયડની કૃતિ જેવા — ત્યાં
ગોબી રહેશે; પાસે ઝાડની ઘસા આવી દશે : અને તમારા ડોહામાં
મંદ પવનથી, કમળનો પરિમળ ફેલાય છે, તેમ ત્યાં આવેલ તળાવમાં
પણ કમળની નાનુક પાંખડીઓ હાલી રહેશે. મારી વૃદ્ધાવસ્થા
એવા શાંત રમણીય મુંદર સ્થળમાં ગાળવાને — અને ત્યાં મારી
જીવાની પસાર થઈ રહી છે, એ સ્થળની અનુપમ લાવણ્યવતી કૃતિઓ
વચ્ચે મારા થાકેલા જીવનને સમાધિનો આનંદ આપવાને — આ
કૃતિઓ તું લઈ જાઉં છું. મારા દેશખંધવો એ જોશે ને નવાઈ
પામશે; ગામનાં છોકરાંઓ નિદાનશે અને અનેક પ્રશ્નો કરશે;
મુંદરીઓ એ જોશે અને દિવસો સુધી જૂલશે નહિ — મારા આ
સ્થળનાં સંસ્મરણોની પવિત્ર યાદી તરીકે એમને લઈ જાઉં છું....’

શ્રી. રમણલાલની અનેક નવલકથાઓમાં ત્રેસાયેલી પડી ચિન્તનકલ્પિ-
કાઓએ આ નાના પ્રકરણની શરમ રાખવા જેટલી દરકાર જરૂરની નથી
લેખી અને દેવી તે જુદી જુદી જગ્યાએ આરામથી ગોઠવાઈ ગઈ છે !]

ગ્રેન્ડ્યુએટ નોકરની ઓરડી

રજનીકાન્ત પોતાની નાની ઓરડીમાં એક છાપું વાંચતો બેઠો
હતો. બે ઓરડીઓમાં તેનું આખું ઘર સમાઈ ગયું હતું. એક નાનું
મેજ, એક ખુરશી અને એક આરામખુરશી એ તેનું ફર્નિચર હતું.
જમીન ઉપર એક સળીઓની ચટાઈ પાથરેલી હતી. ત્રણ ચાર
છપીઓ ભીંતે ટીંગાવેલી હતી. ઓરડી સ્વચ્છ હતી.

તે ગ્રેન્ડ્યુએટ હતો. ગ્રેન્ડ્યુએટ થયા પછી વિદ્યાર્થી એક જ લાયકાત
મેળવી શકે છે—નોકરી કરવાની. સારાં ઓળખાણ હોય તો મોટી
નોકરી મળે અને ઓળખાણ ન હોય તો નાની નોકરી મળે. બન્ને
સંજોગોમાં નોકરી તો ખરી જ.

રજનીકાન્તને માસિક સો રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો, એટલે
તેણે ફીક શરૂઆત કરી હતી એમ બધા માનતા. પરંતુ એ ફીક
શરૂઆતમાંથી તે ત્રીસ રૂપિયા ભાડાના આપતો, પચીસ રૂપિયા
પોતાની માને મોકલતો અને બાકીના જે પૈસા રહે તેમાંથી ખાતું
પીવું અને મજા કરવી એ તેનો કાર્યક્રમ હતો.

તેની પડોશમાં પણ તેના જેવા જ નિર્ધનતા સામે જૂઠતા
યોદ્ધાઓ નિવાસ કરતા હતા. ફિલસૂફો અને નીતિવેત્તાઓ માને છે
કે જગતમાં પાપ પુણ્યનાં તત્ત્વો સતત યુદ્ધ કરતાં જ હોય છે. હશે
કદાચ. પરંતુ એથીયે મહા દારુણ યુદ્ધ તો સઘનપણા અને નિર્ધન-
પણાનાં તત્ત્વો વચ્ચે ચાલી રહેલું દેખાય છે. મોટે ભાગે પાપ અને
પુણ્યને ખીસામાં નાખી—જો ગરીબો ખીસું કરાવવા જેટલું વધારાનું
કપડું મેળવી શકતા હોય તો—સહુ કોઈ એ મહાયુદ્ધમાં ઝંપલાવી પડે
છે. કોઈ મોરચે યુદ્ધ તીવ્રપણે ચાલતું હોય તો કોઈ મોરચે યોદ્ધાઓ
જરા થાકે ખાતા હોય, પરંતુ યુદ્ધનું અસ્તિત્વ તો સારા જગત
ઉપર વ્યાપી ગયું છે.

યુદ્ધવીરોને ખબર છે કે માથે મૃત્યુ ઝઝૂમી રહ્યું હોવા છતાં તેઓ દસી શકે છે. જેને દસનાં વધારે આવડે તેને દસવાનું વધારે મળી શકે છે. રજનીનો યુદ્ધપ્રવેશ દાસ્ય સાથેનો હતો.

પાસેની ઓરડીમાંથી એકદમ ચાર પાંચ છોકરાં જૂમ પાડી ઊઠ્યાં. તેઓ પણ યુદ્ધતાલીમ લેતાં હોય એમ લાગ્યું. રજનીએ છાપામાંથી આંખ ખસેડી. તેનું ધ્યાન પડોશની ઓરડી તરફ ગયું.

‘મૂઝાં દુસ્મન છે બધાં ! છતાં રડો છો કે આવી સીધાં હરું ?’

છોકરાંના પણ કંઠગાટની ઉપર થઈને એક તીણા સ્ત્રીઅવાજ આવતો સંભળાયો. બાળકોને સીધાં કરવાનો પ્રયાગ કેવો હોય છે તે રજની ગાણતો હતો.

‘બા, મારો ચચૂકો બાઈએ લઈ લીધા.’ કોઈ છોકરીનો અવાજ આવ્યો. યુદ્ધનું મહત્ત્વ વસ્તુ ઉપર આધાર રાખતું નથી. માલિકીની ખંચાખંચી ઉપર આધાર રાખે છે. જંગતમાંથી માલિકીની ભાવના જ નાબૂદ થાય તો કેવું !’ રજનીએ વિચાર કર્યો.

‘મેં લીધો જ નથી. એ તો મારો છે.’ એક નાના છોકરાનો અવાજ સંભળાયો. બાઈ બહેન ફરી ખાઝ્યાં. ‘બીજાં ત્રણ નાનાં છોકરાં પણ સાથે સાથે જૂમ પાડી ઊઠ્યાં. જૂમાજૂમ અને રડારડ થઈ રહી. એકાએક ઘોંઘાટ ગ્રાંત પડી ગયો. લડતાં બાળકોએ કોઈ સામાન્ય ભય સામે આવતો નિહાળ્યો.

‘દમણાં હું તમને બધાંયને ચચૂકો આપું છું. લે ! લે ! લે !’ પેસો તીણો સ્ત્રીઅવાજ ફરી સંભળાયો, અને ખુલ્લા દેહ ઉપર ધીબક પડતા પણ સાથે સાથે સંભળાયા.

ઝંદરની ઓરડીમાંથી રજનીની પત્ની રમા બહાર આવી ઝડપથી ઓરડી બહાર જવા લાગી.

‘કેમ દોડવા માંડ્યું ?’ રજનીએ પત્નીને પૂછ્યું.

‘પેલાં ગંગાબહેન છોકરાંને મારી નાખશે. હું જરા જઈ આવું.’ રમા બોલી.

‘પણ સાથે તનેય એક ચોડી દેશે તો ?’

પ્રશ્નનો કશો જવાબ આપ્યા વગર રમા બેડેની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. રજનીએ છાપું વાંચવા માંડ્યું એટલામાં બહાર કોઈના ખૂટ ખખડ્યા. તે તરફ દષ્ટિ કરતાં તેણે અવિનાશને બોલ્યો.

‘તું ક્યાંથી અત્યારે ?’ અવિનાશને એસાડીને રજનીએ પૂછ્યું.

‘મારે અચાનક આવવું પડ્યું. હું અત્યારે ગાડી ઉપર બહિ છું. પેલી કોલેજની જગા છે તે ઉપર નીમવા મને મુલાકાત માટે બોલાવ્યો છે. રમાભાભી ક્યાં છે ?’

‘એ પરોપકાર કરવા ગઈ છે. બહુ દૂર નહિ, પાસે જ છે.’

એટલામાં રમા આવી. રમાના હાથમાં એક ઉધાકું છોકરું હતું. અને તેની બંને બાજુએ એક છોકરો અને એક છોકરી હતાં. ત્રણે જણાં ડસકાં ખાતાં હતાં.

‘અવિનાશભાઈ, તમે ક્યાંથી ? અમે તો આજ સાંજે તમારે ત્યાં આવવા ધારીએ છીએ.’ રમાએ કહ્યું.

‘તેની ના કહેવા માટે આવ્યો છું.’ અવિનાશે કહ્યું.

‘અવિનાશને અભણ ગૈરાં ગમતાં નથી.’ રજનીએ કારણ જણાવ્યું.

‘એતું કહેવું સાંભળશો નહિ.’ અવિનાશે કહ્યું.

‘વાહ. મારા દેખતાં જ મારી વિરુદ્ધ બંડ જગાવવાની સલાહ આપે છે ?’

‘સ્ત્રીઓ બંડ જગાવશે નહિ ત્યાં સુધી તમે પુરુષો અમને આગળ આવવા દેશો જ નહિ.’

‘રમા, ચાલ તું આગળ આવ, એટલે તારે બળવો કરવો ન પડે.’

‘મારે તો બળવોયે નથી કરવો ને આગળે નથી આવવું. હું આ છોકરાંને કાંઈ આપીને આવું.’ કહી રમા અંદરની ઓરડીમાં ગઈ. બન્ને ઓરડીઓ નાની અને બેડાબેડ હોવાથી, તેમ જ બન્ને વચ્ચે જવરઅવરનું એક મોટું બારણું હોવાથી, અંદર એસીને બહારનાં માણસો સાથે વાતચીત થઈ શકે એવી હતી.

‘રમાભાભી, આ છોકરાં ક્યાંથી બેગાં કર્યા?’ બહારથી જ અવિનાશે પૂછ્યું.

‘એ હકીકત પાછળ મોટો ઇતિહાસ છે. આખી દુનિયાનાં છોકરાં લાવી આપીએ તોય એને ઓછાં પડશે.’ રજનીએ કહ્યું.

રમા આવીને આરણા આગળ બેલી રહી. તે હસતી હતી. સાદાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી હસતે મુખે બિબેલી રમા આદર્ષક લાગતી હતી.

‘તો મને ઇતિહાસ કહે : હું અડધો કલાક બેઠો છું.’ અવિનાશે કહ્યું.

‘આજ સાંજનું છાપું વાંચજો. તેમાં મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હશે કે :

‘માતાના મારથી બાળકોને બચાવી લાવનાર દયાની દેવી.’

‘એ તું જુએ એટલે સમજજો કે એ રમાનો ઉલ્લેખ છે.’

‘આ શો સ્વભાવ ઘડ્યો છે ! બધુંય હસી કાઢવાનું ! વારુ, પણ અવિનાશભાઈ, અડધા કલાકમાં કેમ જરૂં છે ? જમાડયા વગર નહિ જવા દઉં.’ રમા બોલી.

‘એ તો મોટો પ્રોફેસર થવાનો છે.’ ‘ક્યાં?’ ‘અહીંથી દોઢસો ગાઉ દૂર કોલેજ આવી છે ત્યાં જાય છે.’

‘એમ ? ત્યારે તો બહું સારું. હું કશું કરી આપું?’

‘ના, ના, રમાભાભી ! કરી મહેનત ન કરશો.’

‘કેમ, અભણ સ્ત્રીના હાથનું ખાવાનું નહિ ભાવે?’ રમાએ જરા મસ્કરી કરી. ભણેલી સ્ત્રીઓ માટે અવિનાશ ઘણું માન ધરાવતો હતો, તે રમા બાણતી હતી.

‘તમને કાણે અભણ કહ્યાં?’

‘તું પૂછી જો એ કેટલું ભણી છે તે!’ રજનીએ કહ્યું.

‘છત્રેછ છાપું વાંચતાં તો મેં એક વખત જોયાં હતાં.’

‘એ તો એમાંથી એ બી સી ડી બોળી કાઢતી હશે.’

અંદર એક છોકરું જરા રડવા માંડ્યું. રમાએ જઈને તેને છાનું રાખ્યું. ત્રણે છોકરાંને વહાલ કરીને રમા કાંઈ કાંઈ ખાવાનું આપતી હતી.

જરા વાર રહીને રમાએ કાચની રકાખીઓમાં કાંઈ ખાવાનું લાવીને મૂક્યું. આ રકાખીઓ તે ‘ડિશ’ અને ‘પ્લેટસ’ને નામે ધનિકો અને ધનિક હોવાનો ડોળ કરતા અર્ધધનિકોમાં ઓળખાય છે તે રકાખીઓ નહિ, પરંતુ ચાના ખાલાની નીચે મૂકવાની રકાખીઓ હતી. અવિનાશે બહુ સ્વાદથી ખાધું એટલું જ નહિ, તેણે વધારે માગી લીધું. રસોધ્યાઓના હાથની રસોઈ નિત્ય જમતાં શ્રીમંતોને સ્ત્રીઓના હાથની રસોઈનો ફેર સમન્વય છે.

‘આટલાં દહીં સાકર ખાઈ લો. શુકન છે.’ રમાએ વાડકો લાવી મૂકતાં જણાવ્યું. શુકન હોય કે ન હોય પણ તેમાં સ્વાદ તો હતો જ. શુકનના મિથ્યાત્વ વિષે સહુની સાથે વાદ કરનાર અવિનાશને રમા સાથે વાદ કરવાનું ફીક લાગ્યું નહિ.

‘હવે વખત થવા આવ્યો. હું પાછો આવીને તમને બોલાવીશ. રમાભાભી, માફ કરશો—મારે એકદમ જવું પડે છે તે.’

‘ના રે. એમાં શું? ફરી ક્યાં અવાતું નથી?’ રમાએ કહ્યું.

‘હું રજનીને રોશને લઈ જઈ છું. હરકત તો નથી ને?’

‘વાહ, એમાં મને શું પૂછો છો?’

‘તને લઈ જશે ત્યારે મને પૂછશે, પછી કાંઈ!’

‘ચાલ, ચાલ. પહેરી લે હવે વખત થઈ ગયો છે.’

‘મારે વાર કેટલી? તારી માફક પસંદગીમાં કાંઈ કલાક જવાનો છે!’ કહી રજનીએ એ જ ઓરડીમાં કપડાં પહેરી લીધાં. ડ્રેસિંગ રૂમની સગવડ બે ઓરડીઓવાળાં રહેઠાણમાં બની શકતી નથી. પેલાં છોકરાં પણ ઘેર જવા તૈયાર થયાં. રમા ઝડપથી તેમને મૂકી આવી.

‘બિયારાં ગંગાબહેન શું કરે? રસોઈ કરવી, ઘર સંભાળવું અને ચાર પાંચ છોકરાં ઉછેરવાં.’ પાછી ફરીને રમા બોલી.

રજનીને કંઈ બોલવાનો વિચાર થયો. બાળકો વિષે તેને જરા પણ ભાવ નહોતો. બાળકોની સંખ્યા નિયમિત કરવાની ઘણી જરૂર તેને આવા પાડોશને લીધે જણાઈ હતી. પરંતુ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. અવિનાશે કહ્યું :

‘રજની, તને એવી સારી પત્ની મળ્યા છે કે ગમે તેને તારી અદેખાઈ આવે.’

રમા કંકાવટી લઈ આવી, અને અવિનાશને ચાંદસો કર્યો.

‘પ્રભુ તમારી ઇચ્છા પૂરી કરે.’ રમાએ અંતઃકરણપૂર્વક આશિષ આપી.

‘પણ રમા, આ ગૃહસ્થને બહુ આવવા ન દેતી.’ રજનીએ કહ્યું.

‘કેમ ?’

‘તારાં વખાણ કરે છે અને મારો જીવ ઊડી જાય છે.’

રમાએ ખોટો ગુસ્સો દેખાડ્યો. અવિનાશ રજનીનો હાથ પકડી તેને ઘસડી ગયો. સમય બહુ જ થોડો રહ્યો હતો.

સ્વાધ્યાય

૧. રમાતું પાત્રનિરૂપણ કરો.

૨. રજનીનો વિનોદ તમને કેટલે અંશે સ્વાભાવિક લાગે છે તે જણાવો.

૩. આ પ્રકરણ ઉપરથી રજનીના ધરસંસારની તમારા મન પર શી છાપ પડી તે જણાવો.

૪. આમાંની ચિન્તનકણિકાઓ જુદી તારવો; એની આ પ્રકરણ ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થઈ છે તે જણાવો.

રવિશંકર રાવળ

[માત્ર એક જ પ્રજાના નહિ, માત્ર એક જ યુગના નહિ, પણ સર્વ દેશના અને સર્વ કાળના એક મહાન કળાકારનું આ જીવનચરિત્ર એ મહાન કળાકારનાં ચિત્રોના નમૂના વિના અધૂરું જ લેખાય. રૌરિક આદ્યમ જો કોઈ જગાએથી તમે મેળવી શકો તો એમાંનાં ચિત્રો જોવાનું ચૂકશો નહિ. અન્યત્ર શ્રી. રૌરિકનાં ત્રણ ચિત્રો — કંચનજંઘા, બ્રહ્મપુત્રા અને કાસદ આખ્યાં છે. એ મૂળ ચિત્રો તો ઘણાં મોટાં અને રંગની અનન્ય સમૃદ્ધિથી ભરેલાં છે. અહીં ઉતારેલી છાપમાં તેમાંનું તો કશું જ નથી — એમ છતાં મૂળ કૃતિનાં એ અતિ ઝાંખાં પ્રતિબિમ્બ પણ કેટલાં બધાં કલાયુક્ત છે ! પ્રત્યેક જાણે કોઈ અનોખા વાતાવરણને સર્જતું ન હોય એવું જીવંત લાગે છે. ‘કાસદ’ ચિત્ર હિમાલયની ટિબેટ તરફની બાજુના પહાડી જીવનનું એક દૃશ્ય છે. તીરથી કાસદ કેવી રીતે સંદેશો મોકલે છે તે એમાં ચીતર્યું છે. એ બધાં ચિત્રો ધ્યાનપૂર્વક જોજો.]

કળાકાર મહર્ષિ નિકોલસ રૌરિક

ગ્રા. નિકોલસ રૌરિક આ યુગના એક મહાન અને વિશ્વપ્રસિદ્ધ કલાકાર છે. મહાન ચિંતક, પ્રવાસી અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ તરીકે પણ તેમનું સ્થાન બહુ ઊંચું છે. ઈ. સ. ૧૮૭૪ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭મીએ લેનિનગ્રાડમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા આગેવાન ધારાશાસ્ત્રી હતા, એટલે કુમાર રૌરિકને વિદ્યાલય અને મહાવિદ્યાલયની સંપૂર્ણ કેળવણી મળી હતી તેમ જ ધારાશાસ્ત્રીની પરીક્ષા ઉત્તમ રીતે પસાર કરી શક્યા હતા. પરંતુ સાથે સાથે રજાના દિવસોમાં ‘ઈશ્વારા’ નામની બાપીઝી જગીરમાં ગામડાની રખડપટ્ટીઓ કરી કુદરતી સૌંદર્યનું તત્ત્વ પિછાની લીધું હતું અને નવસર્જનનાં રજકણો બેગાં કરી લીધાં હતાં. નાનપણમાં તેમણે વીરકથાઓ, વીરકથાઓ, સાહિત્ય, જૂતકથાઓ, શિકાર, કુદરત વગેરે વિષયો પર ખૂબ લખ્યું હતું. એ સાથે નજીકનાં ખંડેરામાંથી પ્રાચીન કાળના કેટલાક અવશેષો શોધી કાઢ્યા હતા. વિદ્યાલયના

અભ્યાસની સાથે તેમણે કેટલાક અગ્રગણ્ય કલાકારોનો સમાગમ સાધી તે વિષયમાં અસાધારણ પ્રગતિ દાખવી હતી. અને ધારાશાસ્ત્રીની પરીક્ષા આપી તે સાથે જ કલાનાં ઉચ્ચ ધોરણ પસાર કરી તેમણે પોતાની પ્રતિભાની પ્રતીતિ આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૬માં 'સંદેશ-વાહક' નામનું તેમનું ચિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું અને તે ચિત્ર ટ્રેશ્યાકોફના ચિત્રાલય માટે રાખી લેવામાં આવ્યું. યુવાન ચિત્રકાર માટે રશિયામાં આવી વધુ કોઈ સન્માન નહોતું. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં તેમણે યુરોપનાં મહાન કલાધામોની યાત્રા કરી પોતાના કલાસર્જન માટે વિશેષ શ્રદ્ધા અને શક્તિ એકાગ્ર કરી. રશિયામાં તેમને શાહી કળાશાળાના નિયામકની જગ્યા મળી તે સાથે આખા દેશની કળાસમિતિના મંત્રી બન્યા. એ પ્રસંગે જાર નિકોલસ પીળનની સાથે તેમને કળા વિષે લાંબા વાર્તાલાપો કરવાના અનેક પ્રસંગો મળતા. તેમણે સ્થપતિ તરીકે, લેખક તરીકે, કળવણીકાર તરીકે અને મહાન સર્જક તરીકે દેશમાં પ્રમુખ પદ મેળવ્યું હતું. લગભગ ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે ચિત્રદીક્ષા લઈ રહ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મેક્સીમ ગોર્કીએ વિશ્વકલા પરિપદ જોલાવી. તેના પ્રમુખ તરીકે તેમની પસંદગી થઈ હતી.

રશિયામાં રાજ્યકાન્તિ થયા બાદ ૧૯૨૦માં તેમને અમેરિકાએ આમંત્રણ મોકલ્યું. તેમની નવી કળાકૃતિઓનાં પ્રદર્શનો ભર્યાં અને તેમને અમેરિકન નાગરિકત્વ અર્પણ કર્યું. ન્યૂ યૉર્કમાં તેમના નામ પર રોરિક મ્યુઝિયમ નામનું પંદર મજલાનું મહાલય બંધાયું છે તેને આંગે તેમની ભાવના પ્રમાણે કળાની અનેક શાખાઓનો અભ્યાસ, શિક્ષણ અને પ્રચારનું કાર્ય લાંબું થઈ રહ્યું છે.

કળા દ્વારા પોતે કયા આદર્શો ઝંખી રહ્યા છે તે તે આપ્યાનો દ્વારા સ્વમુખે સમજાવતા. તેમનાં ચિત્રો જોઈ હજારો માનવીઓ તેમના પ્રશંસક અને ભક્ત બન્યા છે. એમનાં ચિત્રો માત્ર ખુદ્દિ કે હસ્તકૃતશૈલ્ય દાખવી અટકતાં નથી. તે ચિત્રોનાં દર્શનથી ભવ્યતા, પ્રકાશ અને રંગ કાવ્ય દ્વારા કોઈ દૈવી છાયા જ્વેનારના મન અને

હૃદય પર છાપ પાડી શકે છે. અમેરિકામાં તેમનાં ચિત્રપ્રદર્શનો આગળ અશ્રુતપૂર્વ માનવમેદની જાગી પડતી. દ્રવ્યપૂર્ણ અમેરિકા તેની આગળ ભાવલીનું બની ગયું. એક વિદ્વાને કહ્યું કે, ‘આ પુરુષ જગતની જૂની યજુર્વેદીઓ પ્રજ્વાળણે અને સૌંદર્ય જ સંસારનું હિદ્ધારક બનશે.’

રોરિક મ્યુઝિયમ તરફથી અને રોરિક અમેરિકન સેન્ટ્રલ એશિયાટિક શોધકમંડળ અને ખીછ કેટલીક સંસ્થાઓના સહકારથી ૧૯૨૨માં પ્રો. રોરિકે હિમાલયને કેન્દ્ર રાખી એશિયાનો માનવસંઘ યોજ્યો. તે સંઘમાં તેમના મોટા પુત્ર ડો. જ્યોર્જ રોરિક સંઘનેતા બન્યા હતા. તે ઇતિહાસના અઠંગ જ્ઞાતા છે. તિબેટની ઘણી ઉપ-ભાષાઓ બોલી જાણે છે અને તેમણે તિબેટની ભાષાનો એક કાપ રચ્યો છે.

૧૯૨૬માં રોરિકે હિંદ, શ્રીલંકા તિબેટ અને કારાકોરમ પર્વતો ઓળંગી મોંગોલિયા અને અસલ તિબેટ વગેરે એશિયાનાં હૃદયસ્થાન સર કરી લીધાં. તેની કળપ્રાપ્તિરૂપે અપૂર્વ કલાદર્શનો અને સંસ્કાર સામગ્રી એકઠી કરી લાવ્યા છે. એમણે એ અઢી વર્ષના પ્રવાસમાં અનેક વિદ્ધો અને વિદ્વત જોખમો ખેડ્યાં હતાં અને પાર કર્યાં હતાં. એમના આખા કાફલાને ચિનાઈ તુર્કસ્તાનના એક જાલિમ સૂબાએ પાંચ માસ સુધી કેદ રાખ્યા હતા. હથિયાર સુધ્ધાં ખેંચી લીધાં હતાં.

પંદર કે વીસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ અસલ હાંડી અને શારીરિક યાતના સહન કરતાં તેમના કાફલાનો એક આદમી અને નેવું જેટલાં ભારવાહી જનવર મરી ગયાં. એમ છતાં હિમાલયના એ દસ હજાર માઈલના પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે ૩૫૦ જેટલાં ચિત્રો તૈયાર કર્યાં અને એશિયાની સંસ્કૃતિ, યમત્કૃતિ અને દંતકથાઓ પ્રકટ કરતી અપૂર્વ ચિત્રમાળા જગતને આપી. એમ કહેવાય છે કે એમણે આ પ્રવાસ ખેડ્યો ન હોત તો ખીજાં હજાર વર્ષ સુધી હિમાલય વિષે આટલું મર્મરૂપર્ષી જ્ઞાન અને દર્શન, કરાવનાર ખીજા

પુરુષની જગતને રાહ જોવી પડત. એમના પ્રવાસથી હિમાલય અને ઉત્તર એશિયાની ખીણ અનેક માહિતીઓ આજના જગતને મળી છે. કેટલાંક સ્થળો અને પ્રજાઓની ચોક્કસ દૃષ્ટિ તેઓ મેળવી શક્યા છે. તેમણે મેળવેલી ૪૦૦૦ જેટલી વનસ્પતિઓ અને ઔષધિઓનાં નામો, ચિત્રો અને ગુણો ઉપર અન્વેષણ અને પૃથક્કરણ સાથે રોરિક મ્યુઝિયમે ગ્રંથો બહાર પાડવા માંડ્યા છે.

હિમાલયના પરિચય અને અભ્યાસથી પ્રો. રોરિકને એ પ્રદેશો ઉપર એટલી પ્રીતિ ઊપજી કે, તેમણે પ્રવાસ પૂરો થતાં પંજાબની પૂર્વે સીમલાની દક્ષિણે એકસો માર્મિલ ઉપર કુલ્લુ પ્રાન્તમાં વ્યાસ નદીને કાંઠે પહાડ ઉપર આવેલા નગર ગામમાં પોતાનું ઉરુસ્વાતિક નામનું મથક બનાવી ત્યાં જ વાસ કર્યો છે. એમનાં પત્ની શ્રીમતી હેલેના રોરિક પણ પ્રતાપી બાઈ છે. હિમાલયના આખા પ્રવાસમાં તે તેમની સોજતમાં જ હતાં અને એશિયા અને હિંદની સંસ્કૃતિ તરફ બહુ જ મમતાથી જુએ છે. તેમના બીજા નાના પુત્ર સ્વેટોસ્લાવ રોરિક પણ બહુ જ નામીયા ઉત્તમ પંક્તિના ચિત્રકાર છે અને તેમણે પોતાના પિતાના આદર્શો પાર પાડવામાં જીવનનું ધ્યેય અને સફળતા માન્યાં છે. આ પરિવાર સત્તર વર્ષથી હિમાલયમાં હિંદને વતન બનાવી રહ્યો છે અને તેમના પરિચયમાં આવનાર અનેક હિંદવાસીઓ પોતાને ધન્ય માને છે.

પ્રો. રોરિકનાં ચિત્રો કળાની અનુપમ લીલા છે એટલું જ કહેવાથી તેના ગુણોની મર્યાદા બાંધી શકાય એમ નથી. તેમનાં મોટાં રંગ-સુરખી-ભર્યાં ચિત્રો પહેલી જ વાર જોનારને પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદક આનંદ આપ્યા વિના રહેતાં નથી. આવો અનુભવ સર્વોચ્ચ શક્તિમત્તા અને સર્જક પ્રાણના સંસ્પર્શની પરીક્ષા છે.

એ ચિત્રોની ખૂબી તો એ છે કે તેમાં તેજ અને પ્રભાવ આગળ ખીજું બધું ઝાંખું થઈ જાય છે અને સ્થળ તેમ જ કાળથી આપણને તે જુદા પાડી અનિર્વચનીય વાતાવરણમાં ખેંચી જાય છે. છાપેલાં નાનાં ચિત્રો અસલ ચિત્રોની દુર્બરમા ભાગની છોપ

રજૂ કરી શકતાં નથી એટલે વર્ણનથી તેનો ખરો ખ્યાલ મળી શકે નહિ. કળા કે રંગોની તેમાં કરામત માત્ર નથી પણ જીવન અને તેજનાં તત્ત્વોવાળાં વિસ્તર દર્શનો છે. દિવ્ય અને ભવ્ય વેદ્યોષ સમી કળા દ્વારા તેમણે જગતને ઉન્નત સૌંદર્યના થાળ પીરસ્યા છે. એકલે હાથે કરેલાં એવાં હજારો ચિત્રો દ્વારા જગતનાં કેટલાંય સ્થળોમાં તે શાંતિ અને સ્નેહનો ધ્વજ ફરકાવી રહ્યા છે. એમનાં ચિંતનો અને ઉદ્દગારોમાં ઋષિવાણી છે. આજના યુગના તે એક અદ્વિતીય પુરુષ છે. ભાવી જગતના દષ્ટા અને વિધાયક છે.

સ્થાપત્યવિશારદ, પુરાણજ્ઞાતા, શિક્ષણવિધાયક, કવિ, ચિત્રકાર અને પયગંબર સર્વ કોઈ આ સૌંદર્યવિધાતા રોરિકમાં દસ્યમાન થાય છે. તેમને સર્વ કળાઓ એકરૂપે દર્શન દે છે. કોઈ મહાન કવિની તન્મયતા અને આર્પ દષ્ટિ તેમનાં ચિત્રો અને મહાલયપટો (ફેરકો)માં તેમના નિત્યજીવનના સહજ પ્રસાદ જેવાં વ્યાપક છે. આવાં તો તેમનાં વચનો છે : ‘કળા સર્વદેશી, સર્વવ્યાપી બનવી જોઈએ. ન કોઈ રાજસત્તા કે પ્રબળતા, સંપ્રદાય કે પરિસ્થિતિ તેમાં અંતરાય બને. કળા પરમ પ્રકાશ આપનારી છે. પ્રત્યેક શાળામાં સર્જનપંથનાં દ્વાર ખોલો.’

બધાં દિવ્યદારો સૌંદર્યનાં કિરણોથી ઊઘડશે. જેમનાં જીવન સૌંદર્યમય છે તે જ એ કિરણો પામશે.

પ્રેમ-સૌંદર્ય અને કર્તવ્ય-દરેક મનુષ્યનો ધ્યાનમંત્ર બનો. કવિઓ, પયગંબરો ને ઋષિઓ યુગોથી એમ કહેતા આવ્યા છે.

સ્વાધ્યાય

૧. મહર્ષિ રોરિકના જીવનનો પરિચય આપો.
૨. કંચનજંઘા, બ્રહ્મપુત્રા અને કાસદ જોતાં તમારા મન પર શી છાપ પડી તે નોંધો.
૩. ત્રણ મોટા હિન્દી કલાકારોનો જીવનપરિચય આપી, તે દરેકની અકેક કલાકૃતિનો ઉલ્લેખ કરી તેના ઉપર દ્વંદ્વ નોંધ લખો.

બચુભાઈ રાવત

[આમાં ચાર કલાકૃતિઓનો પરિચય કરાવ્યો છે : એક મૂર્તિ, એક છાયાચિત્ર, એક ત્રિરંગી ચિત્ર — જે અહીં ત્રિરંગી તરીકે નથી આપી શકાયું, અને એક ફોટો. સાહિત્યપદ્ધતિના પહેલા અને બીજા ભાગમાં પણ આ રીતે કલાનાં જુદાં જુદાં અંગોનો પરિચય તમે સાધ્યો છે. હવે સ્વતંત્ર રીતે તમે આવી કૃતિઓને જ્યાં જ્યાં જુઓ ત્યાંથી મેળવી સમજવા પ્રયત્ન કરજો.]

૧. નટરાજ

આપણા દેશની પ્રાચીન ચિત્રકળા, શિલ્પ અને સ્થાપત્યની માફક ધાતુની મૂર્તિઓ ઢાળવાની કળા પણ આપણે ત્યાં અત્યંત ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી હતી, અને તેના જે સુંદર નમૂના મળી આવે છે તેમાં દક્ષિણ હિંદની નટરાજની આ કાંસાની મૂર્તિ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એ દષ્ટિએ : મૂર્તિકલાનો તો એ ઉત્તમ નમૂનો છે જ; તે સાથે તેનો વિષય અને સંદેશ પણ એટલો જ હૃદયસ્પર્શી છે — જીવનસ્પર્શી છે.

નટરાજ એટલે શિવની આ ચાર ફૂટ ઊંચી અને કાંસા જેવી મિશ્ર પદ્ધતિના ધાતુની બનાવેલી સુંદર મૂર્તિ મદ્રાસ મ્યુઝિયમના કલાસંગ્રહમાં છે. પણ આ મૂર્તિમાં ઉતારેલા શિવના તાંડવ નૃત્યનો પ્રસંગ અને એનો જીવનસંદેશ એટલો લોકવ્યાપી હતો કે દક્ષિણ હિંદમાં એવી અનેક મૂર્તિઓ પ્રાચીન કાળમાં બનેલી મળી આવી છે.

એ તાંડવ નૃત્ય વિષે કથા એવી છે કે, ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો ન્યારે ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ ભૂલી જઈને યજ્ઞયાગના આડંબરોમાં અને ખંડનમંડનના વિદ્યાવિલાસમાં જ રૂબી ગયા ત્યારે રુદ્ર - શિવથી ધર્મનો એ ઉપહાસ સહન ન થયો. એટલે એક વાર એક સ્થળે દસ હજાર ઋષિઓ એકઠા મળી યજ્ઞયાગ અને વાદવિવાદ કરતા હતા ત્યાં અધોરી બાવાનો વેશ ધારણ કરી શિવ ગયા અને એમનો યજ્ઞ અભણાવ્યો. ઋષિઓએ આથી ક્રોધે ભરાઈ શિવનો નાશ કરવા મંત્ર-બળ વડે એક વિકરાળ વાઘ ઉત્પન્ન કર્યો. પણ શિવે તો મંદ મંદ

હસતાં પોતાની ટચલી આંગળીના નખ વડે તેનું ચામડું ઉતરડી નાખ્યું અને તેને ઉતરીયની પેઠે ઓઢી લીધું. આ નિષ્ફળતાથી ચિડાઈને ઋષિઓએ એક ભયંકર સર્પ ઉત્પન્ન કર્યો; પણ તેને તો શિવે બહુ જ આસાનીથી પકડીને શણગારની માફક ગળામાં પહેરી લીધો. હવે ખૂબ રોષે ભરાઈ ઋષિઓએ ત્રિપુર નામનો એક દીંગણા, કદરૂપોને ભીષણ રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યો. શિવે તેને પગ તળે ચાંપી તેના બરડાની કરોડ ભાંગી નાખી અને તેનો નાશ કર્યો. અને પછી, પુણ્યપ્રકોપથી પ્રભવળી ઊઠી, એ અસુરના મૃત દેહ ઉપર પોતાનું અલૌકિક તાંડવ નૃત્ય આરંભ્યું. એક હાથમાંના ડમરુમાંથી ભીષણ નાદ ગાજી રહ્યો, બીજા હાથમાંથી અગ્નિનાળાઓ લપકવા લાગી, અને પ્રચંડ વેગ તથા અહ્ભુત તાલથી શરીર તાંડવ નૃત્યે ચગ્યું. એ નૃત્યના તાલે સમસ્ત કુદરતના, સૂર્યમંડળોના અને તારાઓના તાલ સાથે મેળ લીધો; અઘાંડ આખું જાણે એક નૃત્યે ડોલી રહ્યું. ઋષિઓ અને દેવો દિગ્મૂઢ બની આ નૃત્ય જોઈ રહ્યા.

આ કથાનું રહસ્ય એ છે કે, સૃષ્ટિમાં જ્યારે અનિષ્ટ પેસે છે ત્યારે સૃષ્ટિની રંગભૂમિનો નિયંત્રક નટરાજ એ અનિષ્ટના નાશ માટે પ્રલયનું તાંડવ ખેલે છે. માણસની વાસનાઓથી વાધનું ચામડું ઉતરડી તે પિછોડી તરીકે ઓઢી લે છે; મત્સર-અસૂયા રૂપી સર્પને નરમ કરી નાંખી કંઠમાં માળા તરીકે ધારણ કરે છે; આસુરી વૃત્તિ રૂપી ત્રિપુરને પગ તળે સદા ક્યારી રાખે છે; અને પછી પ્રભુનું લીલામય નૃત્ય અખંડ ચાલે છે. એ નૃત્યનું સ્વરૂપ રુદ્ર છે, છતાં તેનો હેતુ શિવ-મંગલમય છે.

આ રહસ્ય સાથે હવે એ મૂર્તિ તરફ જુઓ. એ સંહારક નૃત્ય કરનાર શિવનું સાચું કલ્યાણસ્વરૂપ મૂર્તિકારે કેટલા કૌશલથી અહીં ઉતાર્યું છે! એમાં વેગ છે તે સાથે જ સ્વસ્થ છટા પણ છે; અંગાંગમાં ઉદ્વેગ છે; છતાં ચહેરા પર પ્રસન્ન શાંતિ છે.

ઘડતરની દૃષ્ટિએ તો એ નયન મનોહર છે જ. નૃત્યની છટામાં પ્રસરેલા હાથ-પગની રચના કેવી સમતોલ છે. અંગની ભંગી કેવી

લાવણ્યભરી છે! સંયોજન એવું ખૂબીભર્યું છે કે મૂર્તિ સ્થિર હોવા છતાં લાગે છે કે જાણે એ નૃત્ય ચાલ્યા જ કરે છે.

અને ચેતનના વારસદારોને આ મૂર્તિનો એક બીજો પ્રકટ બોધ એ પણ છે કે, પ્રવૃત્તિના વેગમાં ધ્રુમતા રહેા છતાં અંતરની સ્વસ્થતા અને શાંતિ અખંડ રાખો.

૨. પાંડુ અને માદ્રી

‘પાંડુ અને માદ્રી’નું આ સાથે આપેલું ‘છાયાચિત્ર’ એ ચિત્રકળાનો એક અનોખો જ પ્રકાર છે. આપણી છાયા કે પડ-છાયામાં જેમ આપણાં મોં, આંખ, નાકઢાનની રેખાઓ, કપડાંની કરચલીઓ કે એવી કાંઈ વિગતો નથી દેખાતી, પણ માત્ર સળંગ કાળું ધાણું જ દેખાય છે; તેમ આ ચિત્રપ્રકારમાં પાત્રો અને પદાર્થોની એવી વિગતો ન આવેખતાં તેની આકૃતિઓના ગાળાને સળંગ રંગથી ભરી દેવામાં આવે છે. કાંઈ કહેશે, ‘ઓહો! એમ સાદાં ધાયાં ભરી દેવાં એ તો બહુ સહેલું.’ પણ આમ ઉપલક્ષ નજરે લાગે છે એટલી સહેલી એ ચિત્રણા નથી. એવાં ચિત્રોનું આયોજન બહુ જ વિચારપૂર્વક કરવું પડે છે. પાત્રો માત્ર કાળાં નિર્જીવ ધાયાં ન બની રહે પણ ચિત્રમાં જે વાત કહેવાની હોય તે અસરકારક રીતે અને શ્રવંતપણે કહી બતાવે એવી રીતે તેમની બેસણી, અભિનય તથા ક્રિયા ગોઠવવાની હોય છે. અને એમાં કુશળતા જોઈએ. કેમકે બીજાં ચિત્રોમાં ચહેરા અને અંગઉપાંગ ઉપર ભાવ બતાવવાની જે સરળતા છે તે આમાં નથી હોતી. વળી એની રચના કરતાં આખા ચિત્રમાં કાળાં ધાયાંનાં બેડાળ ચોસલાં ન વધી પડે, પરંતુ સર્દેદ અને કાળી જગ્યાઓની વહેંચણી બહુ જ પ્રમાણપૂર્વક તથા આંખ અને મનને રંજન પમાડે એવી રીતે થાય તેની પણ કાળજી રાખવી પડે. આમ, આ છાયાચિત્રોનો કસબ બહુ અઘરો હોય છે.

આવા એ મુશ્કેલ ચિત્રપ્રકારને કેવળ આપણા ગુજરાતમાં જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં સૌ પહેલો અને અત્યંત સફળતાપૂર્વક ઉતારનાર કલાકાર કનુ દેસાઈની આ એક ઉત્તમ કૃતિ છે. એમાં એક નહિ

પણ એ છાયાચિત્રોનું સંયોજન છે. એક મુખ્ય ચિત્રનું અને બીજું તેને અનુમોદન આપતા પાછલા વાતાવરણના રંગનું. હવે એ સમજવા આપણે કથાપ્રસંગ જોઈએ.

હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુને મૃગયામાં એક મૃગખેલડીને મારતાં શાપ લાગેલો કે સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરતાં જ તે મરણ પામશે. આથી રાજપાટ પોતાના બાઈ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપી, શેષ જીવન તપસ્યામાં ગાળવાનો સંકલ્પ કરી તે હિમાલયમાં ચાલી નીકળ્યો. તેની સ્ત્રીઓ કુંતી તથા માદ્રી પણ તાપસ જીવનનો નિશ્ચય કરી તેની સેવામાં સાથે રહી. એક વખત શતશૃંગ પર્વતના સુંદર વનમાં સુદ્યુમ્ન સરોવરને તીરે વસંતઋતુ પૂરબહારમાં ખીલી હતી, તેના માદક વાતાવરણથી મત્ત થઈ પાંડુએ માદ્રીની વિનવણીઓને ન ગણકારતાં તેનો સ્પર્શ કર્યો અને તે મૃત્યુ પામ્યો.

તપસ્યાના સંકલ્પ ઉપર વસંતઋતુએ મેળવેલા વિજયના આ પ્રસંગ વિષે કવિ ‘કાન્તે’ ‘વસંતવિજય’ નામનું અદ્વિતીય ખંડ-કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં આલેખેલા વસંતના વાતાવરણને ચિત્રકારે અહીં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે :

ધીમે ધીમે છટાથી ફસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વહિઓથી પરિભલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
ખેસીને કોણ જાણે કયહીં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાખે હસાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાખ જાય.

કલાકારને વાતાવરણ વસંતની શોભાથી ખીલી ઊઠતું ખતાવ્યું છે અને તેની વચ્ચે ઋષિ રાજા તથા તપસ્વિની રાણીની કાંતિ પણ ખતાવવી છે; અંધીન વિનવણીઓમાં પણ રહેલી રાણીની મોહકતા ખતાવવી છે, અને તેની સામે સંશયગ્રસ્ત તથા અસ્વસ્થ રાજા ખતાવવો છે. અને આ બધું માત્ર છાયાશૈલીનાં બંધનમાં રહીને. એ કંપરું કામ ચિત્રકારે સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. આમ આ પ્રસંગ ઉપર ગુજરાતને શ્રેષ્ઠ કાવ્ય અને શ્રેષ્ઠ ચિત્ર મળ્યાં છે.

અને ચિત્રનો મુખ્ય ભાવ પ્રણયભર્યા યુગલનો છે તેને વધુ વાચ્યા આપવા ચિત્રકારે ઉપર વેલમાં પક્ષીની અને નીચે પાણીમાં પોચાણીની બેલડીઓ આલેખી છે તે જોઈ?

જેમ બારીબારણાંનાં કમાડમાં પાટિયાં સળંગ હોવા કરતાં તે વચ્ચેની પટ્ટીઓ કે પેનલથી વધારે શોભે છે, તેમ આ ચિત્રના વિસ્તારને ઉપર નીચે બે ત્રીણા કાપ વડે ભાંગી નાંખીને કલાકારે તેને વધુ નયનરંજક બનાવ્યું છે. અને આમ જુદી પડતી ઉપર નીચેની બે પટ્ટીઓ સળંગ ચિત્રનો જ ભાગ હોવા છતાં, તમે ચિત્રને દાખીને એ દરેકને એકલી નીરખશો તો તે દરેક પણ એક એક નાનું સ્વતંત્ર ડિઝાઈન જણાશે. વળી એ બે પટ્ટીઓ નાની મોટી રાખી છે તે પણ વિચારપૂર્વક. અને સરખી હોત તો ચિત્રની ભાંગી આટલી નયનમનોહર ન લાગત.

ચિત્રનું સંયોજન, કાળાં અને ધોળાં ધાખાંઓની વહેંચણી નથા ગૂંથણી, અને ઉપર કહી તે તેની સુંદર ભાંગી, આ બધાંમાં કલાકારે પ્રમાણની જે કુશળતા દાખવી છે તેને કારણે આ ચિત્ર લાંબો વખત આંખ સામે રહેવા છતાં કંટાળો નહિ આપે. અને એ તેનો શ્રેષ્ઠ ગુણ છે.

૩. અંધ બાલા

છવતા છવત માનવી ઉપર જે કોઈ સૌથી દુરુણ આપત્તિ આવી પડેલી ગણાય તો તે અંધત્વ. એ અપંગતા માનવીના ચહેરા ઉપર જે દર્દભરી રેખાઓ આંકી જાય છે તેને અત્યંત અસરકારક રીતે રજૂ કરવું આ ચિત્ર ઇંગ્લંડના એક સમર્થ ચિત્રકારની કૃતિ છે, અને ઓગણીસમી સદીના અંતભાગમાં આલેખાયેલાં ઇંગ્લંડનાં ચિત્રોમાં સૌથી હૃદયપ્રાવક હોવાની એની ગણના થાય છે.

એનો આલેખક જોન એવરેટ મિલે ઓગણીસમી સદીના ઇંગ્લંડનો નામી કલાકાર હતો; અને ઉદ્યોગ, કલા તથા સંપત્તિની મંજરી મહોરતા એ યુગમાં કલાના ક્ષેત્રમાં નવવિચારની ક્રાન્તિ આણનારી ‘પ્રી-રાફેલાઈટ બંધરહૂડ’ નામની પ્રવૃત્તિનો એક જન્મદાતા

અને અગ્રણી હતો. પોતાની મળલખ કૃતિઓથી ઇંગ્લંડની ક્ષામાં એણે પૂરેલો કાળો જોડેલો વિપુલ છે તેટલો જ તેજસ્વી છે, અને એનાં ચિત્રો ધરાવતાં એ જગતનો કોઈ પણ કલાસંગ્રહ બહુમાન સમજે છે. ઇંગ્લંડની સર્વોચ્ચ અને જગનામી કલાસંસ્થા રોયલ એકેડેમીના પ્રમુખ ચૂંટાવાનું શ્રેષ્ઠ ગૌરવ તે પામેલો.

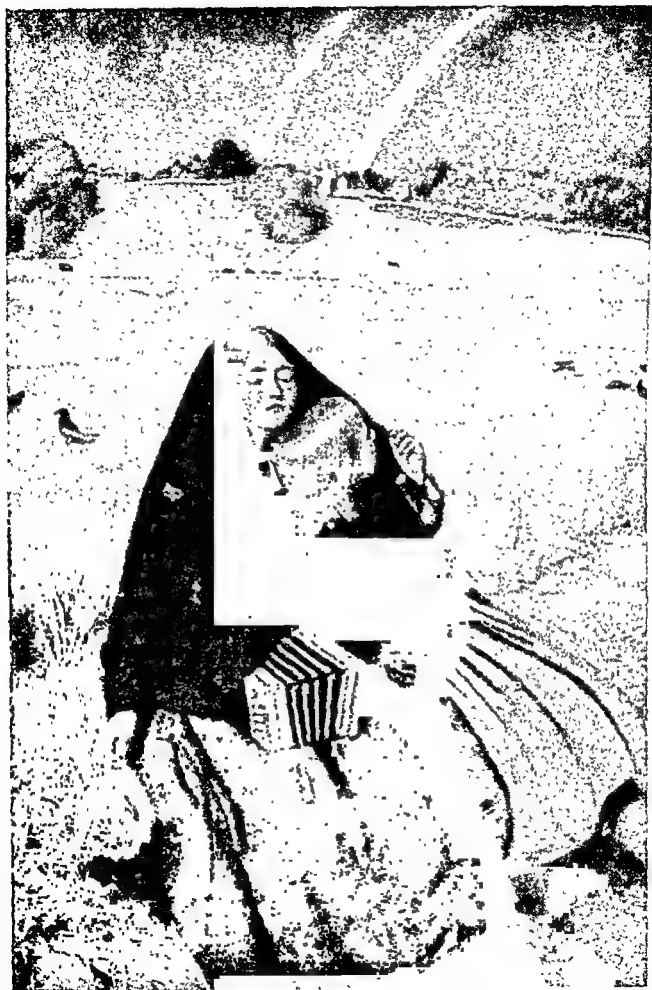
જોરદાર રેખાસામર્થ્ય અને અનૂપ રંગભલક ધરાવતું, હૃદયની લાગણીઓને હલાવી મૂકતું, આ ચિત્ર બીજાઓને મુકાબલે સંયોજનામાં જરા વિચિત્ર લાગે છે. પણ એમાં જ એનું બળ છે. આગલા ભાગમાં ખેડેલી બે બાળાઓ ચિત્રનો લગભગ અરધો ગાળો રોકી લેતી હોવા છતાં, બાકી રહેલી ઓછી જગ્યામાં ચિત્રકારે આકાશ અને ભૂમિભાગનો કેટલો વિશાળ વિસ્તાર દર્શાવ્યો છે ! અને એ યોજનાપુરઃસર છે. બાલાના અંધત્વની દર્દભરી અસર પ્રેક્ષકના હૃદય પર તીવ્રપણે આંકવા એને બહોળા કુદરત વચ્ચે આકાશમાં મેઘધનુષ આલેખવું છે. એ બે સામસામાં તત્ત્વો જ ચિત્રને સામર્થ્ય આપે છે.

એ મેઘધનુષના મથાળાના છેડાથી શરૂ થઈ, 'મેદાનમાંના ઝાડમાંથી પસાર થઈ, બાળાના ચહેરાને, ઓઢણી પરના પતંગિયાને અને બાળામાંના હાથવાળને આવરી લઈને પગ આગળ સમાપ્ત થતી એક કલ્પનારેખા તમારા મનોચક્ષુ આગળ ખડી કરે. મેઘધનુષની માફક જ આખા ચિત્રમાં અર્ધઅંધાકારે પથરાઈ રહેતી એ રેખા આ ચિત્રની રહસ્યરેખા છે. એ રેખાના માર્ગમાં આવતી એકેએક વસ્તુ ચિત્રના ભાવને ચોટદાર બનાવે છે. અને તે પર ધનુષાકારે ફરતી તમારી નજર તેના દરુણ વસ્તુથી તમારા હૃદયને ભરી દે છે.

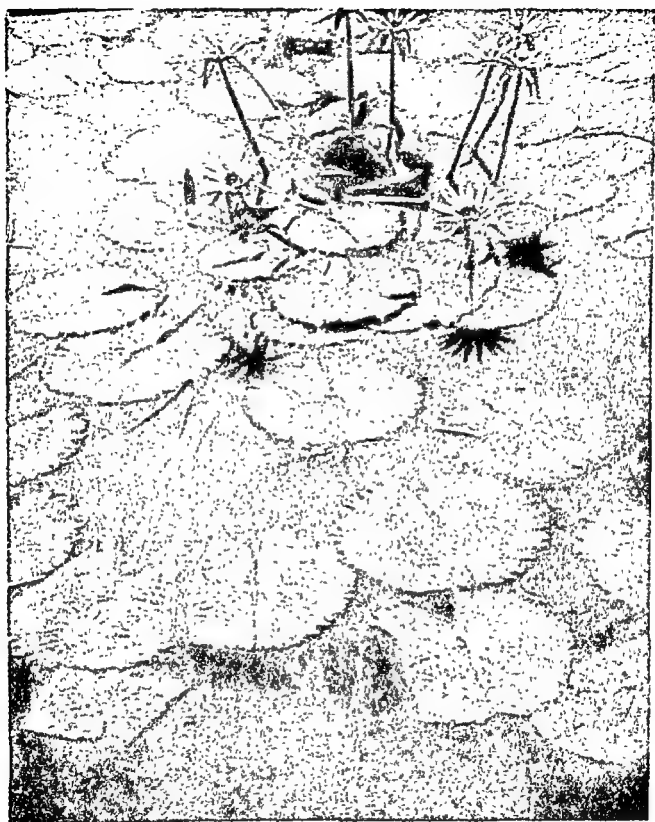
ઓહો ! સૃષ્ટિમાં આટલી બધી સુંદરતા છે ! હરિયાળાં ઘાસ ને લીલાં વૃક્ષઝુંડ, મનોરમ પંખીઓ ને ભલકરંગી પતંગિયાં, ભૂરું આકાશ ને તેમાં ખેંચાયેલું રંગની કવિતા સમું ઇન્દ્રધનુ; — પણ એ કશાનો આનંદ એ બાળાને કાળે નથી, અરે, એના અંગ પરના આ કિરમજી ચણિયા, કથ્થાઈ ઓઢણી ને સોનેરી વાળનો પણ નહિ !

१२२१४

અંધબાળા

ଜଗନ୍ନାଥ

અક્ષરપુત્રા

| ઉપર : કાંચન બધા |
ચિત્રનાર : નિશાલાસ શારિક

ક્રાન્તિ

ઈશ્વરની આ અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ આનંદ લેવાનો તે આ વાગ્નના સૂરમાંથી, પંખીના ગાનમાંથી કે આ ઘાસ ને આ ફૂલના સ્પર્શમાંથી ! એક પછી એક આ બધી વસ્તુઓ આ દર્દીકથાને નમારા અંતરમાં ઉતારે છે.

પણ ના; આ કરુણતામાં ખરું દર્શન તો એ બાળાના ચહેરા પર રહેલી ધારણશક્તિમાં છે, પોતાના અધત્વનું એને બાન છે, પણ એના દુઃખથી જીવનને ખારું શા માટે કરવું ? ઈશ્વરે આપેલાં બીજાં અંગ દ્વારા એની સૃષ્ટિના કાવ્યનું પાન કરવાની સ્વરથતા, સંતોષ ને સમાધાનવૃત્તિ એણે કેળવી લીધી છે. અને નાની બહેન મેઘધનુષની મુંઝરતાનું જે દિલચસ્પ વર્ણન કરે છે તેને શ્રવણ વડે અને તેથીયે વધુ એના હાથમાં આંકડા ભીડેલા પોતાના હાથના સ્પર્શ દ્વારા તે પીએ છે.

હલાકારનો સંદેશ અહીં સફળ અન્યો છે. એ મુખભાવમાં અને એ જડડી ભીડેલા હાથના આંકડામાં એના જીવનની ધારણશક્તિ છે.

૪. જલપરી

રાત વીતી નર્મને પ્રભાતની આંખ ઊઘડી છે, અને એ ઉઘાડના પ્રતીક સમી કમલિની સૂર્યના કિરણસ્પર્શે ખીલી ઊઠી છે. અરે, જલપરીનું એ સપ્તમંડળ પ્રભાતના ઉલ્લાસમાં ત્યાં ગોળાકારે મળી રાસ રમે છે કે શું ? સમગ્ર ચિત્રવિસ્તાર પર ગોળ ગોળ કમળપત્ર પથરાયાં છે અને એ બધાં પર મોતીના દાણા જેવાં ગોળ ગોળ જલમિન્દુ વેરાયાં છે. ગોળાકારનું આ કાવ્ય ઝડપીને હલાકારે તેને લંબચોરસ કોટોમાં કેમ ખૂંચું હશે ? ચિત્રની વિસ્તાર-રેખાઓ પણ બધી. વર્તુલમાં ત્રિજ્યાઓ ફટે તેમ, ચક્રલક્ષી જ ફૂટે છે, — સૂર્યમાંથી કિરણો ફટતાં હોય તેમ. પણ એનું કેન્દ્રસ્થાન ચિત્રના વચગાળે ન ગાખતાં મથાળે છેક ચોથા બાગે રાખવામાં હલાકારે સંયોજનનું કૌશલ દાખવ્યું છે. નહિ તો જડ કૃત્રિમતા જ આવી જાત. કમલપત્ર પથરાઈ પથરાઈને નમારા બાળામાં આવી

પડતાં હોવા છતાં એ તમારું ખાસ ધ્યાન નથી ખેંચતાં. તમારું લક્ષ્ય તો પેલું જલપરીનું જૂથ જ ખેંચે છે.

જાળી ભાતનું આ ચિત્ર ભર્યું ભર્યું હોવા છતાં આંખને પજવતું નથી. અંદરની દાંડલીઓને પણ દેખાવા દેતું પારદર્શક પાણી, જલબિન્દુને રમવાની મુલાયમ સેજ ધારણ કરી રહેલાં કમલ-પત્રો. શ્વેત કોમલ કમલિની — ચિત્રનાં આ બધાં જ અંગ મૃદુતાવાળાં છે અને એની બધી જ નૈસર્ગિક રમ્યતા સાથે કલાકારે એ રંગૂ કર્યાં છે.

સ્વાધ્યાય

૧. તાંડવનું રહસ્ય સમજાવો.
૨. છાયાચિત્રની વિશિષ્ટતા શી હોય છે તે જણાવો.
૩. કાવ્ય, ચિત્ર અને શિલ્પ — એ દરેક કળા શેનું શેનું આલંબન લે છે તે કહી શકશો ?
૪. ફોટોગ્રાફી અને ચિત્રકળા વચ્ચે શો ફેર હશે તે જણાવી શકશો ?

ઝીણાભાઈ દેસાઈ — ‘સ્નેહરશ્મિ’

[દ્વંદ્વી વાર્તા કોઈ એક મહત્ત્વની કે અસાધારણ ઘટનાની આસપાસ ગૂંથાય છે. એ ઘટના કે પ્રસંગ વાતોની ખીંટીરૂપ છે. ખીંટી ઉપર વસ્ત્રો આપણે ગમે તે ટીંગાડીએ પણ ખીંટી તો તેની તે રહે છે, તેમ દ્વંદ્વી વાર્તામાં એવું બની શકે કે એક જ ઘટના ઉપર કથાનું આયોજન જુદી જુદી રીતે કરી શકાય. એટલે દ્વંદ્વી વાતની સફળતા બે મહત્ત્વનાં તત્ત્વો ઉપર આધાર રાખે છે : તે તત્ત્વો તે ખીંટીરૂપ મુખ્ય બનાવ અને ખીંટી ઉપર ટીંગાડેલાં વસ્ત્રોરૂપ કથા — વસ્તુ અને ભાષા — બે બેને માટે એક જ શબ્દ વાપરતો હોય તો, આયોજન. આ બંને દૃષ્ટિએ — બનાવ અને આયોજનની દૃષ્ટિએ — આ વાર્તા તપાસજો.]

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી

ઇશ્વરનો તે માનીતો ગંધર્વ હતો. જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં સર્વત્ર લતાઓની જેમ અપ્સરાવૃન્દ તેને વીંટળાઈ જ યજ્યું હોય. સ્વર્ગમાં સહુ કોઈનો તે માનીતો હતો.

તેના સંગીતથી સ્વર્ગનો પ્રકાશ વધુ તેજસ્વી બનતો, નંદનવન નવપલ્લવિત બનતું, સ્વર્ગમાં શાશ્વત વસંત ખીલતી.

પણ એક દિવસ તેણે સ્વર્ગની પરંપરા તોડી. અપ્સરાઓ સાથે વ્યોમવિહાર કરતો કરતો એક વખત તે ધરતી તરફ આવી ચડ્યો. સ્વર્ગમાં કદી ન જોયેલું એવું તેણે ત્યાં જોયું. દિવસાન્તે લતા પર કરમાઈ ઢળી પડતા કોઈ એક નાળુક કુસુમના જેવી કોઈ યુવતીને એક એકાકી શિલા પર બેઠેલી તેણે જોઈ. તે યુવતીની આંખમાં આંસુ હતાં. સ્વર્ગનું સુંદરનાં સુંદર મોતી પણ તે અશ્રુખિન્દુની સ્પર્શમાં પાણી વિનાનું લાગે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ. જીવનમાં પહેલી જ વાર તેણે આંસુ જોયાં — સ્વર્ગમાં આંસુ હોતાં જ નથી.

ગંધર્વ એ દૃશ્ય જોતાં ચક્રિત થયો. એ આંસુ જોતાં અગાઉ કદી નહિ અનુભવેલી લાગણી તેના ઉરમાં જન્મી. સાથે સાથે તેણે તેના નિઃશ્વાસ પણ સાંભળ્યા. એ પણ તેને નવું જ હતું — સ્વર્ગમાં નિઃશ્વાસ હોતા જ નથી.

ગંધર્વે તે યુવતીને પૂછ્યું : 'હે કમલાક્ષિ, તારી આંખમાંથી આ મોતી શે ઝરે છે ?'

તે યુવતી બોલી : 'ભાઈ, એ મોતી નથી. આડું ધરતી પર અમે એને વિરહનાં આંસુ કહીએ છીએ.'

'પણ એ વિરહનાં આંસુ એટલે શું ?'

'એ શબ્દો દ્વારા નહિ વર્ણવાય, એ તો અનુભવથી જ સમજી શકાય.'

ગંધર્વને એ બધું રહસ્યપૂર્ણ લાગ્યું. તે સુંદરીને અવલોકતો તે પોતાના પદમાં સ્થંભી રહ્યો. અપ્સરાઓ હસવા મંડી. તેમને તેમું એ કુતૂહળ અર્થ વિનાનું લાગ્યું. પણ ગંધર્વના હૃદયના તાર અણઝણી ઊઠ્યા હતા. તેણે અપ્સરાઓને કહ્યું :

'તમે જતાં થાઓ, હું ઘડીકમાં તમને પકડી પાડીશ.'

હસતી હસતી અપ્સરાઓ ચાલી ગઈ.

ગંધર્વ જ્યારે સ્વર્ગે પાછો સિધાવ્યો ત્યારે પોતાના ઉરમાં તે કોઈ નવું જ, તદ્દન અપૂર્વ સંગીત લઈ આવ્યો હતો. તે હતું આંસુનું સંગીત.

પોતાની પ્રાણપ્રિય વીણા ઉપર ગંધર્વે નવા જ સૂર જગાડ્યા. તેની મીઠામાંથી અનેક દૂસકાંઓ જાગી જાગી સ્વર્ગની ઊંચી ઊંચી અટારીઓમાં પ્રતિધ્વનિત થવા માંડ્યાં. સ્વર્ગે કદી નહિ સાંભળેલું, નહિ અનુભવેલું એવું આંસુનું સંગીત તેણે જગાડ્યું.

આ તેનો અક્ષમ્ય ગુનો. સ્વર્ગમાં કોઈથી આંસુની વાત જ ન થઈ શકે. ત્યાં નિઃશ્વાસનું નામ જ ન લેવાય. જેમ દેવોની આંખ પલકે જ નહિ તેમ સ્વર્ગમાં આનંદ અને વિલાસ સિવાય અન્ય લહરો કદી ઊઠે જ નહિ. પણ આ ગંધર્વે સ્વર્ગની એ પરંપરા તોડી.

એ નિયમભંગને અંગે તેને સ્વર્ગમાંથી પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. ગંધર્વ એ સાંભળતાં ધ્રુજી ઊઠ્યો, ધન્દ્રને તે પગે પડ્યો, વિનતિ વિનવણી કરી. અંતે તેને જણાવવામાં આવ્યું કે, ધરતી પર છ વરસ વસ્ત્યા પછી તેને પાછો સ્વર્ગમાં તેડવામાં આવશે.

ગંધર્વ સ્વર્ગમાંથી ધરતી પર આવ્યો. કોઈ એક ગાઠ અરણ્યમાં તે આવી પડ્યો હતો. જ્યારે તેની મૂર્છા ઊતરી ત્યારે પોતે કાણુ હતો તેના કંઈકે જાંખા જાંખા સંસ્કાર તેના મનમાં રહ્યા હતા. કોઈ અસહ્ય વ્યથાથી તેના અંગો કળતાં હતાં. તેના હૃદયમાં ગમગીની હતી. ધરતી ઉપરનું બધું તેને નવું નવું લાગ્યું. તેને અસહ્ય એકાન્ત લાગવા માંડ્યું. પોતાનું સ્વર્ગ વારંવાર તેના મન સમક્ષ તરવા માંડ્યું. ક્યાં સ્વર્ગના તે હાસ્યના કુવારા, આનંદની છોળો, સંગીતનો પ્રકાશ અને ક્યાં આ અરણ્યનું શુષ્ક એકાન્ત ! એવામાં તેને કાને કોઈના રુદ્ધનનો ધ્વનિ પડ્યો. તેણે ચમકીને તે દિશામાં જોયું. કોઈ એક શયને કેટલાંક માણસો સ્થશાને લઈ જતાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક રડી રહ્યાં હતાં. શયની નજીક કોઈ એક યુવતી ચાલી રહી હતી. તેના મુખ ઉપર કોઈ અલૌકિક તેજ હતું. તેના

હાલ ઉપર કુંકુમની અર્ચા શોભી રહી હતી. કેટલાક લોક તેને કહેતા હતા: 'બહેન પાછી બા—પાછી બા.' તેમ તેમ તે શયની વધુ ને વધુ નિદ્રા જતી હતી. ગંધર્વને એ બધું તદ્દન નવું જ લાગ્યું. તેણે સ્વર્ગમાં સાંભળ્યું હતું કે ધરતી પર માણસોને એક દિવસ મરવું પડે છે. પણ તે વખતે તેને ખ્યાલ ન હતો કે ચેતન-હીન દેહ ઉપર પણ આવું અપાર હેત વર્ષાવાતું હશે. તેનું કૃતકણ વધ્યું. તે તે શયની પાછળ પાછળ ગયો. સ્મશાનમાં ગયા પછી લોકોએ શયને ચિતામાં પર્ધાવ્યું. પેલી યુવતીના મુખ ઉપર અપૂર્વ તેજ ઝળક્યું. આનંદભર્યા વદને તે અગનકૂલોની શય્યા ઉપર ચડી. પોતાના મૃત પતિનું શિર તેણે પોતાના ખોળામાં લીધું. ચિરહનું એક અસહ્ય, મૃદુતાભર્યું, વેદનાભર્યું ગીત તેણે ગાયું. ગંધર્વનો ત્રાણ વ્યાકુળ થઈ ઊઠ્યો. શું ધરતી ઉપર માણસો આવા પ્રેમથી ચાહી શકે છે — મૃત્યુથી પેર !

એ અપૂર્વ દશ્યની સ્મૃતિ મનમાં વારંવાર જગાડતો તે અરણ્યમાં ચાલવા મંડ્યો. ચાલતાં ચાલતાં તેને થાક લાગ્યો. હવે તો ક્રુધા પણ પાર વિનાની લાગી. થાકીને લોથપોથ થઈ તે એક ઝાડ હેઠળ પડ્યો. ત્યારે તે ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે ઝાડ ઉપર પંખીઓ મધુર કૂજન કરી રહ્યાં હતાં. નાનું કૂલોની મૃદુ સોડમ ચાતાવરણમાં પ્રસરી રહી હતી. તેણે જોયું તો પોતાની આસપાસ કુચુમ્બો વેરાયેલાં હતાં. સામે એક કેળનાં પાંદડાંમાં શેડાંક ફળો અને એક પડિયામાં દૂધ હતું. તે અકિત બન્યો. કોણે પોતાને માટે આ અહીં મૂક્યું હશે ? સ્વર્ગના એ ગંધર્વને આ પ્રકાર તદ્દન નવો જ લાગ્યો. એવામાં તેણે સામે નજર કરી. જાણે કોઈ કળી હાલ જ ખીલી હોય એવી કોઈ પંદર સોળ વર્ષની કિશોરીને તેણે સામે ખેંચેલી જોઈ. તેની આંખમાંથી અપાર સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ વર્ષતાં હતાં. ગંધર્વે તેને પૂછ્યું: 'હે શુચિરિમતે, તું કોણ છે ? તારું નામ શું ?'

'તારું નામ હાયા, મારા પિતાનું ઘર અહીંથી થોડેક દૂર છે.' એમ કહી તે કિશોરી હરિણીની જેમ ત્યાંથી નાસી ગઈ.

ગંધર્વ આતુર નયને દૂર અદશ્ય થઈ જતી છાયાને જોઈ રૂઢો. તેને પોતાનું સ્વર્ગ યાદ આવ્યું. તે અપ્સરાઓ યાદ આવી. તેણે એક ઊંડો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

ગંધર્વના દિવસો આમ એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યા. રોજ ઊંચે આકાશ પ્રતિ દષ્ટિ નાખી તે નિઃશ્વાસ નાખે, અને સ્વર્ગનું ચિન્તન કરે. આકાશમાં કંઈક ફડકાટ થાય તો તરત જ ચમકીને આશાભરી દષ્ટિ તે પ્રતિ માંડે ને પાછો નિરાશ બની જાય.

છાયા રોજ એ વખત તેની પાસે ખાવાનું મૂકી જતી. કેટકેટલી વાર તે સામે નીરવ એસી રહી ગંધર્વને વિલોક્યા કરતી. ગંધર્વનાં વલ્કલોને તે રોજ સારી રીતે જોઈવતી. તેનું રહેવાનું સ્થળ નિયમિત રીતે સાફ કરતી અને ગંધર્વ તેની સાથે કંઈ વાત કરવી શકે કરે કે તરત જ શરમથી પોતાની આંખ ઢાળી સોડિયું વાળી તે નાસી જતી.

ધીમે ધીમે તે ગંધર્વ સાથે વધુ ને વધુ હજીતી ગઈ. એક વખત ગંધર્વને તેણે ગાતાં સાંભળ્યો. તેણે એક સારંગી બનાવી ગંધર્વને ચરણે ધરી. ગંધર્વનાં નેણ પોતાના એ પ્રિય વાદ્યને જોતાં ચમક્યાં. છાયાને પોતાની નિકટ એસાડી, તેણે એ સારંગીને રડાવી, હસાવી, નચાવી. જતજતના તેણે તેમાંથી સૂર કાઢ્યા. એ સૂરોમાં બદલાતા ભાવોનું પ્રતિબિમ્બ છાયાના મુખ પર પડતું જોતાં તેને ખૂબ આનંદ થયો.

દિવસરાત છાયા હવે ગંધર્વની નિકટ જ રહેવા લાગી. તેની અંપડીની આસપાસ રોજ પ્રભાતે તે પુષ્પોનાં તોરણ ગૂંથે, ગંધર્વને માટે રોજ અનેક જાતનાં નવાં નવાં ભોજન બનાવે, અને ભાવભર્યાં નેત્રો તેના પ્રતિ માંડી મૂગી મૂગી તેનું સંગીત સાંભળ્યા કરે.

ગંધર્વને કેટલીક વખત આશ્ચર્ય થતું. છાયા દેખાવડી ન હતી એમ તો ન હતું, પણ તેની સ્વર્ગની અપ્સરા તો અપ્સરા જ ને! તે રૂપ, તે મોહકતા ક્યાંથી? પણ ગંધર્વને કંઈક ઝાંખું ઝાંખું લાગતું કે છાયામાં એવું કંઈક હતું જે તેની અપ્સરાઓમાં ન હતું. છાયાએ

કદી તેની પાસે કંઈ માગ્યું જ ન હતું. ગંધર્વ માટે આ અનુભવ તદ્દન નવો જ હતો.

ધીરે ધીરે ગંધર્વના ધરતીનિવાસના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા. એક દિવસ છાયાને પોતાની નિશ્ચ એસાડી તેણે એ વાત કહી. છાયા સાંભળી રહી. તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેની આંખમાંથી ખેર ખેર જેવાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ગંધર્વ તે જોઈ રહ્યો. છાયા માટે તેના હૃદયમાં કુરુણા જાગી.

પણ તેણે જોયું કે પોતાની અને છાયાની વચ્ચે એક મોટું અંતર હતું. પોતે સ્વર્ગનો રહેનારો હતો; છાયા ધરતીની કન્યા હતી. એ સ્થિતિભેદ દુર્નિવાર હતો.

એમ કરતાં છ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. હવે તો એક જ દિવસ બાકી રહ્યો. બીજો દિવસે તો સ્વર્ગમાંથી પોતાને તેડવા વિમાન આવવાનું છે એમ ગંધર્વને ખાતરી થઈ. પહેલાં તો તેને થયું કે છાયાને એ વાત નહિ કહેવી એ ઠીક છે. પણ છ છ વર્ષ સુધી પોતાના અંગની છાયાની જેમ જ ને પોતાની સાથે રહી હતી તેને 'હું જાઉં છું, છાયા!' એટલું કહેવા જેટલો વિવેક પણ ન કરાય એ તેને જરા અશુભ લાગ્યું. એથી સાંજે આથમતી સંધ્યા સામે એમી તેણે છાયાને કહ્યું :

'છાયા, કાલે મને તેડવા વિમાન આવશે. એટલે હું હવે સ્વર્ગે પાછો જઈશ.'

છાયા નિરુત્તર રહી, માત્ર તેની આંખે જવાબ આપ્યો - આંસુથી. ગંધર્વનું હૃદય દ્રવ્યું. પણ શા માટે એ નથી સમજતી કે પોતે આ કોઈનો નથી? એયાર દિવસ તેને જરા સાલશે, પણ પછી તે તેને ખૂલી જશે એમ તેણે તેનું મન વાળ્યું.

ગંધર્વને આખી રાત સ્વર્ગનાં-ને સ્વર્ગનાં જ સ્વપ્નાં આવ્યાં. છ છ વર્ષ પછી પાછો તે શાશ્વત વિલાસની દુનિયામાં જનાર હતો. તે અપ્સરાઓ અને ત્યાંના તે અનંત રજનીવિહારો એ બધું વારંવાર તેના મનમાં ને મનમાં લહેરાવા લાગ્યું.

છાયા તે રાતે જીવી નહિ. ત્રણ ચાર વખત તે ગંધર્વની નિકટ આવી ભાવભર્યાં નયને તેનાં ખિડાયેલાં નેત્રો પ્રતિ નિઃશ્વાસ સહ બેઠી ગઈ. આખી રાત તેણે ગંધર્વ માટે નવાં વસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં. તેના ઉપર ફૂલોના શણગાર ગૂંથ્યા. તે જોડે એ પડેલાં તો તેણે અનેક પકવાન પણ તૈયાર કરી દીધાં. ઝૂંપડીમાં ચારે બાજુએ તેણે મૃદુ સૌરભ ફેલાવી દીધી.

ગંધર્વનું હૃદય તો આનંદથી ભર્યું હતું. એ આનંદના ધેનમાં ઝૂંપડીમાં થયેલો ફેરફાર પણ એના ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ. પોતાનાં નવાં સુંદર વસ્ત્રોનો પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો નહિ. ઉતાવળું ઉતાવળું ભોજન આટોપી તેણે છાયાને કહ્યું :

‘છાયા, હું હવે જઈશ. મારાથી અહીં વધુ ન રહેવાય. શ્વેતગિરિ પર મને તેડવા આજ વિમાન આવશે.’

છાયાએ કંઈ જવાબ ન આવ્યો. તેના ચરણમાં તે નમી. તેની પદરજ શિરે લઈ, પોતાના નયનનીરથી તેના પગ ધોઈ તેના પર કુંકુમચક્ત ચડાવ્યાં. ગંધર્વ પાસેથી એક પણ શબ્દની અપેક્ષા વિના તે ઝૂંપડીમાં તરત જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ગંધર્વને સહેજ દુઃખ થયું. પણ શા માટે તેણે આવો મોહ રાખવો બેઠો? શા માટે તે સમજતી નથી કે પોતે દેવસોક્ષ્ણ છે અને તે મૃત્યુસોક્ષ્ણી છે? શ્વેતગિરિ પ્રતિ ગંધર્વે ડગ માંડ્યાં.

રસ્તામાં તેને કોઈ અપૂર્વ મુરબિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેણે તે ક્યાંથી આવે છે તે બોલા નેણ ફેરવ્યાં તો પોતાનાં વસ્ત્રો પ્રતિ તેની નજર પડી. ત્યારે જ તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આખી રાત જગી છાયાએ તેના સ્વર્ગગમન માટે આ સુંદર કુસુમસજ્જ વસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં હતાં. તેને આજનું એ અમૃતમીઠું ભોજન પણ યાદ આવ્યું. કેવો પ્રેમ! કેવો સ્વાર્થત્યાગ! છાયાને પોતે કૃતજ્ઞતાનો એક મીઠો શબ્દ પણ ન કહ્યો! સ્વર્ગમાંથી પોતે ધરતી પર જે દિવસે આવ્યો તે પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો. જે સ્વર્ગના લોકોને દિવસરાત તે પોતાના અદ્ભુત સંગીતથી ગાંડા કરતો હતો. તેમણે જ્યારે તે સ્વર્ગમાંથી

કેશવરામ શાસ્ત્રી

[‘પછી હરણુની સીતા થઈ કે નહિ ?’ એમ એક કથા સાંભળનારે ‘સીતાહરણ’નો પ્રસંગ સાંભળ્યા પછી પ્રશ્ન કર્યો હતો ! પણ આ નાટકમાં તો ખરેખર સીતાનું હરણુ થઈ જાય છે ને હરણુની પાછી સીતા થાય છે. સંસ્કૃતમાં કવિ ભાસ્કરના ‘ઉન્નતરાધવ’ નામે નાટકનો આ અનુવાદ છે.

પહેલું વેરી તે સ્વજન — કેમકે તેની બહુ ચિંતા રહ્યાં કરે છે.
 ૫. ન્યાસ-મૂકું તે. દોષ-પડવું તે. ૮. આર્યોદિતમાં — આર્ય-
 મોટાભાઈના વચનમાં. જેમ આછાં પાંદડાં હોય ને ઝાડ તળે તડકોછાંપડો
 છવાય તેમ. ૯. પદ્મિની — કમળતલાવડી. ૧૦. કિસલય — કુંપળ
 ૧૫. રતબંધ — ગુચ્છ. ૧૭. મુખાબજ — મુખરૂપી કમળ. ૨૦. કાનને —
 કાનન-વનમાં. પિતા-શાસને — પિતાની આજ્ઞાને લીધે. ૨૨. અસહન —
 સહન ન કરવું તે. ૨૩. પ્રકર્ષ — ચડતી.]

સીતાનું હરણુ

[કૂલોનો ઢગલો કરતી સીતા અને સખી પ્રવેશ કરે છે.]

સખી — સખી જનકી ! આ સામે જ કૂલો રહેલાં છે. કેમ
 બીજી બીજી બાજુ જોતાં આત્યાં જાઓ છો ?

સીતા — સખી મધુકરિકા ! આ કરતાંય સામે રહેલી કૂલવાડીમાં
 મનોહર કૂલો દેખાય છે. તેથી તે લેવાની હોંસે જાઉ છું.

મધુ. — સખી ! હવે આ જે ભાગ છે, એ આપણાથી અજાણ્યો
 છે. એ તો તમને ખબર જ હશે કે — વનમાં શાપ તેમ જ કૃપા
 બતાવનારા ઋષિઓ રહેતા હોય છે. કદાચ આપણે કોઈના આશ્રમે
 ફૂલ લઈ લઈએ, અને કોઈ કોપી જિંદે તો ? રામચન્દ્રજી પણ આપને
 રાજી રાખવા કનકમૃગને લઈ હમણાં જ પાછા વળતા હશે. માટે
 આટલાં ફૂલ ધણાં. તેટલાં લઈ પાછાં ફરીએ.

સીતા — વનલેલીઓ, ફૂલો, પુષ્પો, મૂળિયાં તેમ જ નદીનાં
 જલ બધાં માટે સાધારણ હોય છે. તો પછી શું કારણ જોઈ

કોપી બેઠે? (જાગડી જોઈ) આર્યપુત્રને દેવપૂજનમાં જોઈએ તેટલાં ફૂલો આ તો છે. આ સામી રહેલી ફૂલવાડીમાંથી થોડાંક મનોહર ફૂલો લઈ પછી ઝૂંપડીએ પાછાં ફરીએ.

[ગન્ને તે બાજુ જાય છે.]

સીતા — [યરોળર જોઈ] સખી ! આ ભ્રમર શા માટે સમ્ભ્રમમાં પડી તે તે વેલીઓમાં, ફૂલોના ગુચ્છાઓમાં અટકતો ભમે છે ?

મધુ — [વિચાર કરી] સખી ! મકરન્દના પાનથી નિશ્ચલ થઈ જતાં, ફણગામાં રહેલી સહચરી આ ભ્રમરીને ન જોતાં, ન જોવાની વેદનાથી ખરે ઉન્મત્ત થયો લાગે છે.

સીતા — [જોઈ] સખી, તેં યરોળર જાણી લીધું, હાં ?

મધુ — જુઓ, તે આમ તેમ ખૂળ ભમે છે, છતાં સહચરીને જોતો નથી.

સીતા — સખી ! એ બેને બેળાં કર.

મધુ — આ આંખાના લાકોટિયા વડે મંજરીને ઝાડી, મકરન્દ પીવામાં નિશ્ચલ થયેલી ભ્રમરીને ઉઠાડું. (તેમ કરી) અહો ! મંજરીમાંથી બેઠેલી સહચરી સાથે આ ભ્રમર મલ્યો. જો, તે માધવીના મંડપ ઉપર ચડી મધુરસને પીતો નિરાંતે બેઠો છે. (બીજી ફૂલવાડીમાં જોઈ ઉતાવળે) અરે ! જનકીજી ક્યાં ગયાં ? (ફરી નજર કરી) અરે ! એ તો ક્યાંય નથી દેખાતાં. (બીજી ફૂલવાડીમાં પ્રવેશ કરી બધે શોધતાં) અહો ! આ મનોહર આકૃતિવાળી એક હરણી રત્નેહાળ દષ્ટિ વડે મને જોઈ. આંખમાંથી નીકળતાં આંસુઓ વડે સખીનો રત્નેહ સૂચવે છે. મારું હૃદય પણ આમાં, જાણે લાંબા કાળની ઓળખાણ હોય તેમ સ્થિર થાય છે ! રજો, અન્ય જન્મની આ કોઈ સખી હોય ! (એમ બેળાટણી થઈ આમતેમ ભ્રમતી, વિચાર સહિત) અહીં મહર્ષિઓના આશ્રમે હોવાથી, તેમના પ્રભાવે દુષ્ટ પશુઓનો સંચાર નથી, તો પછી મને અયમ્મો થાય છે કે જનકીજી ક્યાં ગયાં હશે ? (નિસાસો નાખી) ખરેખર, મારું નસીબ ફૂટી જ ગયું છે. મૃગયામાંથી પાછા ફરેલા રામચન્દ્રજીને હું શા મોઢે જવાખં આપીશ ? રામચન્દ્રજી

પણ આ સાંભળી કેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો? એ વિચારી મારા મનમાં ફાળ પડે છે.

[પડદા ખાછળ કોણહલવ]

મધુ — આમતેમ કરતા આ તાપસો દેખાય છે. આથી હું ધારું છું કે રામચન્દ્રજી આવી પૂઆ હશે.

[પડદા ખાછળ]

[સંધરા]

કેડા ચોખ્ખા કરીને, નિજ નિજ દેવશોમાં ભરી વારિ ઘાટે,
છાંટો તેને જમીને, સહુ ગમ કરતાં ફૂલ વેરે ત્વરાએ;
સીતાની પ્રીતિ માટે, અનધિક મહિમા મેળવી આજ વાટે,
સામે શ્રીરામ આવે દનકમળ લઈ રાનથી આ દિશાએ. ૧

અને આ -

[વંશરંગ]

પદે પદે લક્ષ્મણ બાગુ આવતાં,

જરા કરી નેણ વણેલ મોલનાં;

અમે પસીને, લસના મુખે થતા,

ખમે ધરી ચાપ, જુઓ, પધારતા. ૨

મધુ — [એઆટ્ઠી ધર્ષ] અરે! આ તો દનકમળને લઈ બાગુમાં રહેલા લક્ષ્મણ સાથે વાતચીત કરતા રામચન્દ્રજી પધાર્યાં. ચાલ, હું તો એમનાથી કેટી ભાગી જાઉં.

[તેમ દે છે.]

[એવે દુપર કહેવા મુજબના રામ લક્ષ્મણ સહિત પ્રવેશ દે છે.]

રામ — કેમ, ભાઈ! આ દનકમળને જોઈ જાનકી સંતોષ પામશે જ. નહિ ચારુ?

લક્ષ્મણ — વચનમાત્રથી દેવીના કુતુહલને વારતા એવા આપની આ કૃપા જ દનકમળના લાભ કરતાંય મોટો સંતોષ આપશે.

રામ — [કારણ જતાવી] ભાઈ! મહામુનિ અગસ્ત્યના સામર્થ્યને લીધે આ તપોવનમાં કેઈ જાતનો ભય નથી, છતાં પણ મધુકરિકાની

સાથે જનકીને એકલી મૂકી આવ્યો છું એથી, નેમ જ આ પ્રદેશ અપરિચિત હોવાથી મારું મન કાંઈક શંકાશીલ બને છે.

લક્ષ્મણ — ‘પહેલું વેરી તે સ્વજન’ એ કાંઈ ખોટું નથી. સ્નેહને લીધે સ્વજન કિંવા પ્રિયજન વિષે શંકા થાય જ.

મધુ — [નિસાસો નાખી] કાંઈ પણ રીતે બનેલી હકીકત કહેવી જ પડશે; મારે જાઉં. આ સમયે શકી જ દઉં.

[પાસે જાય છે.]

લક્ષ્મણ — [મધુકરિકાને જોઈ સ્વગત] આ બાપડી મધુકરિકા જિતરેલ ચહેરે એકલી અટૂલી આવે છે. મને લાગે છે કે, સીતાજી સમ્યન્ધમાં કાંઈક વિશેષ થયું લાગે છે.

મધુ — મહારાજનો વિજય થાઓ.

રામ — મધુકરિકા ! જનકી ક્યાં ?

મધુ — [ગળગળી થઈ] દેવ ! આપની દેવપૂજાને મારે ખૂંપડીની નજીકમાં આવેલી વેલીઓમાં હું ફૂલ વીણું છું, એમ કહેતાં ગયાં.

લક્ષ્મણ — દેવપૂજા મારે ફૂલો વીણવાં જ જોઈએને ?

રામ — (સ્વગત) હવે આ પછી બીજું શું કહેશે ? મનમાં ઉત્સુકતા થાય છે. (પ્રકટ) હાં, પછી ?

મધુ — ફૂલો મનોહર દેખાય છે, એ કહેતાં જનકી બીજી ફૂલવાડીમાં પેકાં. હું ગોતી ગોતી વાજ આવી, છતાંય ન મળ્યાં.

રામ — અરે ! ભારે થઈ. દેવનો ઘા અતિ દારુણ હોય છે.

[વસન્તતિલક]

માબાપ, એ નિજ સહોદર રાત્રી બાંડું,

દૈવે ત્યજ્યાં પ્રિયસગાં ઘરબાર છાંડ્યું;

છોટી અધુન વસિયાં વનવાસ આંહી,

ત્યાંએ અસહ્ય અતિદુઃખ પડ્યું જ આવી.

હા ! જાનકી !!

લક્ષ્મણ — (સ્વંગત] આ કનકમૃગને જો આર્ય જોશે, તો અતિ પીડાશે. માટે એને તો દૂર કરી દઉં. (અલગ) મધુકરિકા ! આને ઝૂંપડીએ લઈ જા. હું મોટા ભાઈ પાસે રહું છું.

મધુ — [કનકમૃગને લઈ] છ ભલે. [એમ જાય છે.]

રામ —

[આર્યા]

અણુધારી અણુદીઠા કઠોર પથમાં સખી ચડી માનું;

ત્રિભુવનમાં રમણિક એ મુખ જોઈ ક્યાં પ્રિયતમાનું ? ૪

લક્ષ્મણ — આમ શું એક પામો છો. આ કૂલવાડીમાં ગોતશું એટલે તરત જ મળશે.

રામ — મારાં દુર્ભાગી નેત્રોને હવે જાનકીનાં દર્શન ક્યાંથી ? ઠીક છે, તોપણ ચાલ.

[ખન્ને પરિક્રમા કરી કૂલવાડીમાં પેસે છે.]

લક્ષ્મણ — આ રેતીવાળા ભાગમાં દેવીના પગનો સગડ લાગે છે.

રામ — [જોઈ] હા, આ જ પ્રિયાના પગનો સગડ છે. તેમ જ —

[અણુપ્રુપ]

તે જ અંગુલિનો ન્યાસ, પદનો ક્રમ તે જ છે;

તે જ નાનાં પદો નક્કી, તે યૂષ્ણી ક્ષેયની જ છે. ૫

[નિસાસો નાંખી]

[પગનો સગડ લઈ] [જોઈ]

[ગીતિ]

આંજણુવાળાં ટીપાં આંસુ તણાં લૂછતી રહિત-રોમે

નમ્યા મુખને, ધારણ કરતી પ્રિયા અહીં દીસે. ૬

[પાસે જઈ] પ્રિયા ! પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા.

[ઔપચન્દસિક]

ત્યજ રોપ, બનો મુખાબ્જ તારું

હસતું પૂરણ ચન્દ્ર છનનારું;

નમતો તુજને પદાબ્જ કેરી,

શિરથી લાખ વધાવું હું રૂડેરી. ૭

[એમ ત્યાં રહેલાં પગલાંની નિશાનીને નમે છે.]

લક્ષ્મણ — ભારે થઈ. આ તો બાઈને ઉન્માદશા પ્રાપ્ત થઈ.
આર્થ ! એ જાનકીજી નથી. [એમ રામનું માથું ઊંચું કરે છે.]

રામ — [ઊડી છોડ જોઈ] અહો ! મહીનલ પર પડેલા
મકરન્દના પાન માટે ફૂલોના અન્નભોગથી આવી પડતી આ મધુકરોની
માલાએ મધના ભારથી નમી પડેલા ફલવાળા આ લાલ છોડને
જોવાથી મને મોહ કર્યો.

લક્ષ્મણ — અહો ! જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું આ તો સાંકર્ય. તેમ જ

[વસન્તતિલક]

ખોલે કદી વચન બન્ધુ અનર્થવાળાં;

ને કયાંક તો વચન સુન્દર અર્થવાળાં;

આર્યોક્તિમાં ! સહિત બોધ અબોધ જાયો,

થોડાં દલે દુમતલે લ્યમ તાપ જાયો. ૮

રામ — ડીક છે, આને જ પૂછું.

[વસન્તતિલક]

હે પદ્મિની ! તુજ દને પદ્મપંક્તિ આવી,

પદ્માનના મુજ મને ઝટ આપ લાવી;

જો એમ ના, ઘતર ધામ મહી ગયેલી,

દેખાડ તું ચરણપંક્તિ સખીની, એલી ! ૯

[વિચાર કરી] આ પણ પોતાનાં હસતાં કમલ વડે, પ્રિયા

આ બાબુ ગઈ છે, એમ બતાવે છે.

લક્ષ્મણ — અહીંથી આંબાવાડી બાબુ સગડ લાગે છે.

[બન્ને આંબાવાડીમાં જાય છે.]

લક્ષ્મણ — [સ્વગત] ભાઈનું હૃદય ખીજી બાળુ વાળું. [પ્રકટ]

[માલિની]

કિસલય ગજરાને મોખરે જે હલાવે,

બ્રમરગણ તણી આ પંક્તિને જેહ લાવે;

નવ મધુરસ આજે મંજરીનો ગ્રહે છે,

મલયગિરિ તણા તે વાયુ ધીમે વહે છે. ૧૦

રામ — અરે, વિરહી જનોના વનમાં આ પવન દાવાનલ છે.

[અનુષ્ટુપ]

‘તું આખા વિશ્વનો પ્રાણ,’ એ મિથ્યા સહુ ઊગરે;

કાંકે વિશ્વે રહ્યો હું ‘હું,’ છતાં તું બાકીનું હરે. ૧૧

[વિચાર કરી] હીક છે. દેવીના સંબંધમાં જ પૂછું.

જગના પ્રાણ! મારી એ પ્રાણકાન્તા વને જતી;

દેખી તેં ભમતાં તે શું, હંસની ચાલ ચાલતી? ૧૨

મારી સખીના સ્વાભાવિક સુરભિમુખમારુતે તારો પરાભવ
કર્યો, એટલે તે વેરને યાદ રાખતો તું મૂગો ઊભો છે, નહિ વારુ?

[વૃણક]

આત્રવૃન્દના પરાગ-પૂરમાં લપી જતી,

અખજની રજ ગ્રહી મધુપ્રતાલિ માલતી.

સદ્ય માનને હટાવવા મનસ્વિની તણા

આ હરે ફરે હિચારતી સુમન્વ કામના. ૧૩

પરંતુ કાયમ મધુરસના આસ્વાદ્યી મત્ત થયેલ આ બ્રમરોનું
વચન કોઈ પણ રીતે પ્રમાણ નથી જ. આથી એમને પ્રિયાની
ગતિ ન પૂછવી.

[એક પગલું આગળ ચાલી, કાન માંડી] ભાઈ!

[શિખરિણી]

અહો! આંખાવાડી મહીં નવલ કાલે જ લપતી,

સખી નછી મારી કમલનયના કયાંક ફરતી;

ન દેખાતી મીઠાં બહુ વચન અરપટ વદતી,

ખરે જો તો કેવું મુજ હૃદય થેલું જ કરતી? ૧૪

લક્ષ્મણ — કાયલનો ટહુકો સાંભળી મોટાભાઈ ભમાયા.

રામ — અંકો! સખીનો આવાપ તો સાંભળાય છે, કિન્તુ આકૃતિ નથી દેખાતી.

લક્ષ્મણ — મોટાભાઈ! આ તો કાયલનો ટહુકો સાંભળાય છે. અહીં તો જનનકીજી લાગતાં નથી.

રામ — [ફરી કાન માંડી] અંકો! આ જ કાયલનો ટહુકો અત્યારે કામલ વીણાના સૂરને સાંભળ્યા પછી ઢોલના ધમાકા જેવો કંકોર લાગે છે.

[લક્ષ્મણ બીજી બાજુ બતાવે છે.]

લક્ષ્મણ — ચાલો અહીંથી પણ આ ફૂલવાડીઓમાં જોઈએ.

રામ — કીક. [એમ એક પગલું આગળ ચાલી, જોઈ, હર્ષ સહિત] ભાઈ! જનનકીને જોઈ.

લક્ષ્મણ — ભાઈ! ક્યાં છે જનનકીજી?

રામ — જોને, આ સામે જ રહી. [એમ સામે રહેલી વેલની પાસે જઈ, જોઈ] અરે! આ તો ભ્રમણા જ.

[ઓપચ્છન્દસિક]

કુસુમસ્તબકો થકી નમેલી, હલતાં સુંદર કુંપળે ભરેલી;

અહીં સન્મુખ વેત્ર છે જ પેલી, ભ્રમરોના કલગુંજને રહેલી. ૧૫

[ફરી જોઈ] ભાઈ! હું ધારું છું કે આ જ વેલમાં જનનકી ફૂલો એકઠાં કરતી હતી. તેમ જ,

[આર્યા]

બધાંય ફૂલો વીણ્યાં, બાકી આ ડાંખળી કરી સઘળી;

વીણ્યે અહીં આ નીચે, દીસે કુંપળ પડેલ વળી. ૧૬

લક્ષ્મણ — એમ જ તો. પગલાંની હાર પણ અહીં સુધી અખંડ જ આવેલી છે.

રામ — જો જોઈએ, હવે અહીંથી કઈ બાજુ ગઈ દશે?

લક્ષ્મણ — જી ભલે. [એમ લતાઓમાં ભમતાં, મણિની બંગડી જોઈ, સ્વગત] આ જનકીજીના હાથમાંથી પડી ગયેલ લાગે છે. મોકો મળશે એટલે ભાઈને રાજી કરવા આ બતાવીશ. [એમ લઈ લૂગડા આડી રાખી લે છે. પાસે જઈ પ્રકટ] અહીંથી હવે ક્યાંય પણ પગનો સગડ નથી. પરંતુ ફૂલવાડીમાં ફરતા કોઈ એક હરણનાં અહીંથી પગલાં દેખાય છે.

રામ — હા જનકી !

[ગીત]

વિશાલ નયનો, વાંકા કેશ અને ગિચ્ચ શા અધરવાળું,
હે સુંદર વદનારી ! ક્યારે તુજ તે મુખાબ્જ હું ભાળું ? ૧૭
[ચારે બાજુ જોઈ] અરે ! વહાલીની એક પણ વસ્તુ દેખાતી નથી. શાથી હું મારા હૃદયને દિલાસો આપું ?

લક્ષ્મણ — ભાઈ ! આ જનકીજીના કરમાંથી મણિની બંગડી પડી ગયેલ લાગે છે. લે આપ. [દે છે.]

રામ — [હાથમાં લઈ, હર્ષ સહિત]

[પુષ્પિતાઆ]

બહુ સમય પછી દંઈકે મારું

હૃદય સુતમ અહીં શમાવનારું,

મણિવલય જડયું મને પ્રિયાનું,

કર પરથી ક્યમ આ પડેલ માનું ? ૧૮

[છાતી સરસું ચાંપી, નિસાસો નાખી] ભાઈ ! હવે જનકીને ક્યાં જોશું ? કઈ કઈ ફૂલવાડીઓ ગોતશું ? કઈ કુંજોમાં ફરી જોશું ? બસ, બધી આશાઓ પાણીમાં.

[અનુષ્ટુપ]

આગથી સળગી જાણે દિશાઓ દીસતી મને;

વિશ્વ પ્રિયા વિનાનું આ સૂતકાર જ છે મને. ૧૯

લક્ષ્મણ — અહો, ગળ્પ ! ભાઈની આ દશા ?

રામ — આપણે અહીં બેઠા રહીશું ?

[શાદ્દલવિકીડિત]

બાઈ ! ચાલ જશું ગૃહે ?

લક્ષ્મણ — ઘર વળી શું ?

રામ — કેમ ?

લક્ષ્મણ — કાં કાનને
રહેવાનું.

રામ — ... વનમાં જ કેમ વસવું ?

લક્ષ્મણ — ચાલી પિતા-શાસને

રામ — આવ્યાં છે અહીં કેટલાં ?

લક્ષ્મણ — ત્રણ જણાં,

રામ — છે કાણ, તે દે કહી.

લક્ષ્મણ — વૈદેહી, ત્યમ આપ હું,

રામ — પ્રિયતમા હા જનકી ! ક્યાં રહી ?

[પડદા પાછળ]

બેટી ! બીજે મા.

લક્ષ્મણ — [કાન માંડી, હર્ષસહિત વિચાર કરી] મોટા-

બાઈ ! મધુકરિકાની સાથે રહેલાં જનકીજીને સાન્તવન કરતા મહર્ષિ
અગસ્ત્ય આ જ દિશામાં પધારે છે.

[તેવે ઉપર મુજબના અગસ્ત્ય પ્રવેશ કરે છે.]

અગસ્ત્ય — બેટી ! બીજે મા. તને ગોતતા આ રહ્યા રામ અને
લક્ષ્મણ.

સીતા — [રામને જોઈ શરમાઈ, સ્વગત] અહો ! મારાં મોટાં

ભાગ્ય કે આ જ આંખે પ્રિયતમનાં દર્શન કર્યોં.

રામ — ભગવન્ ! નમન કરું છું.

અગસ્ત્ય — દીર્ઘાયુ થા.

લક્ષ્મણ — ભગવન્ ! નમન કરું છું.

અગસ્ત્ય — બેટા, ઘણું જીવ.

સીતા — ઘણી ખમ્મા આર્યપુત્રને.

મધુ — ઘણી ખરમા મહારાજને.

રામ — [સીતાને જોઈ] લક્ષ્મણ ! આ તો ઓચિન્તી આવી પડેલી અમૃતની વૃષ્ટિ જેવું સીતાને જોવું છે.

લક્ષ્મણ — ભાઈ ! એમ જ તો. [અગસ્ત્ય પ્રતિ] ભગવન ! આ લતામંડપમાં આપ સહેજ ચાર બિરાજો.

અર્ધા — હીક છે. [ખેસે છે.]

લક્ષ્મણ — ભગવન ! સીતાજીની બાળ કેમ લાગી ?

અગસ્ત્ય — સાંભળો.

રામ — જી. ખરેખર ધ્યાન આપીએ છીએ.

અગસ્ત્ય — પહેલાં આ વનમાં દુર્વાસાએ કેટલાક દિવસ તપ કરેલું.

મધુ — ખરે, આ મહર્ષિને તો વાતવાતમાં ગુસ્સો ચડી જાય.

રામ — જી, પછી.

અગસ્ત્ય — તે સમયે તીવ્ર તપની શંકાવાળા મહેન્દ્રે છોડેલી તે તે આશ્રમોમાં ફરતી અપ્સરાઓ માંડેલી એક હરિણી નામની આ તપોવનમાં ખેસી ફૂસો એકઠાં કરવા લાગી.

રામ — ખરેખર ભૂલ જ થઈ.

અગસ્ત્ય — સાર બાદ અભિપ્રેક્ષે માટે પધારતા દુર્વાસામુનિએ તેને જોઈ શાપ આપ્યો કે, ‘અલી હરિણી ! અમારે દેવતાની પૂજા માટે રાખેલાં ફૂલો તું ભેગાં કરે છે; માટે જ નામ જેવા આકારવાળી થઈ જા.’ તે જ સમયે આ વનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા.

મધુ — અહો. તાપસો તો અતિ નિષ્ફુર.

લક્ષ્મણ — પરંતુ પછી તેને શાપની નિર્વૃત્તિ કેમ થઈ ?

અગસ્ત્ય — સારે હરણી થયેલી હરિણીને લઈ અમારી પાસે આવેલી અતિ કરુણ આકન્દ ફરતી અપ્સરાઓએ વિનંતિ કરતાં મેં કૃપાને લીધે દ્રોહક મન્ત્રી કોળી નાખી. યસ, તે જ સમયે હરિણી પાછી અપ્સરા થઈ ગઈ.

રામ — એમાં શી નવાઈ !

[ગીતિ]

દવથી ખાખ થયેલી વનલક્ષ્મીનું સ્વરૂપ મૂળ કરે;
અખિલ જગતના હિતકર, ધનિકતણો આ સ્વભાવ છે જ ખરે. ૨૧
અગસ્ત્ય—તે દિવસથી ચાલ્યો આવતો એ શાપ આ ફૂલ-
વાડીમાં ફૂલો એકઠાં કરતી સીતાને લાગ્યો.

રામ—શું આટલો વખત એ હરણીના રૂપે રહી ?

મધુ. [સ્વગત] ત્યાં રહેલી હરણી એ આ જ હોવી જોઈએ.

અગસ્ત્ય—અમારા આશ્રમમાં એકલી અટૂલી આમતેમ દોડતી
કદી ન જોયેલી એવી આ હરણીને સમાધિથી ‘જનકી છે’ એમ
નિશ્ચય કરી, તે જ ક્ષણે શાપથી મુક્ત કરી તમારી પાસે લાવ્યો.

રામ—

[સોરઠો]

સજ્જનના ગુણ ચાર, અનુકર્યા ચાતુર્ય, ને

ખીજ પર ઉપકાર, અસહન પરના દુઃખનું. ૨૨

અગસ્ત્ય—આ જનકી તેમ જ લક્ષ્મણ સહિત લાંબો કાળ
રહો. તેમ જ

[વૃણક]

દોષરૂપ અન્ધકાર લોકને હટાવતી,

સર્વ વિશ્વને સદા અતિ પ્રમોદ આપતી;

શ્વેત ચન્દ્રિકા સમાન ઊજળી સદા થતી,

રાઘવેન્દ્ર ! કીર્તિ હો તુજ પ્રકર્ષ પામતી. ૨૩

રામ—મહાન અનુગ્રહ.

અગસ્ત્ય—તમારું ખીજું પ્રિય શું કરું ?

રામ—આથી ખીજું શું પ્રિય છે ! તોપણ આ ભરત-
વાક્ય થાઓ.

[હરિણી]

નિજ સમયમાં, ઇન્દ્રે પ્રેર્યો. કરી શુભ વૃષ્ટિને,

જલધર કરે. ધાન્યે પૂરી નિરન્તર મૂમિને;

ભવજલધિમાં ગોથાં ખાતાં બધાં જનને બનો,
ત્વરિત તરવા, નૌકારૂપે સમાગમ સન્તનો.

૨૪

[બધાં જાય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. રામની ઉન્નતાવસ્થાનો ખ્યાલ આપો.
૨. 'હરણની પાછી સીતા થઈ કે નહિ ?' એ પ્રશ્ન પૂછનારને તમે હવે મૂર્ખ કહી શકશો ?
૩. કોઈ પણ એક શ્લોક લઈ સમજાવો.

ઉમાશંકર જોષી

[દ્વંદ્વી વાર્તા જેવો જ આ એક સાહિત્યપ્રકાર છે. એને એકાંકી નાટક કહે છે. આપણા સાહિત્યમાં છેલ્લા બેત્રણ દસકાથી એ પ્રકાર બેઠાવા માંડ્યો છે. દ્વંદ્વી વાર્તાની જેમ એમાં પણ એક મુખ્ય પ્રસંગની આસપાસ આખું નાટક વણેલું હોય છે. એથી પ્રસંગની પસંદગી ઘણા વિવેકપૂર્વક કરવાની રહે છે. દ્વંદ્વી વાર્તામાં જેમ પ્રસંગ અને આયોજન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેમ આમાં પણ એ બંને તત્ત્વો મહત્ત્વનાં છે. આમાં આયોજનથી સંવાદની છટા અને તેની સચોટતા, અને તે દ્વારા જાહેર રસ સૂચિત થાય છે. આ નાટકને એ દૃષ્ટિએ તપાસજો. એમાં વપરાયેલી ભાષા જોજો. જે ગદ્ય-લખાણ સામાન્ય રીતે આપણે વાંચીએ છીએ તેનાથી આ કઈ બાબતમાં બુદ્ધિપૂર્વક છે તે નોંધજો. આમાં વપરાયેલી બોલી ગુજરાતના કયા ભાગની હશે, અને તે પરથી લેખક સંબંધી કંઈ અનુમાન કરી શકાય કે કેમ તે તપાસજો. 'એ ને ઇયાનો લોટો સાજો રહે ભા !' 'આ કળશ્યો તમારે ત્યાં વિચારો ને આહી' રહેત તો દૂખજો પડી જત ?' 'ઈને આંગણે રૂપિયાનું ઝાડ વાવેલું હશે,' વગેરે વાક્યો નોંધપાત્ર છે કે કેમ, અને હોય તો શાથી તે જોજો. ટોચલી—લોટી. ફૂદાની પેઠમ—પતંગિયાની માફક. નુ'વે—(નહવે) નહોય ત્યારે, નહતાં. ફૂદા—ફૂદા—ફૂદા. હાંકારો—આવકાર. ખાતરપેટાં—ચોડું ખાનારાં. લાતરીને—નિચોવાઈને. ઝોડ—લપ.]

બારણે ટકોરા

પાત્રો

નંદુ — વિધવા માતા

ચંચળ — જોળખીતી બાઈ

બહુ — નંદુનો નાનો દીકરો

જયંતી — નંદુનો મોટો દીકરો

મુગટલાલ — જયંતીનો મિત્ર.

સૂચિત પાત્ર

પરભુ ગોર — નંદુના સ્વર્ગસ્થ પતિ

[મોડા ઉનાળાની આયમતી સાંજ]

[પડખે સ્ટેશન હોવાને લીધે શહેર ગણાતા એક કસબાના ઘેરી રસ્તા પરનું ઘર. એક જ પરાળના મોટા એરડાની સામી ભીંતે અભરાઈઓ ઉપર ડબા ગોઠવેલા છે. એ જ ભીંતમાં બારી જેવું એક બારણું છે. ડાબી તરફ વાંસની ખપાટિયાંની ભીંતથી છૂટું પાડેલું રસોડું છે. વળગણી ઉપર લૂગડાંના લખાયા લટકે છે. જમણી તરફ બે પગથિયાં ઊતરીએ એટલું નીચું આંગણું છે. તેને છોડે ખડકીનું બારણું સ્પષ્ટ દેખાય છે.]

લાકડાની પાટ કપર પથારી પાયરંદી દેખાય છે, ને હમણાં જ એમાંથી કાઢી બહાર કોય એમ ઓઢવાનો કામળો બિંચો નીચો, અરધો નીચે લટકતો પડ્યો છે. પાટ નીચે આખી દુનિયા ખડકાયેલી છે. નીચે બાલુમાં નંદુ ગોરાળી અને ચંચળબહેન વાતો કરતાં બેઠાં છે.

નંદુ ગોરાળીએ કાળો સાડલો ઓઢેલો છે. મુંઝાવેલું માથું અને આમૂપણ વિનાનો વેશઃ તે સાથે જ માંદાં છે કે એવાં દેખાય છે એ સમજવું અઘરું બતાવી મૂકે છે. ચાળીસની અંદરનાં હોવા છતાં બહુ ઘરડાં લાગે છે. ચંચળબહેન ઘડાઈ ગયેલી વિધવા જણાય છે.]

નંદુ — [હાંફતાં હાંફતાં] ને...આ...તમે ન આવ્યાં હોત તો...તો...કોણ જાણે ક્યારે 'જગત ? [નિસાસો મૂકી] મારે તો દિવસ ને રાત બધું એકાકાર થઈ ગયું છે !

[બંધાં મઈ પાટને ખૂણેથી તપખીરની દાબડી લેવા કરે છે.]

ચંચળ — રહો, રહો, હું લઈ લઉં છું ! જરી હાંફ તો મટવા દો ! બેસો હોંડે હૈયે લગીર ! [દાબડી લે છે.]

નંદુ — (ધીરેથી) આ ઘરમાં રહીને હોંડે હૈયે બેસવા વારો આ જનમમાં તો આવવાનો દેખતી નથી. [અને ઝીંકણીની ચપટી

સે છે.] આ જુઓ છે ને કે લગીર આરણ લગણ ગઈ એમાં તો આખો કુંગરો ચઢી ગઈ જાણે. એવો હાંફ લાગ્યો છે! ને દા'ડામાં દોઢસો વાર ખડકી ઉઘાડવા જવું પડે છે. જરી પૂંદ વાળી કે કોક ને કોક આવીને ઊભુંરતો! [ચંચળ જરી ઊંકારો કરી જાય છે.] જો, જો! જુન, તમારા પર નથી, પણ...

ચંચળ — ગોરાણી, હું તો...

નંદુ — એ શું ખોલ્યાં? તમે અહીં ક્યાંથી? આપણે તો ઘડીક ખેસીએ તો સુખદુઃખની વાતોય કરીએ.

ચંચળ — [સાડલાના છેડાથી નાક લૂછતાં] મારા મનમાં કે આજ ઘણા દનથી નંદુ ગોરાણીને મળી નથી તે મળતી આવું, ને... [અચકાતી] પેલા પૂનમભાઈનો લોટો તમારે ત્યાં રહી ગયો છે ને?—તે ઇયાંનો સંદેશો આપ્યો છે કે કંઈ આવજો, તે મેંકું લેતી આવું.

નંદુ — ક્યા પૂનમભાઈ? [કાંઈ યાદ આવતાં] હા, હા, પેલા—અહીં દીકરાને દવા કરાવવા મહિનો માસ રહી ગયાના એ! જુન, અહીં તો આખી દુનિયા આવે છે ને જાય છે. કેટલાંની સૂરત રહે? તે તમારે ને ઇયાંને શું ઓળખાણ?

ચંચળ — કાંઈ નહિ! પણ અમારા ગામના ખરા ને? આ પાંચમે મારા ભાણિયાના લગનમાં જવાની છું ત્યારે લેતી જઈશ. કાંઈ લેવાદેવાનું મહેમલાવે નહિ, ને નકશી વેડ!

નંદુ — આ પેલા પાટ હેડળ મૂકી રાખ્યા હોતો. એવો ને એવો અકબંધ! એ ને ઇયાંનો લોટો સાળ રહે ભા!.....પણ, જુન, તમે ખોટું નો લગાડતાં—કહ્યા વિના રહેવાનું નથી—આ કળસ્યો તમારે ત્યાં ત્રિયાશે ને અહીં રહેત તો દુખજો પડી જાન! અહીં આવત ત્યારે પડે કંઈ નો જવાત?

ચંચળ — એ તો ગોરાણી, અધાંનાં મન મોટાં ઓછાં હોય છે? મૂંછ નારો પીટયો! નકર, મહિના લગણ તમારું ઘર આખું ખાઈ જાય. ને એકં ટોચલી ખાનર મન જગાડે ડાહ્યા હોય તો?

નંદુ — ના, પણ, આ તો ફીક છે, મારી બાઈ, પણ પેલા મકનજી-અમારે નાહવાનીય સગાઈ નહિ, ને ‘મારા ગોરજીતું ઘર’ કરતા આયા; આયા ત્યાં લગણુ તો કહ્યું ફીક છે, પણ સવારે અંધારે અંધારે ઘેર નીકળ્યા તે ઇયાંના હજાર થીગડાંવાળા કોટને બદલે મારા બ્યાંતીનો નવોનોક કોટ પહેરીને થયા હીંડતા, તે આવજો ઘર દૂંકડું! કોણ પગેરું કાઢવા નવરું બેડુંતું?

ચંચળ — શો કળજગ વ્યાખ્યા છે!

નંદુ — ને પેલો જગન્નાથ, હરિને લઈને મુંબઈ જતો’તો, તે અહીં રાતવાસો રહેલો! સવારમાં મુંબઈ જવાના કોડમાં ને કોડમાં બાઈજી કપડાંની પોટલી ભૂંડી ગ્યાં. પાછળથી તાર કર્યો કે પારસલથી પોટલી મોકલી આપજો. તે...બાઈ, ઇને તો આંગણે રૂપિયાનું ઝાડ વાવેલું હશે, પણ મારે આ મેમાનગીરી, ને ઉપરથી દમણા ક્યાંથી આલવી?

ચંચળ — તમારે તો બધી મેરથી દંડાવાનું.

નંદુ — કાંઈ કહેવાની વાત નથી! ઇયાંને છતે, કોઈ આવતું જતું તે જણાવું નહિ, પણ.....

ચંચળ — બ્યાંતીબાઈ ને માથે આટલો બોજો-એ તો ગોરાણી, ગમે એવા મોટા લખેશરીની પણ કમ્મર વાંકી થઈ જાય! મને તો થાય છે કે પરભુ ગોર કેમ કરીને પૂરું કરતા’તા! એ તો તમારે જ પરતાપે બા!

નંદુ — આબો અવતાર મહેમાનોની આકરીમાં કાઢ્યો છે! દન ને રાત જોયા વિના ફૂદાની પેડમ ફરતી ને એકલે હાથે બધા કામને પહોંચી વળતી!

ચંચળ — બાઈ, પરભુ ગોરની તો ઓળખાણુ પણ કાંઈ નાની-સૂતી? ગામગામના દાકોર, શેઠિયા, અમલદાર બધાં સાથે ઇયાંને બેસવાબિડવાનું! સહુને ભાયગં કાંઈ એવી શાખઆખર ઓછી હોય છે?...ને તમારે ત્યાં તો એક વાર કેટલાં ગામે દૂઝતાં?

નંદુ — પણ એ તો અધાં વરખાસન ઇમના સંગાથે ગ્યાં ! રતરતનો ફળમેવો ખાધો ખૂટતો નહિ, એ હવે તો ક્યાંય જોયો જડતો નથી. ખાઈ, એ તો એ આંખોની શરમ છે ! ઇમને તુ'વે હવે બધુંય ફલ્લંફલ્લા !

ચંચળ — (દુઃખ દર્શાવી) એવી વાત છે !

નંદુ — પણ, ચંચીણન, ઇમની હયાતીમાં તો પેટ પર પાટા ખાંધીનેય ચલાવતાં, પણ હવે હજીય 'મારા ગોરજનું ધર' કરતું, વાટે કુટાતું કોઈ પણ માનવી મારે ત્યાં આવીને ઊભું રહે છે, તે જાય ને ઇયાંની પાસે ત્યાં . . . ! [આંગળી આકાશ તરફ તાકે છે.]

ચંચળ — પરભુ ગોરને કોઈથી ન પહોંચાય !

નંદુ — હું તો ત્યારે પણ હિંમત હારી જતી, પણ મને રોજ કહે કે, 'સાથે શું લઈ જવાનું છે ? રામનો આલ્થો બટકું રોટલો ખાવા કરતાં ખવરાવ્યો મીઠો લાગે !'

ચંચળ — દિલનો દરિયાવ આદમી !

નંદુ — મેં એક દન ભર શ્રાવણની મેઘલી રાતે એક વાટ-મારગને ખારણે હાંકારો નો દીધો સારે એ મને વઢયા નહિ, પણ ત્યાં જઈને મોટેથી ઇને સાદ કર્યો. ઝમઝમ વરસાદમાં સાંભળ્યામાં ન આવ્યું કે શું, પણ વીણે મોઢે પાછા આયા ને મને કહે કે, 'તારે છતે મારી આ આંખો મીંચાઈ જાય, ને હું કોક રાંકને પેટ પકું ને કોક દી ખારણું ઠોકું, તો તું નો જ ઉઘાડે ને ?' [રોઈ પડે છે.]

ચંચળ — ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ. ખાઈ, બધું સંભારી સંભારીને રોયે કાંઈ આરો આવવાનો છે ?

નંદુ — ના, પણ, હું મારા ન્યાંતીની પચ્ચી રૂપરડીમાંથી મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા કરું છું. પણ મોઈનો મારો શમાવ જ આકરો તે લગાર વારમાં તતડી ઊડું છું. આજ દસ મહિનાથી શમણામાં એ આવે છે : એવીલું મોહું, હળવો કપડો ! ઇયાંનો જીવ મારે લીધે જીવો રહેતો લાગે છે !

ચંચળ — બાઈ, તમારી કસ્ટીની વાત તો અમારે મન છે તો ! પારકા માટે ઘસાઈને આ અરધાં તો થઈ ગ્યાં છો ! ગોરાણી, શોક મૂકીને લગીર ઘરઆંગણું કરો, તો કાંઈક શરીર સુધરે ! દેહીને ઘણી કપ્પી આવી !

[એટલામાં ખરકીનું બારણું કાંઈ ખખડાવે છે. નંદુ ગોરાણી હાથ જમીન પર ટેકવીને બેઠવા કરે છે, પણ ચંચળ જઈને બારણું ઉઘાડી આવે છે. એક જુવાન હાથમાં પોટકું લઈને પ્રવેશે છે.]

જુવાન — પરભુ ગોરના બ્યાંતીલાલ અહીં રહે છે કે ?

[અંદર આવે છે.]

નંદુ — હોવે, આવો !

જુવાન — અહીં છે ?

નંદુ — ના !

જુવાન — [રોકાઈને] ક્યારે આવશે ?

નંદુ — [ટૂંકું પતાવતાં] એનો કાંઈ ભરોસો નહિ. આવે તો હમણાં આવે, ને રાતના બાર પણ વગાડે !

જુવાન — ત્યારે એમને કહેજો કે અમૃતલાલને ત્યાં મને મળે. મુગટલાલ કહેશે એટલે સમજી જશે — દેવગઢવાળા !

[જાય છે.]

નંદુ — જુઓ છાને ? ગાડી આવી કે આપણે ત્યાં એકાદ મનેખ આવ્યું જ સમજે ! અહીંથી ચોથે બારણે ધર્મશાળા ક્યાં નથી ? પણ કાણ જાણે બધાંને લાં જતાં કાંટા વાગે છે. હું કાંઈ આંગણે ફૂલ વેરી મૂકતી નથી !

ચંચળ — એ તો મૂળ આ રામજીમંદિરનો દવારો એટલે. ને પરભુ ગોરને લીધે સહુના પગ આ ગમ જ વળે !

નંદુ — [નિસાસો નાખી] હું શું કરવા છવ બાણું ? મારાં પગલાંય હવે પાછાં વળવા લાગ્યાં છે !

ચંચળ — વહોપાત નો કરતાં હોં. આ કાલ બીડીને પરભુ ગોરના પુતળજે બ્યાંતી બેંચી પાયરી પર ચડ્યો તો પોબારા ! !

નંદુ — [હસકાં ભરતી] દેવ જેવા માણસ મારે પનારે ક્યાં પડ્યા ? હું હીણા કરમની ઇયાંતે વગોવવા વના ખીલું શું કરી શક્યાની છું ?

ચંચળ — તમે તમારે ઇમનું ધ્યાન ધરો, ને રામજી રાખે તેમ રહો !

નંદુ — કહેનારે કહ્યું છે ને ? — કે, સતી અસ્ત્રી દર્પણમાં દેખે તો અંદર ઇતે પતિનું મોહું દેખાય. દર્પણમાં તો મારે શું કરવા બેલું પડે, પણ કોઈ મેમાન આયો કે ઇમનું મોહું મારા સામું હસતું મને દેખાય છે !

ચંચળ — દેવના ધામમાં છો, બાઈ ! ને દેવ જેવા પરભુ ગોર !!

નંદુ — મારાથી આ જગા નહિ જીરવાય !

[અધખૂલું બારણું કલાકારે હાથમાં લણવાની ચોપડીઓ લઈ બહુ પ્રવેશે છે. નંદુ ગોરાણી આંખો લૂછી દે છે.]

ચંચળ — કેમ બહુભાઈ ? શેના ઝોળખો ? ! મોટા મામલીદાર બનો, ત્યારે ઘેર ગુમાસ્તી રાખવી પડે વળી !

નંદુ — [આનંદાતી] આ મારા બહુને તો બાલેટણ બનાવવો છે. મારે જીવતે જીવત ઇતે રાજનો દીવાન થયેલો દેખવો છે !

બહુ — હવે થઈ ગયા ક્યારનાય ! દીવાન તો નહિ, પણ દીવાનો બનેલો તો જરૂર દેખીશ !

ચંચળ — [આભી બનીને બોલે રહે છે.] બોલબોલમાં ફૂલ ઝરે છે, બા ! બાગ્યશાળીનાં પૂરવ જલમનાં પુન્ય, ખીલું શું ? [અર્ધી મિનિટ શાંતિ. બિડવા કરતાં] બેસો ત્યારે, નંદુ ગોરાણી, અંધારે પાછું દેખાશે નહિ. વેળા છતી ઘેર પહોંચી બહા !

નંદુ — બહુ ! [આંગળી બતાવતી] પેલો કળસ્યો ચંચી મારીને આપ બે !

[બહુ આપે છે.]

ચંચળ — બા ! કશો વલોપાત કરજો મા ! રામ-લક્ષ્મણ જેવા બે દીકરા છે તે, ધીરજ રાખશો તો, કાલ બિડીને સોનાનું વાણું વાશે !

[નય છે.]

બટુ — બા, ચંચળ માશી ઘણે દા'ડે આ બાળુ બ્રહ્માં પડ્યાં !

નંદુ — પેલા પૂનમલાલનો કળસ્યો અહીં રહી યો'તો તે લેવા આવ્યાં'તાં ! મારા કરમ જેવો તો હતો — ફૂટેલો ! પણ [શાંતિ. બટુને] બ, બે બેટા, ખડકી દર્ઠ આવ બે ! [બટુ દોડતો બારણું વાસી આવે છે.] કેમ બટુ, તું આને નિશાળેથી આવ્યો એવો ત્રિડાર્ઠ ગયો ?

બટુ — એ તો, આ સાડાપાંચની ગાડીમાંથી કાર્ઠ ઉતારુ હશે ને બા, તે મને પૂછે કે પ્રભુદાસ ગોરનું ઘર કયું ? સવારે અમથાલાલને રેશન સુધી મૂકવા જતાં પહેલો પિરિયડ ચૂક્યો'તો એટલે એમની રીસ એના પર કાઢી : ‘જાઓ, આખું ગામ છે, શોધી કાઢો ! મને કાર્ઠ બધાંના ઘરની ઓછી ખબર છે !’

નંદુ — જુવાન હતો ? કાળી ટોપી ?

બટુ — ના, આ તો પાઘડીવાળા કાર્ઠ મહેરબાન હતા. . . એ કોણ ?

નંદુ — એ વળી એક બાર્ઠ આવ્યા'તા. પણ ભગવાન વહારે ધાયા ને ઇંને સારી મત દીધી તે અમરતલાલને ત્યાં જઈ છું કહીને હીંડતો થ્યો !

બટુ — બા, આ તે ઘર છે કે ધર્મશાળા ? અહીં રહીને હું પરીક્ષામાં શું ઉકાળવાનો ? આપણે ઘર બદલી લઈએ !

નંદુ — પણ બેટા, બાહુ ક્યાંથી લાવીએ ? આ તો તારા આપના નામને લીધે ભયુ'પૃથુ' ઘર આપણને મળ્યું છે એ કહે ને ?

બટુ — ત્યારે શું કરશું ? નાના હતા ત્યારે તો મહેમાનો આવતા એથી ઊલટી મજા પડતી. નવા નવા માણસો, ખાવાનું મળે, ખેલવાનું મળે. પણ હવે તો ભારે પડે છે. એ તો તું જ આ બધું સહન કરી શકે બા !

નંદુ — એક તું મારી પીડા સમજે એવો છે ! બાકી મોટો તો તારા બાપ જેવો દાનો નીવડ્યો છે ! આમ ને આમ ચાલશે તો તારું ભણતર કયળી નો જાય ઇની મને ફિકર રહે છે !

બટુ — ‘એ તો ફીક છે. બધું થશે. આ પરીક્ષામાં નંબર આવે તો આવતા વરસ માટે પૂરતી રકોલરશિપ મળે. પણ કોઈ ઘડી જાંપીને અભ્યાસ કરવા દે ત્યારેને?’

નંદુ — હું ઓછી કંટાળી નથી! કોઈ ખડકી ખખડાવે છે ને મને તો હૈયામાં કાળ પડે છે, કાળજીં કડકડ કાંપે છે. બારણા પર કોઈના ટકોરા સાંભળું છું તે જાણે છાતી પર હથોડા નો ટિપાતા હોય?

[ખડકી ખખડે છે. નંદુ ગોરાણીને ડિલે થયરાડી આવી જાય છે. બટુ કડક ચાલે ઉતાવળો જઈ બારણું ખોલે છે. જયંતીલાલ અંદર આવે છે. નંદુ ગોરાણી હોશમાં આવે છે. પણ જયંતી ભ્રમો રહે છે. પેલો જીવાન મુગટલાલ પ્રવેશે છે, એટલે એના સાથે જયંતી ગોરાડામાં આવે છે. નંદુ ગોરાણીના હોશકોશ ભડી જાય છે.]

નંદુ — [બટુ ધીમે] કેમ જયંતી ઓફિસમાંથી મોડે ફરતો?

જયંતી — [કપડાં કાઢતાં] ના, બા! નવા બજારમાં ગોવિંદ-કાકા મળ્યા. થેર આવવા મેં ઘણું કરગર્યા, પણ ઉતાવળમાં હતા, એટલે એમને વીણીમાં જમાડવા રહ્યો તો! સહેજ મોડું થઈ ગયું, ખરું બા?... પણ ભગવાન બધું સારા કાળે કરે છે. નહિ તો આ મુગટભાઈનો વાટમાં ભેટો થઈ ગયો એ ન થાત!

નંદુ — [નિસાસો મૂકે છે.] હાથપગ ઘોઈ લો!

[જયંતી, મુગટલાલ સાથે બારણેથી પાછળ વંડામાં હાથપગ ઘોવા જાય છે.]

નંદુ — બટુ, સમજ્યોને? અક્કરમીનો પડિયો કાણો! [પોતાને કહેતી હોય તેમ, નીચું મોઢું રાખીને] સવારે તૈયાર ટપ્પાં રસપોળી ઉપર પેલો અમથો આવીને દેવાયો! નવાં દાળભાત કરી ખાધાં! ને મારા મનમાં કે અત્યારે તમે નિરાંતે ખાવા પામશો, પણ તમારું કપાળ જ કાઢિયા જેટલું ને?

બટુ — હું તો કદું છું કે રૂપિયે પાંચ શેરની કેરી આપણે મોટા ક્યા શ્રીમંત તે લાવીને શોખ કરીએ? પણ મોટાભાઈની રીત જ.....

નંદુ — [મૂંઝવણ ખસેડવા કરતી] કાંઈ નહિ, જે જેનું અંગળપાણી ખેટા !

[જયંતી બારણામાં દેખાય છે.]

જયંતી — મુગટબાઈ આ પીના નથી. આપણે તો ચાલશે. રહેવા દે બટુ.

નંદુ — કેમ નથી પીતા ?

જયંતી — ખાંડ બિલકુલ ખાતા નથી.

નંદુ — બટુ. અધું મેલીને તું તારે બાણાં તૈયાર કર !

જયંતી — ખાવાનું તૈયાર છે ?

નંદુ — સવારનું છે ને ! તમે તૈયાર થઈને આવો.

[જયંતી અખોટિયાં લઈને જાય છે.]

બટુ — [અખોટિયું પહેરી બારણામાં બેસી થાળીઓ પીરસે છે.] આ ! રસ તો પૂરતો છે. કાંઈ ફિફર નથી.

નંદુ — તમે આજકાલનાં છોકરાં ચતરપેટાં બટુ તો ? આ... તારા બાપ હોય તો એટલે તો ઇમને રેકોય નો પહોંચે.

બટુ — આ, મૂંઝનો શૂકો ક્યો છે કે ?

નંદુ — જો, અંદર અભરાઈ પર વાડત્રીમાં !

[જયંતી, મુગટ અખોટિયાં પહેરી અંદર આવે છે. સીધા રસોડામાં જાય છે.]

એ તો...અમારે બટુને આ વગર ઘડીય નો ચાલે ! આ હું જોઉં છું ને કે દસ દસ વરસનાં છોકરાંને ગળેથી ખોંખારો વખૂટતો નથી, તે એ ખાંડના જ ચરતાપથી ભલા ! ને ત્રી'બત્રીસ વરસમાં માણસ લાતરીને પૂણી જેવો થઈ જાય છે, એય ખાંડની જ બલા ને ? ઘયડા કેવા ડાલા હતા કે ગોળનું દડણું મન થાય ત્યારે ઉડાવી જતા !

બટુ — આ, તું પાછી બાપણ આપવા મંડી પડીશ ! [અંદર] અહીં, બાઈ, તમે બેસો ! ને મુગટબાઈ, આ તરફ !

નંદુ — અરે બટુ ! રસમાં આપણે સવારમાં ખાંડ નાખી'તી કે નહિ ? [સંકોચાતી, હસતી] આ તારા 'બાપણ' પરથી સાંભરી આવ્યું !

બટુ — [રસોડામાંથી બહાર મોઢું કાઢી] જા, જા !

નંદુ — મામાના સમ ! તેં જ નાખી'તી ને ? હવે શું કરશું ? — હવે આટલો મોડો શાનો રસ ?

[અંદરથી જ્યંતીલાલનો અવાજ આવે છે.]

જ્યંતી — હવે એટલી ચપટી હશે તો કાંઈ વાંધો નથી ! ચાલ બટુ, અપોશણ પીરસી દે એટલે 'હરહર મહાદેવ' કરીએ !

[બધા જમવાનું શરૂ કરે છે.]

બટુ — [મોંમાં કાળિયો હોય ને બોલે છે.] બા, તારે ખાવાની શી વાર છે ?

[અંદરથી સબડકાનો અવાજ સંભળાય છે. નંદુબાઈ આંગણા તરફ જવા કરે છે. બારણે ટકોરા સંભળાય છે. નંદુ ગોરાણીથી લોંબ પર બેસી જવાય છે. ગણગણે છે.]

નંદુ — આ એકના તો રસમાં ખાંડ નાખી ! તારામાં શું નાખીશ વળી ? બિચારાં છોકરાંને કોઈ સખે ખાવાય દેતું નથી !

[અવાજ આવે છે : બોલો ! બોલો !!]

ભાઈ, આ નહિ ! એથે બારણે ધરમશાળા છે. (સ્વગત)

અંધારુંય થઈ ગયું છે તો બળ્યું !

[ફરી ટકોરા સંભળાય છે. નંદુ ગોરાણી બારણા પાસે જાય છે.]

મુસાફર — બોલો ! બોલો !!

નંદુ — કોણ છે એ સાનસમજ વનાનું ? આ દવારો ન્હોય !

મુસાફર — બોલો !...એક આટલી રાત પડી રહેલું છે !

[ટકોરા થાય છે.]

નંદુ — ધરમશાળામાં જાઓ ને ! પગ ભાંગી ગયા છે ?

[વધુ ટકોરા સંભળાય છે.]

આ ક્યાંથીયે ઝોડ વળગ્યું પાછું !

[એકાદ મિનિટ શાંતિ પ્રસરે છે. છુટકારાનો દમ ખેંચી, નંદુ ગોરાગ્રી ખડકી ઉધારે છે. ફર અંધારામાં કંઈ જોતી હોય એમ સવાં પર દુથેળી ટેકવી તાકી રહે છે ને એકદમ ચીસ પાડી બેઠે છે.]

એ ! આવો ! આવો !! પાછા આવો !!! મારા સમ છે તમને !

બટુ — શું છે આ ? ગાંડી !

[ખાતાં ખાતાં બીડીને બટુ દોરતો આવે છે.]

નંદુ — [બહાર તાકતી] પાછા વળો ! તમારા પંડનું ઘર છે ને વળી પૂછવા રહ્યા ?

[બારણાની બારસાખ પર ક્યાબ ફટકે છે.]

બટુ — આ કેના હિપર આટલો પ્રેમ બિભરાર્થ આવ્યો વળી ? કોણ હતું, આ ?

નંદુ — [રોતી] હવે કોઈ નહિ આવે આપણે બારણે, બેટા ! ને આવે તોય મારે ઓછું...!

બટુ — એમાં રુએ છે શા સારુ પણ ? કોણ હતું ?

નંદુ — [જાણે બાન વગર] એ જતા રહ્યા છેવટ, મારે પાપે !

બટુ — [મૂંઝાઈને] આ !

નંદુ — એ જ પાઘડી, પેલો લીલો ખેસ ને બટુ, વિશંભરદાસ-વાળા પેલી લાકડી પણ મેં હાથમાં ટેપી તો !

બટુ — કેના હાથમાં ? મારા બાપાના...?

[ધડકો]

સ્વાધ્યાય

૧. આ નાટકમાં આવતાં મુખ્ય પાત્રોનો પરિચય આપો.
૨. નંદુ ગોરાગ્રીના પાત્રની તમારા મન પર શી છાપ પડી તે જણાવો.
૩. આ નાટક લખવામાં લેખકનો કંઈ હેતુ હશે ખરો કે વાત કહેવા ખાતર એ લખાયું છે તે કહી શકશો ?
૪. આમાંનાં પાત્રોમાંથી સૌથી વધુ સહાનુભૂતિને યોગ્ય ક્યું પાત્ર છે ?
૫. આ નાટકમાંથી, બોલાતી ગુજરાતી બાપામાં કેવી સમ્બંધિત રહેલી છે તે બતાવવા, થોડાંક વાક્યો સૂચવો.
૬. ‘બારણે ટકોરા’ મયાણું કેટલે અંશે સારું છે તે ચર્ચો.

આપણા સાહિત્યનું વિહંગાવલોકન

૧

પ્રાચીન કાળ

આપણી ભાષાનું આયુષ્ય હજી પૂરું હજાર વરસનું પણ થયું નથી છતાં તેનું ખેડાણ એટલા બધા — અને કેટલાક તો બહુ જિંચી કાઢિના એવા — લેખકોને હાથે થયું છે કે આઠ દસ પૃષ્ઠમાં તેની રૂપરેખા આંકવી મુશ્કેલ છે. છતાં ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસનો કાંઈક ખ્યાલ આવે એ રીતે આપણે પાછલા કેટલાક સૈકાઓ પર ઊડતી નજર કરીએ.

હિંદમાં સંસ્કારી વર્ગ જ્યારે સંસ્કૃત બોલતો ત્યારે સામાન્ય જનસમાજ પ્રાકૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવતો. આમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને જોડાણેડ વપરાતી. જેમ સિક્કા વપરાશથી ધસાય છે તેવું જ કાંઈક શબ્દોનું પણ લાગે છે. તેમાં ફેરફાર થયા જ કરે છે. લોકોની બોલચાલની ભાષા પ્રાકૃતમાં ફેરફાર થતા ગયા અને કાળે કરીને તેમાંથી એવી એક ભાષા બની જેને વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ (બગડેલી-અશુદ્ધ ભાષા) તરીકે ઓળખાવી. આ અપભ્રંશનો જે એક પ્રકાર આપણા પ્રદેશમાં વપરાશમાં હતો તે ગૌર્જર અપભ્રંશ. એમાંથી ધીમે ધીમે ગુજરાતી ભાષા બંધાવા પામી. આપણે અત્યારે બોલીએ છીએ તે રૂપ તો ગુજરાતીને હજી હમણાં ત્રણ ચાર સદીથી જ મળ્યું છે. નરસિંહમીરાંનાં ભજન આપણને બરોબર અસારની ભાષામાં મળે છે તે ઉપરથી એમ ન માનવું કે કેહ તેમના સમયથી ભાષાનું રૂપ એવું હતું. તે ભજનો લોકોના કંઈમાં વસેલાં હોઈ

૧. સંસ્કૃતમાં ફેરફાર ન થયા કેમકે કાળજીપૂર્વક તેનું બચાવરણ રચીને તેને સંસ્કૃત (સુધરેલી, સંસ્કારવાળી) બનાવવામાં આવી હતી. તેમાંથી તે ચસકી શકે એમ ન હતું. જ્યારે અભણ લોકોની બોલચાલમાં તો પરિવર્તન થયે જ ગયાં.

પેઠીએ પેઠીએ તેમાં ફેરફાર થતા ગયેલા. નરસિંહનાં કાન્યો તેના સમયની જ બાપામાં આપવામાં આવે તો આપણને સમજવું મુશ્કેલ પડે.

પ્રેમ-શૌર્યનો પ્રવાહ

અત્યારનું રૂપ આપણી બાપા પામી ત્યાં મુર્ધાના વિદ્યાસનો કહીએક ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થાન નથી. પણ અપભ્રંશના થોડાક દુદા વાનગીરૂપે અહીં ઉતારીએ છીએ જેથી આપણી બાપાની જનનીનો અને તે બાપા બોલનાર પૂર્વજોની કિંચિત્ બાવનાઓનો કાંઈક પરિચય મળે :

પુત્રે જાએ ક્વાણુ ગુણુ અવગુણુ ક્વાણુ મુએણુ,
જા બખીપી કુંદી અંપિનનર્થ અવરેણુ ?
(હીકરા જનમ્મે કોણુ ગુણુ, અવગુણુ કોણુ મર્યાપી,
જે બાપુશી બૂંદે તે આંખી જાય ખીલથી ?)
બલ્લા હુઆ જી મારિયા, બદિણિ, મદારા હન્ટુ;
સનને જંતુ વયસિઅહુ, જઈ ભગ્ના ધર એન્ટુ.
(બહુ ધયું હે બહેન, જે રણ મુજ કંથ મરાયો,
હું લાજત સખીમાં, ધરે ભાગી હાત જે આવ્યો.)
અમ્મે થોવા, રિક બહુઅ, કાયર એમ્વ બાણુન્તિ;
મુદ્ધિ નિહાલ હિ ગયણુયહુ હઈ જાણુ જેવહુ કરન્તિ.
(થોરા અમે ને રિપુ ધણા, કાયર એમ ભણે;
માથે જે, કે ગગનતલ કોણુ ફલસ દરે.)
જીવિક હાસુ ન વલ્લહકં, ધણુ ખુણુ હાસુ ન ઈદુ ?
દોણિયુ વિ અવસરનિવરિઆઈ તિણુ સમ ગણુઈ વિરિદુ.
(વહાલું ન કોને જીવતું, ધન કોને નદિ કંઈ ?
અવસર આવ્યે એયને તૂણુ સમ ગણે વિશિષ્ટ)
ખાંદ વિજોરવિ જાદિ તુહું હકં તેવંઈ કો દોસુ,
દિઅયકિક જઈ નીસરદિ જાણુક મુંજ મંદાસુ.
(ખાંદ વહોડી જાય તું એમાં તે શો દોષ ?
રદયામાંથી નીસરે તો જાણુ, મુંજ, મંદાપ.)
વાયસુ હાવન્તિઅએ પિક દિક્ક મહમનિ.

અર્ધા વલયા મહિહિ ગય, અર્ધા કુદે તડતિ.

(હડાડતી હતી કાગ ત્યાં સહસા દીડો નાથ,

અર્ધા બલૈયાં પડી ગયાં, તડડડ ફૂટયાં આધ.

વિરહથી કાયા એટલી બધી દુર્ગળ હતી કે નમીને કાંકરો લેવા જતાં હાથનાં અર્ધાં બલૈયા નીચે સરી પડ્યાં, ત્યાં એકાએક પતિદર્શન થતાં તેના આનંદથી એટલી બધી પ્રકુલતા અનુભવી કે રહી ગયેલાં અર્ધાં નાનાં પડવાથી ઘૂટી ગયાં.)

પ્રેમ અને શૌર્યથી ઊછળતી પ્રજાએ આપણને ગુજરાતી ભાષા આપી છે. એ હકીકત પ્રત્યેક ગુજરાતી બાળકે જીવનમાં વણી રાખવી જોઈએ.

ધીરે ધીરે ભાષા, શ્રી. મુનશીનો શબ્દ વાપરીએ તો, ‘ગુજરાતીતા’ પામતી ગઈ. આ ગુજરાતીના સેંકડો કવિઓ થયા છે. તેમાં જૈન કવિઓ^૧ પાંચસો-સાતસો જેટલા છે અને દયારામ સુધીના જૈનેતર^૨ (જૈન સિવાયના) કવિઓ અઢીસો લગભગ છે. આપણે કવિઓ કરતાં કવિતાના પ્રવાહોનો પરિચય કરીએ.

ઉપર અપભ્રંશના દુહા આપ્યા છે તેમાં તરવરતા પ્રેમ અને શૌર્યનાં કાવ્યોનો પ્રવાહ તે પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. અસાધ્યે ‘નિમ વનિ બૂલી હરણાલી’ એવી ‘હંસાવલી’ની કથા ગાઈ છે, અને મોડાસાના મુસલમાન કવિ અબ્દુર રહેમાને ‘સંદેશકરાસ’માં વિરહિણીનો સંદેશ ગૂંથ્યો છે. ઈડરનો શ્રીધર વ્યાસ શૌર્યઊછળતો ‘રણમલ્લ છંદ’ બુલંદ સ્વરે લલકારે છે. આ બધા કવિઓ તે આપણા ‘આદિકવિ’ ગણાતા નરસિંહની પહેલાંના છે એ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

૧. જૈન કવિઓની હકીકત ‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’માં શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ શાહે વિગતે આપી છે. ‘આનંદકાવ્યમહોદધિ’માં તે કવિઓની કૃતિઓ સંગ્રહાઈ છે.

૨. શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ ‘કવિચરિત’ના ભાગોમાં જૈનેતર કવિઓનો પરિચય કરાવ્યો છે.

આ પ્રવાહ પાછળથી પણ ચાલુ રહ્યો છે. પદ્મનાભનું ઐતિહાસિક 'કાન્હડે પ્રબંધ' આપણી ભાષાના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ ઘણું કીમતી છે. પ્રેમ વિષયક કાવ્યોનો પ્રવાહ પણ પાછળની 'રૂપસુંદર કથા' જેવી કૃતિઓમાં ચાલુ દેખાય છે. પણ ધીમે ધીમે ભક્તિ અને આખ્યાનોના પ્રવાહ વધતા ગયા અને પ્રજા પરવશ થતી ગઈ તેમ એ હુમ્મ થઈ ગયા અને જેવડે ગઈ સદીમાં નમંદે એને પુનર્જીવિત કર્યો.

ભક્તિનો પ્રવાહ

ઈ. સ. ના દસમાથી તેરમા સૈદ્ધાંત સુધી આખા દેશમાં ભક્તિનું પ્રચાર મોજું ફરી વળ્યું. જેણે દેવલાલ સૈદ્ધાંતોમાં દેશ પર અનેક વિદેશી પ્રજાઓએ હુમલા કર્યા હતા. તેની સામે પોતાની સંસ્કૃતિ રક્ષાવી રાખવાનો ભક્તિ એ સૌથી મોટો ઇલાજ હતો. વૈષ્ણવ ધર્મે ભક્તિનો પ્રચાર દેશભરમાં કર્યો. શાકેએ પોતીકી સંસ્કૃતિનું ભાવભર્યું સરળ સુંદર ભજનો વડે સંરક્ષણ કર્યું. આ ભક્તિસાહિત્ય સામાન્ય જનસમાજને પણ પોતાના દસમાં તાણી જાય એવું હતું, અને યોગ્ય રીતે તે "વૈષ્ણવ વેદ"ના નામથી ઓળખાયું. ગુજરાતમાં ભક્તિના ગાયકોમાં અગ્રણી નરસિંયો દિવેટિયો હતો. એને એક વાર 'ભાભીએ મરખ કહી મેકેણું દીધું.' નરસિંહને એ 'વચન વાગ્યું' અને 'એક અપૂર્ણ શિવલિંગનું વન માંડે ગઈ પૂજન કીધું.' શિવે પ્રસન્ન થઈ એને દિવ્યચક્ર આપીને કૃષ્ણની રાસલીલા દેખાડી. એ રાસલીલામાં મથાલ કરીને નરસિંયો લીભો રહ્યો અને દિવેટ બળી ગયા પછી પોતાનો હાથ બળવા માંડ્યો તેની પણ એણે પરવા કરી નહિ. આ દંતકથા નરસિંહની તદ્દલીનતાનો સાચો ખ્યાલ આપે છે. એના જેવાં મસ્ત ભક્તિનાં અને તન્મયતાનાં ગીત ભાગ્યે જ કોઈએ ગાયાં હશે. પોતે રાધા બનીને કૃષ્ણનાં એણે ગોપીભાવે ગીત ગાયાં છે. વાણી અત્યંત સરળ, વેધક અને આસ્તવાળી છે. કવિતામાં ચિત્રો ઉદાવવાની કળામાં નરસિંહ અજોડ છે. મીરાંબાઈ રાજપૂતાનાનાં હતાં, પણ દ્વારકાધીશેને આશરે આવીને ગુજરાતમાં રહ્યાં હતાં.

એમનાં પદો હૃદયની સચ્ચાઈભરી અને સુલાયમ લાગણીના કુવારા જેવાં છે. ‘મીરાંકે પ્રભુ ગિરધર નાગર’ એ શબ્દો સદીઓથી ગુજરાતમાં બહુ લાડીલા થઈ પડ્યા છે. આપણા સૌથી વધારે સમર્થ એવા કવિ નરસિંહ મહેતાથી આ પ્રવાહ પોષાયો હતો. વળી એની ભક્તિગંગામાં મીરાંની મસ્ત યમુના મળી પછી તો પૂછવું જ શું ? આ પ્રવાહમાં આપણા અનેક કવિઓએ પોતપોતાનો યદ્દિગિત ફાળો આપ્યો છે. છેક દયારામ મુધી (ઈ. સ. ૧૮૫૨) આ પ્રવાહ ચાલ્યો. અને પછી પંજી લુપ્ત થઈ ગયો એમ માનવાને કારણ નથી. માનવ હૃદય છે ત્યાં મુધી એ છેક લુપ્ત થઈ શકશે કે કેમ એ પણ શંકાસ્પદ છે. અર્વાચીન યુગના મહાન કવિ શ્રી. નાનાલાલે પોતાના ઉપનામ માટે ‘પ્રેમ-ભક્તિ’ શબ્દો પસંદ કર્યા હતા અને ‘મારાં નયણાંની આળસ રે ન નીરખ્યા હરિને જરી’ જેવાં આરંભુભર્યાં ભજન પંજી ગાયાં છે. શ્રી. મેઘાણી શ્રી. મુંદરજી બેટાઈ અને શ્રી. પ્રહલાદ પારેખ આ પ્રવાહના છેલ્લા અત્યારના પ્રતિનિધિ છે.

પૌરાણિક પ્રવાહ

પુરાણોમાંથી વારતાઓ ઉપાડીને રસિક રીતે કોંકો આગળ ને રજૂ કરવી અને તેમને આનંદ સાથે બોધ આપવો એ ઉચ્ચ આશયથી આપણા અનેક કવિઓએ આખ્યાનો રચ્યાં છે અને એ તે તે કવિના સમયમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયાં હોવાનો પાંકા સંભવ છે. ગુજરાતમાં માણભટ્ટો આવાં આખ્યાનો ગામોગામ અને શેરીએ શેરીએ લલકારતા. આ સંસ્થા હવે મૃતપ્રાય છે. મોટાં શહેરોમાં આજે ક્યાંક ખૂણેખાંચરે બદલાયેલા જમાનાને અનુકૂળ થવા મથનાર માણભટ્ટો હારમોતિયસની સાથે સૂર ખેંચતા નજરે પડે છે. પણ બપોરે ઊંચા પ્રકારનાં કાવ્યોની આ જ માણભટ્ટો ગામોગામ પરખો ખેસાડના હશે તે સમયની કલ્પના કરવા જેવી છે. ભાલણ, નાકડ, વિષ્ણુદાસ, ભાઉ, વૈકુંઠ, વિશ્વનાથ જાની, એમ આખ્યાનકારોની લંગાર ચાલી આવે છે. એકએકને ટપી જાય એવા એ કવિઓ છે. ત્યાં આખ્યાનકાર-શિરોમણિ આવે છે મહાકવિ પ્રેમાનંદ.

નરસિંહે સુદામાચરિત્રથી આ આખ્યાનપદ્ધતિની શરૂઆત કરી હતી. બાલણે એ નળાખ્યાન લખ્યાં. નાકર, વિષ્ણુદાસ, ભાઉ અને વૈકુંઠે મહાભારતમાંથી પદ્માનુવાદ આપ્યા. નાકરના નળાખ્યાનમાંથી ખુદ પ્રેમાનંદ જેવાએ પણ કેટલીક વસ્તુઓ અપનાવી, એવી એની સર્જકતા છે. વિશ્વનાથે નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર ગાયું. પ્રેમાનંદે નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને કુંવરપ્રાર્થનું મામેરું એ ત્રણ આખ્યાન પહેલાંના કવિઓએ ગાયેલાં છતાં કરી ગયાં. પણ એના હાથમાં એ અમર કૃતિઓ ખતવા પામી. એણે એ સિવાય ઘણું લખ્યું છે, જેમાં દશમ સ્કંધ એ પ્રૌઢાવસ્થાની કૃતિ કોઈ રસજન્માવટની દૃષ્ટિએ ખાસ નોંધપાત્ર છે. પ્રેમાનંદની ભાષા સરળ, સંસ્કારી અને રસવાહી છે. પાત્રાલેખનની અને પ્રકૃતિવર્ણનની એની શક્તિ અત્યંત ઉચ્ચ કોટિની છે. ગમે તે રસની જમાવટ એ કુશળતાથી કરી શકે છે. એની રચનાઓમાં પૌરાણિક પાત્રો પૌરાણિકતા છાંડીને ગુજરાતીના ધારણ કરે છે. એનાં કાવ્યોમાં ગુજરાતનું જીવન ધમ્મકતું દેખાય છે. એની જે કોઈ ખોટ હોય તો તે હાસ્યરસ જમાવતી વખતે કોઈ કોઈ વાર એ હલકી જૂમિકાએ ઊતરી આવે છે એ છે. પણ કદાચ તે એને પોતાના શ્રોતૃવર્ગનું રંજન કરવા માટે કરવું પડ્યું હોય. એની પહેલાં કે પછી એટલી સફળતાથી કોઈએ આખ્યાન લખ્યાં નથી. મામેરું, સુદામાચરિત્ર અને નળાખ્યાન આપણા સાહિત્યની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓમાંની છે અને કોઈ પણ ભાષારસિકે તેનો રસારવાદ લીધા વગર રહેવું જોઈએ નહિ. આખ્યાનોનો પ્રવાહ પછીથી મંદ પડી ગયો. દયારામે અન્નમિલાખ્યાન લખ્યું પણ તેમાં બહુ કસ નથી. દલપતરામના વેનચરિત્રને નવી ઢબનું આખ્યાન ગણી શકાય.

કથાઓનો પ્રવાહ

ધાર્મિકતાનો પ્રચાર કરવાનો જેનો મુખ્ય હેતુ ન હોય એવી રંજનપ્રધાન કથાઓ આપવાની પદ્ધતિ જૂના સમયથી પ્રચલિત હતી. આપણું જૂનું સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિકતાનું છે એ મોન્યતા હવે ક્યારની ખોટી કરી ચૂકી છે. બાલણે આણની...

આપ્યો હતો. અને તે આપણા સાહિત્યની એક ઉત્તમ સિદ્ધિ છે. સદ્યવત્સકથા અને બીજી સામાજિક વાર્તાઓ પણ કવિઓએ આપી હતી. પ્રેમાનંદ સુધીના સમયમાં પૌરાણિક આખ્યાનોની પદ્ધતિનો કસ એટલો બધો કાઢવામાં આવ્યો હતો કે પ્રતિભાવાળા કવિએ નવો 'ભાગ' જ લેવો રહે. આ કાર્ય શામળને માથે આવી પડ્યું. તેણે અનેક સામાજિક અને ચમત્કારિક વાર્તાઓ લઈ સરળ સંસ્કારી અને ધોધમાર પદ્યમાં એ રજૂ કરી. માતર તાલુકાના સિંહજી ગામના રખીદાસ નામના પાટીદારે ગમાન બારોટને ખાસ મોકલી અમદાવાદ ગોમતીપુરથી એને પોતાને ત્યાં બોલાવી મંગાવ્યો અને તેની પદ્ય-કથાઓથી ખુશ થઈ પસાયતું કાઢી આપ્યું. આ રીતે પછાત વર્ગમાં શામળે કવિતાની સરિતા રેલાવી તેમને મનરંજન સાથે 'છપ્પા'ઓ દ્વારા સહ્યોધ આપ્યો. આ પ્રવાહ શામળ પછી લુપ્ત થઈ ગયો. ફલપતનમંદથી વળી પદ્યમાં કથા કહેવાનો ચાલ શરૂ થયો છે. નવા કવિઓ પણ ખંડકાવ્યો, કથાકાવ્યો વગેરે લખે છે.

વૈરાગ્યનો પ્રવાહ

વૈરાગ્યની છાંટ નરસિંહમાં કાંઈક હતી, પણ ભક્તિના રંગ આગળ વૈરાગ્યનો ભગવો દેખાતો ન હતો. એ ભગવો તો અખામાં જોવા મળે છે. બનવા જોગ છે કે, ભક્તિપ્રવાહનો અતિરેક થયો હશે અને તેની સામે કંટાળીને અખાએ અકળાટથી કહ્યું હશે 'રખે અખા તું એવું લવે.' એણે જ્ઞાનને આગળ ક્યું અને ચોટદાર મર્માળા છપ્પા લખી લોકોની અંધશ્રદ્ધા એણે ખંખેરી. એની વાણી કાંઈક અણુધડ પણ ભારે જોરસાવાળી અને કંઠે વસી જાય એવી છે. એનું ખડખડાટ હાસ્ય એ ગુજરાતી સાહિત્યનું મહામૂલ્ય ધન છે. અને જોવાનું તો એ છે કે આ વસ્તુ પ્રેમાનંદના આવતાં પહેલાં આપણને મળી ચૂકી હતી. અખા પછી પ્રેમાનંદ શામળે પોતપોતાના મૌલિક ભાગો (આખ્યાનો અને કથાઓના) લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈક સુકવણા જેવું દેખાય છે. ભોળ ભગનના 'ચાખખા' અને ધીરાની 'કાશીઓ'માં વૈરાગ્યના ઉદ્ધારો

છે. વચ્ચે ભક્તિનો પ્રવાહ કાળના રેતીયરો તળેથી કાઢિયું કરે છે, વલ્લભ મેવાડો ગુજરાતમાં ધમધોકાર ચાલવા માંડેલી માતા-ભક્તિ આવેશવાળી વાણીમાં ગાય છે. રાજે, મીઠો, રત્નો, રઘુનાથદાસ, થોભણ, પ્રીતમ વગેરે અનેક કવિઓ કૃષ્ણનાં ગીત ગાઈ ભક્તિના પ્રવાહને આગળ ધપાવે છે. એવે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પ્રેમાનંદ-સખી, દેવાનંદ, નિષ્કુળાનંદ વગેરે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ બંને પ્રવાહોને પુષ્ટ કરે છે. છેલ્લે આવે છે દયારામ. તે ભક્તિપ્રવાહને ધડીબર હવંત કરી મૂકે છે અને આપણને રસનીગળતી 'ગરબી'ઓ આપે છે. મૃદુતા, સરળતા અને ધરગથ્યપણામાં એની ભાષા અગ્નેડ છે. અહીં એક બે વાત તરફ ખાસ લક્ષ બેંચવાની જરૂર જણાય છે. પ્રથમ તો એ કે, શામળથી દયારામ મુખીના અનેક નાના મોટા કવિઓ ને ઉવેખવા જેવા નથી. એક નરભાનો જ દાખલો સો. એનું 'નાણું આપે નરભો રે' એ ફેવું લાક્ષણિક કાવ્ય છે! બીજું, પારસીઓ જે અહીં આફ્રીમ સદીમાં આવીને વચ્ચા તેમનામાંથી પણ કેટલાકે પોતાના ધર્મગ્રંથોના ગદ્ય અને પદ્ય અનુવાદ કર્યા છે એ બૂલવું જોઈએ નહિ. જૈનોની વાતમાં તો વિગતે આપણે અહીં ઊતરી શક્યા જ નથી. પરંતુ તેમણે પણ ભક્તિનું, આખ્યાનનું અને કથાનું અદ્ભુત સાહિત્ય પોતાના ધર્મને શોકપ્રિય બનાવવા માટે રચ્યું છે.

દયારામ પૂર્વે આપણી પાસે ધાર્મિકતાનું જ સાહિત્ય હતું, સંસ્કૃત છંદોમાં રચાયેલી કવિતા ન હતી, ગદ્યનું અસ્તિત્વ ન હતું, એવા જે બ્રમો સાહિત્યમાં ચાલતા હતા તે હવે ખોટા કર્યા છે તે તરફ ધ્યાન બેંચવું જરૂરી ગણીએ છીએ.

૨

અર્વાચીન કાળ

આમ અનેક નાના મોટા પ્રવાહોથી પુષ્ટ થતી આપણી સાહિત્ય ગંગા જેમ જેમ આપણા યુગની નજીક આવતી જાય છે તેમ તેમ

એના પ્રવાહમાં ખીળાં અનેક નાનાં મોટાં વહેણાં ભળતાં નજરે પડે છે. એવા એક પ્રવાહમાં અતિ સમર્થ — બ્રહ્મપુત્રા જેવા — જે સહેજે આપણી નજરે પડે છે તે ઓગણીસમી સદીથી આપણા પ્રબળકીય અને સામાજિક જીવનમાં જે મોટા મોટા ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તેને આભારી છે. એ ફેરફારોમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સંસ્થાપના, યંત્રોનો વિસ્તાર, પરિણામે ભૌગોલિક મર્યાદાઓનો લોપ, નવી નવી અને વિશાળ ક્ષિતિજોના ઉઘાડ, વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના, તેને પરિણામે અંગ્રેજી સાહિત્ય અને અંગ્રેજી સાહિત્ય દ્વારા વિશ્વસાહિત્યનો પરિચય, સંસ્કૃત અને ફારસીને અભ્યાસક્રમમાં ખીજી ભાષા તરીકે સ્થાન મળતાં એ ભાષાઓની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિની વધુ વિશાળ સમૂહમાં વ્યાપક બનેલી અસર — આ બધાંને પરિણામે જાણે બ્રહ્મપુત્રાના મિલન પછી વધુ વિશાળ બની ગંગા જેમ અનેક ધારે વિહરે છે તેમ આપણું સાહિત્ય પણ અનેક ધારે વહેવા મંડ્યું. એ ધારાઓની બે મુખ્ય શાખા અને અસંખ્ય ઉપશાખાઓ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મુખ્ય શાખાઓ તે ગદ્ય અને પદ્ય. ગદ્યની શાખાઓમાં નવલકથા (તેની વળી સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક એવી એવી અનેક ઉપ-શાખા,) નવલિકા, નાટક, નાટિકા, નિબંધ (તેની પણ વિવેચનાત્મક, ચિન્તનાત્મક, વર્ણનાત્મક, હાસ્યપ્રધાન, સ્વૈરવિહારી — એવી એવી અનેક ઉપ-શાખા) — એવી અનેક શાખા ઉપ-શાખાનો સમાસ થાય છે; અને પદ્ય-પ્રવાહની ઉપ-શાખાઓમાં તેના બહિરંગ અને અંતરંગ પ્રમાણે પ્રવર્તતાં જુદાં જુદાં અનેક સ્વરૂપો આવે છે. જેમકે બહિરંગ પરત્વે ગેય અને પાઠ્ય એવા ભેદો. તેમાંય પાછા પેટા વિભાગો; જેવા કે ગેયમાં રાસ, ગરબા, ગરબી, ભજન, ગીત વગેરે. અને પાઠ્યમાં સોનેટ, ખંડકાવ્ય, કથાકાવ્ય વગેરે. અંતરંગ પરત્વે પણ પાછી અનેક ઉપ-શાખાઓ — જેમકે પ્રકૃતિ કાવ્ય, ભક્તિ કાવ્ય, રાષ્ટ્રપ્રેમનાં કાવ્ય, પ્રણય કાવ્ય, વિરહ કાવ્ય, સામાજિક કાવ્ય, મૃત્યુવિષયક કાવ્ય — આવા આવા અસંખ્ય પેટા વિભાગો પાડી શકાય. ગદ્ય અને પદ્યના આ જુદા જુદા અનેક પ્રવાહો અને તેમનાં

અસંખ્ય વહેણેના શક્ય તેટલા નમૂનાઓ ‘સાહિત્યપદ્ધતિ’ના ત્રણે ભાગમાં મળીને આપ્યા છે. આ બધા પ્રવાહોએ હજુ પૂરા એક સૈકા જોયો નથી. અને એ દૃષ્ટિએ આપણને એ નફા પરિચિત જોવા છે. એનો ઉદ્ધત કેવી રીતે થયો એનો ઇતિહાસ જાણવા જોવા છે.

ગદ્ય-પ્રવાહ

જૂના પ્રવાહના વિદગાવલોકનમાં આપણે પઘના જ પ્રવાહો ચર્ચ્યા છે, એ જોતાં આજના આપણા એક નાનકડા વિદ્યાર્થીને પણ શંકા થવા સંભવ છે કે, ‘શું જૂના વખતમાં પણ જ હતું કે માત્ર પઘના પ્રવાહો જ વર્ણવ્યા છે?’ એ શંકા નાખી દેવા જેવી તો નથી જ. અગાઉ ગદ્ય ન હતું એવું તો નહોતું જ તે તો આપણે ઉપર જોયું; પણ એક સાહિત્ય પ્રકાર તરીકે ગદ્યરૂપ વ્યાપક બની શક્યું ન હતું. છેલ્લા પોણેસો વર્ષમાં એ અતિ વ્યાપક બન્યું તે મુદ્રણકળાને આભારી છે. એ જોવા જેવું છે કે દુનિયાભરમાં સાહિત્યનાં એ બે અંગો—ગદ્ય અને પદ્યમાંથી સૌથી પહેલું પદ્ય બેઠાયેલું છે. ગદ્ય તો દરેક દેશમાં સાહિત્યના એક વાહન તરીકે બહુ મોડું આવ્યું. એનું મુખ્ય કારણ એ કે મુદ્રણકળાની શોધ પહેલાં સ્મરણશક્તિ ઉપર ઘણો આધાર રાખવો પડતો—અને એ દૃષ્ટિએ પદ્ય ઝટ મોઢે ચડે એવું હોય છે. વળી પદ્યમાં બહુ ટૂંકાણમાં પણ કહી શકાય છે. આ બધાં કારણોને લઈને ગદ્ય પહેલાં પદ્ય બેઠાયું. પણ આજે તો હવે બંને પ્રકારો સારી રીતે બેઠાય છે.

અર્વાચીન ગદ્ય નર્મદથી શરૂ થતું લેખાય છે—જોકે દલપતરામે પણ એ પ્રકાર બેઠેલો છે, પણ એ બંને સમકાલીન હોઈ, અને નર્મદે ગદ્યનો ધોધ વધાવ્યો હોઈ, અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના જનક તરીકે નર્મદ લેખાયો છે. એનો મુખ્ય કારણો નિબંધોને લગતો છે. ગદ્યનાં ખાસ સર્જનાત્મક અંગો—જેવાં કે નવલકથા, નવલિકા વગેરે એક વાર ગદ્યનો સાહિત્યના એક વાહન તરીકે વ્યાપક ઉપયોગ થવા માંડ્યો કે તરત ખીલી ઊઠ્યાં. એમાં ‘કરણધેરો’ મહત્ત્વની જગ્યા રોકે છે. એ આપણી પહેલી નવલકથા. એ પછી તો

નવલકથાઓનો પણ જાણે કે ધાંધ ફાટ્યો છે — પણ જેમાં ગુજરાત હોય, ગુજરાતનું જીવન ધખકતું હોય, જેને જેઈને દુનિયાભરના લોકો પણ ગુજરાત શું છે તે સહેજે સમજી શકે એવી નવલકથા તો એકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જ છે. ગુજરાત વિષે — ગુજરાતના જીવન વિષે આપણા અનેક લેખકોએ લખ્યું છે. મુનશીનાં મધ્યકાલીન ગુજરાતનાં ચિત્રો પ્રાણવાન છે — આમ છતાં વાસ્તવિક ગુજરાતના વ્યક્તિત્વનું કલાત્મક આલેખન તો ગોવર્ધનરામે જ કર્યું છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને આપણે વિશ્વસાહિત્યનો દરબાર ભરવો હોય તો વિના સંકોચે આપણા પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલી શકીએ. મુનશી, રમણલાલ દેસાઈ, મેઘાણી, ધૂમકેતુ આદિની કૃતિઓ પણ આપણી નવલકથાના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. પણ હજી એ ક્ષેત્રમાં ઘણું ખડાણ બાકી છે. સૂક્ષ્મ મનોવિશ્લેષણ જે આ પ્રકારના સાહિત્યનું એક અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે તેનાં હૃદયંગમ આલેખનો હજી આપણી નવલકથાઓમાં નહિ જોવાં છે. એમ છતાં અત્યાર સુધીના આપણા પ્રયત્નોએ એવા સૂક્ષ્મમનોવિશ્લેષણને યોગ્ય વાહન મળી શકે એવી રીતે આપણી બાપાને ખેડીને તૈયાર કરી છે. એ આજ સુધી લખાયેલી આપણી અનેક નવલકથાઓની જેવી તેવી સંસિદ્ધિ નથી.

નવલિકા આમ તો નવો પ્રકાર લેખાય છે — બાકી એ છે તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. આજે એની જે નવીનતા લેખાય છે તે તેના કલાતત્ત્વને અંગે. વાર્તા કહેવાની એ કળા આપણા આ યુગની આગવી સંસિદ્ધિ છે. ઘટના અને આયોજનના મુંદર તાણાવાણા-વાળી એ કથાકારીગરી ધૂમકેતુ, દિરેક આદિથી માંડી પન્નાલાલ સુધીના આપણા અનેક લેખકોની કૃતિઓમાં જોઈ શકાશે. એ ક્ષેત્ર પણ હજી નદન નવું જ છે. હજી તો એના પર દળ જ કર્યું છે. વર્ષાનાં ઝાપટાં આવે અને એ ભયું ભયું બની રહે એવો યુગ તો હવે ચાલ્યો આવે છે — પણ એ યુગને આવવાની મુગમતા જોણે કરી આપી તેની સેવા જેવી તેવી નથી. આવું જ એકાંટી નાટકો માટે પણ છે. લાંબાં નાટકો આપણે ત્યાં પ્રમાણમાં ઓછાં લખાયાં

છે. આપણા નવા યુગની શરૂઆતના આપણા કેટલાક સાક્ષરોએ સંસ્કૃત નાટકોની દબ્બનાં નાટકો લખ્યાં — જેમાં ‘રાઈનો પર્વત’ અને ‘કાન્તા’ માનભર્યું સ્થાન ભોગવે છે — પણ એ ક્ષેત્ર હજી નહિ જેવું ખેડાયું છે. એનું એક કારણ એ છે કે, આપણા સાહિત્ય અને રંગભૂમિ વચ્ચે જોઈએ તેવો મેળ નથી રહી શક્યો. અને આજે તો રંગભૂમિ ઉપર જાણે કે પનોતી ખેડી હોય એવી એની સ્થિતિ છે. એટલે ત્યાં સુધી એ સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી અંદ્રવદન જેવા આપણા ઉત્સાહી અને શક્તિશાળી નાટ્યકારના અથાગ પ્રયત્ન છતાં સાહિત્યપ્રકાર તરીકે નાટકનો વિકાસ થવો બહુ સંભવિત નથી દેખાતો.

નિબંધની બાબતમાં નાટક જેવું નથી. ત્યાં આનંદશંકર કુવ, ગાંધીજી, કાલેલકર આદિ આપણા અનેક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષો અને આપણાં અનેક દૈનિક, સાપ્તાહિક, માસિક, ત્રૈમાસિક આદિ સામયિકોએ જાણે મોટો જીવાળ આણ્યો છે. એના હળવા પ્રકારે પણ જ્યોતીન્દ્ર, ધનસુખલાલ, પાઠક આદિએ સારી રીતે ખેડ્યા છે. પણ એ દિશામાં હજી અનેક શક્યતાઓ રહેલી છે. અને નિબંધ-માત્રનાં હજી અનેક નવાં નવાં અંગો આપણું સાહિત્ય ખીલવી શકશે એવી રૂપરૂ નિશાનીઓ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પદ્યપ્રવાહ

પદ્યમાં પણ અનેક પ્રયોગો થયા છે. શરૂઆતના બધા પ્રયોગો અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર હેઠળ થયા હતા, અને એ અસર વ્યાપક રીતે સૌથી વધુ પ્રમાણમાં નરસિંહરાવમાં જોઈ શકાય છે; એટલે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રાચીનોમાં અન્તિમ, દલપતરામ લેખાય છે, અને અર્વાચીનોમાં આદિ નર્મદ લેખાય છે, છતાં કેવળ કાવ્ય-ગુણની દૃષ્ટિએ નક્કી કરવાનું હોય તો અર્વાચીનોમાં આદિ નરસિંહરાવ લેખાવા જોઈએ. એમનાથી શરૂ થયેલો કાવ્યપ્રવાહ એક બાજુ અંગ્રેજી સાહિત્ય અને બીજી બાજુ સંસ્કૃત તથા શરણી ને આપણા જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી

પામી ધીમે ધીમે સમૃદ્ધ બનવા માંડ્યો. એ પ્રવાહમાં એક બાળુએ આપણે બાલાશંકર કંથારિયા, મણિલાલ દિવેદી, કલાપી જેવા સૂક્ષ્મ અસરવાળા કવિઓની છાલકો જોઈએ છીએ; તો બીજી બાળુ કાન્ત જેવાને સંસ્કૃતના વાણીવૈભવ અને ભાવસૌકર્યની ઊર્મિઓ જગાડતા જોઈએ છીએ; તો ત્રીજી બાળુ નાનાલાલ જેવાને સંસ્કૃત, કાસી, અંગ્રેજી, જૂની ગુજરાતી અને આપણાં લોકગીતોની ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય-શ્રીના અમૃતઘૂંટ પી પી આપણી સાહિત્યગંગામાં શરદનાં નીતર્યાં નીરની છટા ઉતારતા આપણે જોઈએ છીએ. આ બધા પ્રવાહો આમ ખૂબ સુંદર છે, પણ તે બધાનું પ્રભવસ્થાન સ્થળ અને કાળની દૃષ્ટિએ આપણા પ્રજાજીવનથી ઘણું દૂર — સાહિત્યના જ જગતમાં છે. એ બધા પ્રવાહોથી કંઈક જુદો જ પ્રવાહ આપણે બળવંતરાયનામાં જોઈએ છીએ. એમણે કવિતાને વાસ્તવિક જગત ઉપર ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો; તેના ઊર્મિતત્ત્વમાં વિચારની માત્રાને વધારી દીધી — અને પરિણામે વિચારપ્રધાન કવિતાનો એક પ્રવાહ પણ આપણાં સાહિત્ય-વહેણમાં દેખાવા લાગ્યો. એ પ્રવાહ પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ બન્યો ૧૯૧૭માં — જ્યારે ‘ભણકાર ધારા પહેલી’ની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી. ત્યાર બાદ ત્રણેક વર્ષમાં જ આપણું પ્રજાજીવન એક મોટા ઝંઝાવાતથી હાલી ઊઠ્યું. એ ઝંઝાવાત હતો ગાંધીજીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો, અસહકારનો. એનાથી આપણી સાહિત્ય-સૃષ્ટિનાં નીર ખૂબ ડહોળાયાં. એ સ્થિતિ દશેક વર્ષ રહી. એમાં લોકગીતો તરફ આપણી નજર નવા યુગે આપેલી સ્વદેશી ભાવનાના ઘેનમાં વધુ જોરથી ગઈ — અને આપણને મેઘાણીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિનો લાભ મળ્યો. ખબરદારે એ યુગની પ્રેરણાનાં રાષ્ટ્રગીતોનું ગુંજન આપ્યું. પણ નીર ડહોળાયેલાં જ રહ્યાં. વિચાર ઘૂંટાતા જ ગયા; અને આપણા કવિઓની નજર વધુ ને વધુ વેધક બનતી ગઈ. એમાં વળી સમાજવાદનાં વિચાર-વહેણો આવી ભળ્યાં. પરિણામે ૧૯૩૦ પછી એક નવો જ પ્રવાહ વહેવા માંડતો આપણે જોઈએ છીએ. સુન્દરમ્ આદિએ પુષ્ટ કરેલો એ પ્રવાહ બહિરંગ પરત્વે બળવંતરાયે વહાવેલા પ્રવાહને અનુસરે

છે — તેમ જ નાનાલાલ, ક્રાન્ત આદિમાંથી ચિરંતન તત્ત્વોનો પણ સ્વીકાર કરે છે — પણ એ બધાથી એ જુદો પડે છે એના પ્રભવ-સ્થાનની આખતમાં — એના પ્રેરણાના કેન્દ્રની આખતમાં. એ કેન્દ્ર છે આપણા દેશની સામાન્ય જનતા, તેમના રોજના વ્યવહારો, તેમની વેદના, તેમના ઉત્સવો ને તેમના કલકો, તેમની આશા અને તેમની નિરાશા. આ પ્રવાહ ક્યાં જશે, એ કેમ વહેશે વગેરે સંબંધી આજે કંઈ પણ આગાહી કરવી એ વધુ પડતું છે; પણ એટલું તો કહી શકાય કે એ પ્રવાહે ગુજરાતના જીવનને કેટલેક અંશે આર્દ્ર કર્યું છે. એ આર્દ્રતા શામાં પરિણમશે એ તો કેવળ ભવિષ્ય જ કહી શકે.

આમ જૂના પ્રેમ-શૌર્યના પ્રવાહને આપણે ફરીથી જુદી રંગ-લહેરે વહેતો જોઈએ છીએ. એ આખા પ્રવાહનું દર્શન મનોહારી છે. એ જોતાં આપણું હૃદય ભક્તિ અને ઉમળકાથી છલકાઈ રહે છે — અને નાનકડું એવું આપણું આ ગુજરાત એની સંસ્કારસમૃદ્ધિમાં હિન્દના બીજા ભાગો કરતાં કોઈ રીતેય પાછળ નથી એ વિચારે આનંદ થાય છે. એ આપણું ગુજરાત અને એ આપણી ગુર્જરગિરા વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનો ને નર્મદની ઘોષણા સદાય આપણા ઉરે-ઉરમાં પડેલા પાડી રહે કે

જય જય ગરવી ગુજરાત !